צבי כשראי.

מַמְלְכוּת אֲרָרָט.

פָּרָשַׁת מַסָּעוֹתַי

במשך כמה שנים בארצות קַוקַז ומעבר להררי קוקז,
בעבר ים־הכספי ואסיה התיכונה וכו'. :: :: :: :: ::

אודיסה, תרע"ב.
בדפוס „מוריה", באזארנאיא 23.

צבי כשדאי.

מַמְלְכוֹת אֲרָרָט.

פָּרָשַׁת מַסְּעוֹתַי

במשך כמה שנים בארצות קַוקז ומעבר להררי קוקז,

בעבר ים־הכספי ואסיה התיכונה וכו'. :: :: :: :: ::

אודיסה, תרע"ב.

בדפוס „מוריה", באזארנאיא 23.

ПУТЕШЕСТВІЯ

ПО КАВКАЗУ, ЗАКАВКАЗЬЮ, ЗАКАСПІЙСКОМУ КРАЮ и СРЕДНЕЙ АЗІИ

Г. Х. КОЗДОЯ.

■ ■ ■ ■

ОДЕССА.

Типографія „МОРІЯ", Базарная 23.

1912.

Zewi Kosdoi-102

Yaffa, palestine

מְקטר מְגש לבני יחידי

חיים

ליום חתונתו עם בחירתו רצתה נפשו בה

מרת **אסתר.**

בני יחידי!

בצאתי למסעותי יצאת אתה לאויר העולם, ובהביאי עכשו את רשימותיהם באנשים היית אתה לאיש —

קבל נא אפוא, בני, אתה ורעיתך, את מנחתי זאת המוגשת לשניכם כאחד ביום חתונתכם ושמחת-לבבכם.

ויהי רצון, שתעמוד רוח אומתכם בכם כל ימי חייכם ובניתם בית בישראל וביהודה לכבוד לכם ולתפארת לעמכם ולאביכם אהבכם נצח —

המחבר.

במקום הקדמה.

ספרי זה, „ממלכות אררט״, היה מונח אצלי בכתובים כחצי יובל שנים, משעה שנסעתי בראשונה לארצות קוקז וכו׳, בירח בול שנת תרמ״ח, 1887 למספרם, בהיותי אז צעיר לימים, בן עשרים ושתים שנה.

הסיבה שהניעתני לנסיעתי היא, כי אז יצא לאור ספר המסעות של יוסף הלוי טשארני (דפוס פינס וצדרבוים, ספ״ב, הוצאת ח׳ מפיצי־השכלה, תחת השגחת והגהת הח׳ ד״ר הרכבי), שהמשיך את נסיעותיו בארצות קוקז ומעבר לקוקז וכו׳ במשך שמונה שנים (משנת תרכ״ז עד שנת תרל״ה), ובשעתי עורר בי ספר זה תשוקה עזה ונמרצה לנסוע לארצות האלו, לבקר את אחינו שרידי עשרת השבטים האובדים והנדחים שם וכו׳.

קשה וכבדה מאד היתה אז נסיעתי זו, כי מסלות־הברזל טרם היו בארץ זו, וכל הדרכים היו עוד בחזקת סכנה. אבל „אין לך דבר העומד בפני הרצון״, ו ר צ ו נ י זה, הוא שהביאני להתחילה ולגמרה ועוד לשנות ולשלש אותה כמה פעמים אח״כ בהמשך הזמן, כאשר סוללו המסלות ומכונת־הקיטור השמיעה את חלילה גם בין „הָרֵי־נֶשֶׁף״ אלו...

וכך היו מונחות אצלי בכתובים רשימותַי אלו, ורק קטעים אחדים מהם הדפסתי לפעמים ב„הצפירה״ וב„המליץ״ ועוד, על־פי בקשתם והפצרתם של המולי״ם, שבמדה קטנה וזעומה גם תמכו בי לעזור לי בנסיעותַי.

ונגדה נא לכל הקוראים אודיע בזה, כי עפ״י רוב נעזרתי בספרי זה ברשימותיו של הנוסע הנזכר, וכמעט שיצאתי בעקבותיו, בבקרי את הערים והכפרים והאהלים (аулы) בקוקז; כי הוא, שנסע על חשבון אחרים, היה לו תמיד די עת להתמהמה בכל מקום, לדרשו ולחקרו כדבעי, משא״כ נוסע פרטי כמוני, בלי שום עזרה חמרית מן הצד (זולתי פשיטי דספרי מאת המולי״ם הנזכרים), שמסבה זו אירע לי כמה פעמים לעזוב, למשל, איזה מקום באמצע חקירותַי הארכיולוגיות, פשוט מחוסר אמצעים. לכן בהכרה השתמשתי בחקירותיו המוכנות בספרו

הנזכר, להקל לי מעט, אך בכל אופן לא השתמשתי בלשונו ובסגנונו הדל...
ובזה אצא מאת פני הקורא בבטחה, שידינני לכף זכות, כי מעודי לא נמנעתי מהיות „אומר דבר בשם אומרו".

צערקאסע, בירח בול התרע"ב, 1911 למספרם.

כתובתי:

г. Черкассы, Кіев. губ., Г. Х. Коздою.

הצעה כללית.

קבלה היא בידי כל יהודי קוקז, כי מדינת דגסתן וחלקה הנקרא טברסן*) הן מארצות מָדַי הקדומה; העיר שומכי או שעמאכא אשר בשירוואן הקדומה, היתה בשנות קדם עיר־הבירה למלכי־מדי כשהם לעצמם בלעדי פרס. והוא שאמרו: „ערי־מדי וגו׳ זו נהונד וחברותיה. מאי חברותיה? א״ש: כרך מושכי הוסקי וכו׳ (קידושין, דף ע״ב א׳).

כי מושכי היא שומכי בחלוף אותיות, כנהוג בלשונות המזרחיות, והוסקי—שֶׁקִי Шеки, זאת יעידו ויגידו כלם כאחד.

היהודים הנחתים במקומות האלה הם־הם שרידי עשרת השבטים, אשר הָגְלוּ הֵנָּה ע״י שלמנאסר מלך אשור, ככתוב: „ויגל את ישראל אשורה וישב אותם בחלה וחבור נהר גוזן וערי מדי״ וגו׳ (מלכים ב׳, י״ז ו׳); חרמון או ארמניה היא מִנִּי כמה שנא׳: „השמיעו עליה (על בבל) ממלכות אררט (כלומר: ארצות קויקזוס, שבהן נמצא האררט, ורכסיו ושריגיו ישתרעו בכל נפות קוקז, הָחֵל מעריוואן וכלה על־יד נהר טורעק וכו׳) מִנִּי ואשכנז וגו׳**) (ירמיה, נ״א כ״ז) ותרגם יונתן בן עוזיאל: קורדי הורמני והדייב. בלתי ספק הוא, שכוונתו — קורדיסטן וארמניה שבגבול דרומית־מערבית לדגסתן. ולפי שארץ־ישראל היא בדרומית־מערבית לכל המקומות האלה, לכן יקבעו אחינו אלה את הארון בבתי־תפלותיהם בקיר מערבית־דרומית, לקיים: „והתפללו אליך דרך ארצם״ וגו׳ (מלכים א׳, ח׳ מ״ח), „וְכַוִּין פתיחין לו וגו׳ לירושלים״ וגו׳ (דניאל, י׳) וכן יתרגם התרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל את הפסוק: ופרצים תצאנה והשלכתנה ההרמונה וגו׳ „ויגלון יתכון מן הלאה לטורי הורמני״, ובתרגום ירושלמי: „מן הלאה לטורי קויקזוס״ (עמוס ד׳).

---

*) דגסתן או טברסן, הוראתן: ארץ הרים גבוהים.

**) את אשר נקרא היום למדינת גרמניה בשם „אשכנז״ היא אך ע״ד השאלה, כמו שקוראים לפרנציה—צרפת וכדומה.

ובאיכה רבתי על הפסוק: נשקד עול פשעי וגו׳ „הריני מגלה אתכם דרך ארמניה שהן כרכין ומחוזין” וכו׳. וכן גם יתרגמו את הפסוק: „ולמני מצור ועד נָהָר וים מים והר ההר” וגו׳ „ודְמִן הוּרְמִינִי (או הורמיני) רבתא” וכו׳ (מיכה, ז׳ י״ב).

הנהר קוּרַא, השוטף מעבר להררי קוקז וארץ צָפָתִי, היא שירוואן ודגסתן, יאמרו עליו כי הוא נְהַר־כְּבָר, שעליו ראה יחזקאל את המרכבה. ולְאַמֵּת את קבלתם זו יַרְאוּ על העיר טעלאב (Телавъ במחוז טפלים), שהוראת השם בכל השפות המתהלכות פה: בגרוזית, פרסית, וארמנית וכו׳, — „עֵמֶק־טוֹב”. והיא־היא העיר או המקום תֵּל־אָבִיב הנזכר ביחזקאל: „ואבוא אל הגולה תל־אביב היושבים אל נהר כבר וגו׳*) (יחזקאל ג׳) והפרסים יקראו לנהר עד היום בלשונם: תיבריה.

ומצאנו סופרים רבים וכן שלמים מְאַשְּׁרִים את קבלתם זו בכל תוקף ועוז, וביניהם הח׳ השלם ריב״ל בספרו שרשי־לבנון (דפוס ווילנא תר״ע) שרש „הרר”, וז״ל: „ויביאם לחלח וחבור והרא ונהר גזן” וגו׳ (דהי״א, ה׳) זהו אחד „המקומות „שגלו שמה עשרת השבטים והוא בארץ מָדָי. כי הכותב במלכים (ב׳— „י״ז—ו׳) מזכיר במקום „הרא”—„עָרֵי־מָדַי” כמה שנא׳: ויושב אותם בחלח „וחבור נהר גזן וערי מדי. וכן יזכירו גם סופרי תכונות הארצות את „ההריים (Die Arier) לאמר—המדיים. ואבי סופרי התולדה הערדאט יְכַנֵּם „בהדיא בשם „הריים”. הרי לנו בפירוש כי המדיים נקראו „הריים”. ואין בכאן „איפוא הכחשת הכתובים זא״ז. כי את אשר יקרא הכותב בדה״י „הָרָא” לאמר: „עַמֵּי־הָרָא, (Die Arier) יקרא הכותב במלכים: „ערי מדי”, ואחת היא. ובאשר „שכל ארצות קוקז היו אז תחת ידי המדיים—ה„הריים” שרוב עמי אירופא מתיחשים „עתה לצאצאיהם, לכן עלינו לקיים את קבלת אחינו אלה „שנגלו הֵנָּה ישר מא״י”.— „וישנם בין סופרינו המראים על הפסוק: „ויקרא אריה על מצפה” וגו׳ (ישעיה „כ״א) לאמר: ה„אריה” או ה„ארייער” שהיא מלכות מָדַי, כמו שאמר הוא בעצמו: „הנני מעיר עליהם גוי את—מדי” וגו׳ (שם י״ג).

ומצאנו כי עזרא שלח שלוחים אל היהודים שעל חֲפֵי ים הכספי, שישלחו אליו לוים משרתים אל בית ה׳, כדכתיב: „ואצוה אותם על אִדּוֹ הראש בְּכָסִפְיָה המקום וגו׳ הנתונים בְּכָסִפְיָא המקום להביא לנו משרתים לבית אלהינו” וגו׳ (עזרא ח׳—י״ז); ובמיכה (ז׳—י״א) בנבאותו על

*) ואף כי העיר רחוקה עתה מהנהר כמה קילומיטר, אבל כפי הוכחות חוקרים רבים היה סובב אותה לפנים מכל רוחותיה, ונכרין בה עד היום עקבות שטף מרוצתו.

קיבוץ גליות הוא אומר: יום לבנות גדריך וגו׳ יום הוא ועדיך יבוא למני אשור וערי מצור (הכרכים הבצורים, והמצורות והמצודות והבחונים וכו׳ הרבים, הנפוצים לאלפים בכל רחבי ארצות קוקז) ולמני מצור ועד נהר (כלומר: מקצוי ארצות קוקז, ועד הנהר הגדול נהר פרת, המלחך עפר הארצות האלה על יד העיר אֶרזערום) וים מים (מהים השחור עד ים הכספי הסוגרים ביניהם כל נפות קוקז) והר ההר (הם המה ההרים הרמים והנשאים שבקוקז, שתכניתם כמו הרים תלולים „הרים־על־הרים״, גבוהים ונוראים מאד, ונאה להם באמת השם „הר־ההר״, הלא המה: הררי הקזביק אֶלברוס, האררט, ושלשלת הרי־השלג שלאורך כל חֻפי ים־השחור וכו׳.

ובספר הרביעי המיוחש לעזרא (מה„נוספים״, הנקראים בשם אפוקריפא) פרשה י״ג נמצאים ג״כ דברים אחדים המתאימים אל קבלתם זו ע״ד מקום גלותם של עשרת השבטים, הלא כה דבריו: „על ידי שלמנאסר מלך אשור הלכו להלאה מנהר פרת, בין משעלים צרים וארחות עקלקלים (ממש כמו גם עתה בזמננו) ונעשו להם נסים והגיעו אחרי מהלך־רב של שנה ומחצה למחוז חפצם, ושם המקום הזה אשר אוו למושב למו הוא: הַר־שארית או עיר־שארית, שמה יהיו עד אחרית הימים ואז ישיב ה׳ את שבותם, וכאשר יבואו אל נהר־פרת יוסיף ה׳ שנית ידו להפליא אתם נוראות כאשר עשה עמהם ביום עברם, ויבקע את הנהר והדריכם בתוכו בחרבה וגו׳״.—

לפי דעתי ולפי דעת חוקרים רבים, הדברים האלה מרומזים בפסוק: „והניף ידו על הנהר בעים רוחו והדריך בנעלים וגו׳ והיתה מסלה לשאר עמו אשר ישאר מאשור וגו׳ (ישעיה י״ב. ועיין התרגום שם) ואולי הוא המקום „שיראם״ שבמחוז טפלים בירת קוקז, ונשתבש השם מ„שארית״ ל„שיראם״?

ומה שמצאנו בתלמוד ובמדרשים בכל מקום שמדברים מגזרת המן ואחשורוש בשושן אשר בפרס, וקורין לה —„מדי״, ביחוד כשדורשין בסדר ארבע מלכיות, הוא: כי כמעט כל מלכי מדי ופרס מכונים אצלם בשם „מלכות מדי״, ע״ש דריוש־מדאה, שהוא יסד את הממלכה המאוחדת מפרס ומדי יחדיו, והוא היה בן אחשורוש הראשון מזרע מדי, והוא גם הוריש את הממלכה המאוחדת לכורש מלך פרס חתנו.

וכן היא גם דעת החכם הבלשן הד״ר א. א. הרכבי, כי דברי ר׳ עקיבא הדורש: „טטפת״—טט בכתפי שְׁתַּיִם, ופת באפריקי שְׁתַּיִם״ הכונה על מדינות

קויקזוס, השוכנות בין הים השחור והים הכספי, ונקראות בכלל בתלמודנו: „אפריקי" או „הרי־חשך־שבאפריקי" *). ואני מצאתי, כי בשפת טטי (היא השפה המדוברת עד היום בין אחינו הדגסתנים) יאמרו על שתים: דודי, דומה להברת „טוט" או „טט" שבתלמוד.

ומַסֹרֶת קדומה היא בידיהם, כי אעפ"י שחזרו רבים מהם לא"י ע"י ירמיה, ויאשיה בן אמון מלך עליהם. (מתאים לדברי הגמרא במגילה דף י', ב') ורבים שבו אח"כ בימי עזרא, אך הם לא שבו, ולא ראו בבנין בית שני ובחרבנו, כי רק קשר דק וחלש היה בינם ובין מרכז האומה שבא"י, והיו נחשבין במעלה השניה אחרי בני בבל (כלומר: אלה שנשארו בבבל), כמו שמצינו בסנהדרין (דף י"א) בדברי רבן גמליאל אל סופרו על גב הר הבית: „וכתוב לאחנא בני גלותא דבבל (ראשונים במעלה) ולאחנא דמדי (שניים במעלה) ולשאר כל גלותא דישראל וכו'.

עוד ישנה מסורת בידיהם מאבותיהם, כי רבים מהם ברחו, בשנות קדם, מחמת המציק ארצה בוחרה **) ומשם נפוצו דרך קשגר וקשמיר וקלגן גם לארץ סינים, היא כינא. ואת זו דרש והוכיח בעליל הנוסע יוסף הלוי טשארני, כאשר הודיעו העתונים ע"ד מציאות אבן אחת בחרבות ביהכנ"ס אצל היהודים שבסינים, וכתוב עליה התאריך הזה: „כודאי בוי כאנתי ארבע בשבת מאתו סיון רוז דהסה אלף תשעה מאה דהדוי". המלים האלה כלן הן משפת טטי, המדוברת עד היום בין יהודי דגסטן, כאמור, ועלתה בידי הח' הנזכר לבארן כראוי, לאמר: „כודאי בוי כאנתי" — אֱלֹהֵי הבית הזה!***); „מאתו סיון" — חדש סיון; „רוז דהסה" — ביום שלשה עשר; „אלף תשעה מאה דהדוי" — אלף תשע מאות שנים עשר שנים לגלותם משומרון, היא שנת ה' אלפים קט"ז למנייננו אנו. ונראה, שחקקו להם הזמן מיום צאתם ממדי ****) כאשר יְאַשרו זאת כל יהודי דגסתן, כי בזמן ההוא (ה' קט"ז) סבלו גלות גדולה ונוראה מהעמים שכניהם, ונפוצו רבים מהם לקצוי ארץ ואיים רחוקים. —

*) וכן מצאנו אצל אלכסנדר מוקדון: בעינא למיהך לאפריקי (ועיין להלן).

**) גם יהודי בוחרא מתיחסים לצאצאי עשרת השבטים, ולדעתם המלה „בוחרא" מהופכת ומסורסת מהמלה „חבור" האמורה אצל גלותם (ועיין להלן).

***) לפי הנראה היתה אבן זו נתונה בקיר איזה ביהכנ"ס בדגסתן והביאוה עמהם לכאן, או שחרתו את הדברים האלה בבואם לסינים בשפתם ה„טטית", כמו שמדברים, למשל, עד היום אחינו הספרדים בתוגרמה בשפת ספרד ועורכים בה כל דבריהם, זכרונותיהם ורושמיהם.

****) כן היא גם דעת הח' הרכבי, כי דבר ידוע הוא, שכמעט כל הרשימות שבין יהודי־סינים הן בשפת פרס ותעיד על מוצאם מארצות האלה, כלומר פרס, מדי, שירוואן ודגסתן וכו', וכבר דבר על זה הה' הצרפתי סילבסטר בחלק ד' מן Notices et Extraits ועוד.

זאת היא הצעתי הכללית, ועתה נבארה לפרטיה לרגל המלאכה לחקות אחרי עקבות ישוביהם לְפָנִים והיום.

עיקר ישיבתם לפנים בארץ דגסתן היתה על שלשת סעיפי סלע, וזעיר שם היו נפוצים בערי־השדה, בחצרות הנסיבים וחוותיהם וכפריהם שמסביב. שלשת המקומות האלה נודעים ונכרים עד היום בחרבותיהם ועיי־מפלתם, הלא הם: קולקאת, על נהר קודיאל (שרידי חרבותיה נמצאים עד היום בצד מערבי להעיר קובא בערך ג׳ מילין). לפי המסורה שבידיהם עמדה עיר זו על תלה יותר מאלף שנים, עד שבא עליה נאדיר־שאה מלך פרס והחריבה (בשנת ה׳ תצ״א); העריץ הזה, בלחמו את הֲנֵי מָדַי ושירוואן המתפרצים מפניו, הריק את חרבו הקשה, ראשית־כל (כנהוג בכל אתר ואתר...), על אחינו אלה ויבתקם בהרבותיו על הרי בָתֶר, ומאז נפוצו בין כל ערי קוקז וביחוד לקובא עד היום הזה. ואליהם נלוו אח״כ אחיהם פליטי חרב השאה העריץ מהערים קלאגריק, גוסארי, ששפרא ובר־מג וכו׳.

השני לו הוא הכפר הידוע בשם אבא־סבא. תכונות חרבותיו הן דרומית־מערבית לדרבנד במרחק ז׳ מילין, על תועפות הררי־עד וסלעי מגור; — הכפר הזה נחרב בשנת ה׳ תקנ״ז ע״י סורחאב־חן אדוני דרבנד, אשר שבה מהם שבי מאתים נפש, ושאריתם מצאו להם מנוח בדרבנד העתיקה, עיר חומה דלתים ובריח, ועיר המרכלת בעת ההיא, והיא נזכרת גם בירושלמי (מגילה פ׳ ד׳) „ר׳ שמעון ספרא דמן טרבנת״ וכו׳. הערביים קראוה אז: „באב אל חדיד״ או „חדיד״, לאמר: שער־הנסגר או שער־הברזל*), מתאים עם השם „דרבנד״, שפתרונו ג״כ — דר (או: תרעא) שער, בנד — סגור (בשפת טטי), ובספרים המאוחרים מעט יכנוה הערביים: „באב־אל־באב״, לאמר: שער־השערים (וכן יכנה גם רב חסדאי אבן שפרוט במכתבו למלך הכוזרים), ע״ש הבחונים והצריחים שהקימו בחומותיה לסגור את המעבר שבין ים־הכספי ואשד הנהר היטל או אטיל (היא הוואלגא והעיר אסטרכן שבימינו), כדי לעצור בעד הכוזרים המתנפלים עליהם פעם בפעם.

הנה כי כן יקראו המושלמים שבפה גם עתה את חלק העיר הדרומי בשם „איסלמיה״, לאמר: מושלמים ומאמינים, ואת החלק הצפוני, הפונה למורד הוואלגא, בשם — „כפארי״, לאמר: חלק הכפירה, ע״ש הכוזרים הכופרים במחמד נביאם,

*) לפי דעת חוקרים אחדים, וביניהם הח׳ הרכבי, תהי מזה האגדה הידועה: כי אלכסנדר מוקדון סגר לגוג ומגוג בהרים גדולים וגבוהים שאין להם אלא מוצא אחד, ובאותו מקום בנה בנין חזק מאד - מחומות ברזל (עיין באלקרן), כי משך וגוג ארץ המגוג הם בקוקז.

אשר ירדו אז מים עד ים (מים־הכספי עד ים־השחור ב„פנטוס״, היא קרים), ומנהר אטיל ועד אפסי ארץ קוקז אשר מצפון לדרבנד.

כל הככר הצפוני, המשתרע מהחר ונשקף ע״פ העיר לאורך חוף הים בשטח שני קילומטר, מלא ע״פ כלו חורבות קברים וגלים נצים נפוצים ומפוזרים בלי סדרים. וזקני העמים שבעיר זו יאמרו עליהם, כי הם קברי חללי היהודים ביחד עם שביריהם מהעמים עובדי־אלילים, אשר מטה ידם ביום קרב בהלחמם על נפשם עם מלכי מדי ופרס. ובהיותם חיל ממלכה אדירה, גזרה אומר לקבור את חלליה במקום נפלם במלחמה, אף כי באו מארץ רחוקה, מגדות הוואלגה, כאמור, ואת גזרתה זו הקימה בכל תוקף ועוז ובחרף־נפש.

ומהמסורה הזו, השגורה בפי כל תושבי העיר המושלמים, נבין על נקלה, כי כונתם על הכוזרים המתיהדים אשר נתנו את חתיתם בארצות האלה והכאיבו מאד למלכי מדי ופרס ולכל חַנֵי קוקז וכו׳, והם קיימו בחלליהם כדת ישראל מקדם קדמתה, כמו ששנינו: „מחנה היוצאת למלחמה וכו׳ ובמקום שנהרגין שם נקברין״ (עירובין דף י״ז—א). ולפי שהמנהג הזה, לקבור את חללי המלחמה במקום נפלם, הוא האִידֵיאַל היותר מרומם אצל כל בני־קדם, לכן שגורה אגדה זו בפי כלם. וכן מתהלכת בין המושלמים בפה אגדה נפלאה ע״ד ארבעים גבורים מפרתמי דרבנד, שנלחמו עם הכוזרים בחרף־נפש ולא נתנום לקבור את מתיהם במקום נפלם וכו׳.

והמקום השלישי הוא „קתדא״ (ביאורו: בקעה רחבה וישרה) — צפונית־מערבית לדרבנד מהלך יום וחצי. המישור הזה סגור מכל עבריו בין הרים רמים ונשאים הבוקעים שמים בשיא גאון תלפיותיהם, ומרוב גבהם הנורא והאיום ישכון עליהם תמיד עב־הענן ויכסם מעין רואה, לכן יקראו בצדק ובלי שום הפרזה, בשם הרי־נשף או הרי־נשפה *), והעומד בבקעה זו יראה תמיד את הענן פרוש על ראשי ההרים ומחבק אותם בזרועותיו השחורות להחשיך ולהסתיר את ראשיהם כמו נבלעו בעבי־שחק וישימו חשך סתרם. ובזה מְחֻורים דברי הירושלמי: (סנהדרין פ׳ י״א, הלכה ו׳) „לשלש גליות גלו ישראל (כלומר: עשרת השבטים המכונים „ישראל״), אחת לפנים מנהר סמבטיון, אחת תחת דפנה של אנטיוכא ואחת—שירד עליהם הענן וְכִסָם וכו׳״, בלתי ספק הוא, כי אלה האחרונים „שירד עליהם הענן וכסם״

*) ישעיה י״ג במשא בבל. והכונה שם, כי ישאו נס על ההרים אשר במזרח בבל המפרידים בינה ובין פרס ומדי, הם הרי־חשך, הרי־נשף או נשפה, למען יתקבצו צבאות עילם, פרס ומדי וכו׳ לעלות כשואה על בבל וכו׳.

הם־הם אחינו אלה תושבי בקעה זו ויתר המקומות שבקוקז המצטיינים בתבונתם זו, אשר על הרריהם פרוש תמיד ענן וערפל, ועבים כבדים יתפתלו ויזחלו כנחשים על ראשיהם וגבנוניהם ויחתמו בעד קרני השמש לבקוע בין הבקעות והגיאיות שביניהם, ואשר רק הרואה כ״ז בעין מלוטשה, יובנו לו היטב הדברים שבמליצתם זו: „שֶׁיָרַד עליהם הענן וכסם״ *).

הנה כן מתרגם גם יונתן בן עוזיאל את המלה „הָרָא״ בדה״י (א׳—ה׳ כ״ו), „טורי קְבָלָא״, לאמר: הרי־חשך. ומלה זו הלא תבוא במקום „ערי־מדי״ שבמלכים (ב׳—י״ז), כאשר הבאנו לעיל, והם־הם הרי־חשך שבדברי חז״ל באגדתם על אדות אלכסנדר מוקדון. כי, כידוע, הגיע הגבור הנערץ הלזה עד דרבנד וילחם עליה עם אחינו אלו (עיין История Сѣв. Кавказа), ומצאנו שירמיהו, באיימו והפחידו את יהודה כי תלך בגולה וכו׳, הזכיר גם הוא את ההרים האלה, כמה שנאמר: „בטרם יחשיך ובטרם יתנגפו רגליכם על הרי־נשף וקויתם לאור ושמה לצלמות ושית לערפל״ (ירמיה י״ג), הכונה בולטת: שיגלו גם הם בינות להרים האפלים האלה, שבודאי היו ידועים בימיו לבני־יהודה מגלות אחיהם בית־ישראל שמה, וכמו שמסיים: „הָגְלָת יהודה כלה וגו׳ שאו עיניכם וראו הבאים מצפון״ (שם).

כפי שלקחתי דברים עם אחדים מרבניהם וחכמיהם, אינם חוששים כלל לדברי ר׳ עקיבא האומר: „עשרת השבטים אינם עתידים לחזור, שנאמר: וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה, מה היום הולך ואינו חוזר, אף הם הולכים ואינם חוזרים״ (סנהדרין ק״י ב׳)—ראשית כל יש להם על מי לסמוך, על ר׳ אליעזר הגדול ש„בכל מקום הלכה כמותו״, והוא אומר: „שכלם עתידים לחזור״ (שם), ור״ש בן יהודה האומר משום ר״ש (ערכין ל״ג א׳) „אם מעשיהם כיום הזה אינן חוזרין, ואם לאו—חוזרין״; ולדברי ר׳ יוחנן: „שירמיה החזיר מקצתם ויאשיה בן אמון מלך עליהם״ (שם). וזאת להם לתעודה, שגם הם ישובו ולא יאבדו בארץ אויב!

ביחוד שגורים על פיהם הפסוקים המדברים על גלותם ושיבתם לארץ אבות כמו: **והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים בארץ אשור** **) וגו׳ (ישעיה כ״ז); **והיה ביום ההוא יוסיף ה׳ שנית ידו**

*) ומתאימה מאד המלה „וכסם״, כי אמנם היו אחינו אלה „מכוסים״ ונעלמים מיתר הגולה ימים רבים, בסבת ההרים האלה שקשה עד היום לעבור בם, והגוים העריצים חסמו בעדם תמיד את המשעולים והמעברות וכו׳, וידוע עד כמה משתדלת ועובדת עד היום ממשלתנו לסול מסלות בין ההרים האלה ועדיין לא עלתה בידה.

**) צִיַנתי את המלים באותיות גדולות להורות איך הם מטליצים אותן עליהם.

לקנות את **שאר** עמו אשר ישאר **מאשור** וממצרים ומפתרום ומכוש **ומעילם** וגו׳ ונשא נס לגוים ואסף נדחי ישראל (כשצריכים להזכיר המלה „ישראל״ ידגישוה ויתיזוה היטב ומפורשת יוצאת מפיהם בכונתם עליהם בעצמם!) ונפצות יהודה יקבץ מארבע כנפות הארץ (שם); עוד הנני מקבצם מכל הארצות אשר הדחתים שם וגו׳ והשיבותים וגו׳ (ירמיה ל״ב) ואחד מחכמיהם הבינני לדעת, כי ר׳ עקיבא שולל מאתם את העתיד המְקוֶה לכלל האומה מטעם זה, כי כפי המסורה שבידם סבב במקומותיהם לפני מרידת בר־כוכבא לעוררם שיבואו לעזרת ה׳ בגבורים במלחמת יהודה עם הרומאים (עיין ביוסיפון לרומאים, בהקדמת ספרו „המלחמות״, שגם הוא יספר איך קוו היהודים בירושלים לפני החורבן שיבואו להם לעזרה אחיהם אלה שמעבר לנהר פרת, והם הם גלילות קוקז, הדייב, והורמיני כנזכר), וזוהי פתגמו השגור על פיו: „כשהייתי בכרכי הים״ וכו׳, לאמר: בכרכי קוקז והדייב שבין ים הכספי והשחור. ולפי שלא השיג מהם שום עזר ותמיכה והתעמולה שלו נשארה מעל, לכן כעס וקצף עליהם מאד ובשצף־קצפו חרץ עליהם את משפטו הנורא: „שאינם עתידים לחזור!״ *), ועד כמה צדק אז במשפטו המהיר, נראה מזה היאך אחינו אלו נוהים עד היום לארץ־ישראל ומתגעגעים על אהבת ציון וירושלים ויש להם קולוניות ושכונות מיוחדות בירושלים והסביבה, אלה הם שכונת הגרוזים והבוכַרים וכדומה.

והנה המישור הזה, חבל ארץ „קתדא״, הכיל בקרבו שלש ערים סמוכות זל״ז: שם האחת — „חַבְרָאִי״, מלשון „חָבֵר״, שהוא תלמיד־חכם בדברי חז״ל, וכן בערבית קורין לגָבוֹר — חָבוֹר; השניה — „חַקְלָאִי״, לאמר: אנשי־שדה, כדמתרגמינן: שדה — חקלא; והוא ע״ש אנשי החצרים והכפרים סביבה, שלפי מסורתם היו מספיקים לחם ומזון לאחיהם החכמים החברים (חבראי) היושבים לפני ה׳ והוגים בתורה יומם

---

*) ולפי השערתי אני לא חרץ ר׳ עקיבא את משפטו מתוך כעס שהביאו לידי טעות, כ״א בדעה ישרה ובשכל בריא צפה וראה את אשר יקרה אותם באחרית הימים ודן את הדבר ע״פ היקש־הגיוני ב„מה מצינו״ מההוה, כלומר: אם עכשו (בזמנו) בשעת הכושר, בעת מרידת בר־כוכבא, שהקיפה את כל בני הגולה אף את אלה שהגיעו לגליא וקונירייקה וכו׳, אם עכשו לא התעוררו צאצאי עשרת השבטים אלה לבוא לעזרת אחיהם בני־יהודה לפרוק עול הגוים מעליהם בפעם אחת ולבנות את המרכז העברי בירושלים שיגין על כל בני־ישראל בארצות פזוריהם, — לעתיד לבוא בודאי לא יתעוררו עוד, ו„אינם עתידים להזור״ עוד ללאומתם הכללית שבמרכז האומה בירושלים וכו׳, כי יטמעו ויתבוללו בין העמים וכו׳ (ועיין בסוף הספר במכתבי להסופר ש. אלכסנדרוב).

ולילה, כמשפט יששכר יזבלון, וזה להם האות שהם מבני־בניהם, באשר מעשה אבותיהם בידיהם. וכנראה יסובו עליהם דברי אלדד הדני בספרו: „עד שהביאו „אותו אל מדינת צין וכו׳ ונפל לשבט יששכר שהם משוטטים בהרים על שפת „הים (כונתו: הררי קוקז שעל שפת ים הכספי והשחור) והם בקצה ארץ פרס ומדי, „והם עוסקים בתורה יומם ולילה, ומקיימים: והגית בו וגו׳ והם שרויים בהשקט „וישאנן ושלוה ואין שטן ופגע וכו׳" (ספר אלדד הדני, דפוס קונשטנטינא שנת 1516). והשלישית נקראת—„דיה־זֶבְרִי" (העיר העליונה, בשפת טטי).

בשלשת הערים האלה מצאו אחינו את המנוחה שנים רבות תחת צל ממשלת המוצמים — חַנֵי מדי ושירוואן — הקדמונים, עד בוא קצם בשנת ת"ק ע"י המוצמים האחרונים, אשר רעצום וירוצצום וינשלו אותם מנחלותיהם, גם שבו מהם שבי רב — את בנותיהם המצטיינות ביפין, ולא היה להם בטחון בחיים ובמעמדם הביתי והמוסרי, ומאלה נפוצו אח"כ כל אחינו ההרריים המדברים בשפת טטי, ועיקר ישובם עד היום במדינת דגסתן, בסביבות דרבנד העתיקה.

לפי דבריהם היו אתם כתבי־יד עתיקים מחכמיהם ורבניהם הקדמונים, גם ספרי תנ"ך עתיקים וכו׳ אך אבדו מהם בסבות הטלטולים והמהומות הגדולות שהתחוללו עליהם כמעט בכל העתים, בשכנם בין פראי־אדם עזי־נפש וחזקי־מצח, הלא הם עמי־קוקז ומדי וכו׳, והאחרון הכביד—„שאַמיל" העריץ האחרון לעריצי־קוקז! כפי שספרו לי רבים מזקני הדור, שראו עוד בעיניהם בשרוף שאמיל כל מחמדיהם וסגולותיהם ביחד עם ספריהם וכתביהם, בתיהם וכל רכושם, ולפעמים גם עם גויות השדודים!

כפי הידיעות שאספתי ביניהם, ישנם בין העמים שכניהם, ביחוד תושבי הבקעות והגאיות שבין ההרים הנוראים, שבטים קטנים ומשפחות שלמות שהם ממקור ישראל, אשר נאנסו להתכחש לדתם ולקבל עליהם את דת האיסלאם. עד היום נכרים ביניהם מנהגים רבים מתורת משה, כמו: קדושת יום השבת, אם לא בשביתה מוחלטה ממלאכה, למצער בזה, שמכבדים אותו במאכל ובמשתה שכם אחד על שאר ימי השבוע; מקריבים גם עתה קרבנות צאן ובקר ותורים ובני־יונה וכו׳ ושוחטים על במה קטנה או גל אבנים ונזהרים מאד לכסות את הדם בעפר; מן הקרבנות אשר יקריבו קודם הפסח יתנו מדמם על המשקוף ומזוזות הבית; הכהן או המוללא יקבל את החזה והשוק אחרי הניפו אותם למעלה; את בכורותיהם וראשית בכורי אדמתם וראשית הגז וכו׳ יביאו לבתי־המסגד (מאשעע) שלהם; אשה יולדת טמאה אצלם לזכר ארבעים יום, ולנקבה—ששים ואסור לה לבוא לבית־המסגד כל ימי טומְאָתָהּ וכו׳; גם דיני „גואל הדם" ו„ערי־מקלט" (אצלם יהיו הבמות ובתי־המסגד

למקלטיהם) נוהגים עוד אצלם; כן יש להם מנהג קריעת-בגדים על מת ומנהג שבעת-ימי-המשתה לחתן; גם מצות יבום במובנה הקדום והעריות וכדומה.—הכל כפי שהספיקו להביא אתם משומרון בשעת גלותם ע"י שלמנאסר מלך אשור, שגם אז היתה התורה ופקודיה מטושטשים מאד בידם, בהיותם „חבור עצבים אפרים" וגו', ולא לבד השבטים ההם, כי גם העמים חצי-הנאורים שבקוקז, כמו: הגרוזים והמינגרלים והאבחזים וכו' (ראה להלן) מתיחסים בגלוי לזרע קודש מחצבתם ממקור ישראל, ומעידים עליהם את השם „איבעריע", שהיתה נקראת לפנים חבל ארץ זו (דרום-קוקז) על-שם „ארץ העברים" מכורתם. אך מניח אני חקירה זו לעת אחרת, כי כפי התכנית שהתויתי לי ליצירת ספרי זה, יבוא כל אחד ואחד על מקומו המיוחד לו בהרחב ביאור ובאריכות.

כל אחינו אלו, למקטן ועד גדול, מספרים, כי: אחרי חָרבן שלשת הערים במישור „קתדא" הנקרא עד היום בפי הגוים שכניהם: דזשוהוד - קאטטא, לאמר: נקיק-היהודים, התישבו רוב הנמלטים בכפר הנודע גם עתה בשם מעדז'עלים (ביאורו עמק העצה), אשר היה להם ימים רבים למרכז-רוחני להתאסף שמה ראשי הקהלות לפקח על עניני הדת בין תפֻצות הגולה שבדגסתן. ומאשר שלבבוני מאד הספורים והאגדות ע"ד חורבן ישוביהם במישור קתדא והתחדשותו בכפר זה, גמרתי לבקרו כפי האפשר, ואחזתי דרכי שמה בלוית אחדים ממיודעי ומכירי שרכשתי לי לאהבה בדרבנד והסביבה, והצטיידנו לשלשת ימים כדי להתבונן היטב אל החרבות והמשואות וכו'.

השמש יצאה על הארץ ותשלח את רשפיה רשפי-אש בארץ תלאובות זו המלאה שדות-חול ואבני-גיר מנֻפָּצות; אנחנו רכבנו על סוסים קטנים, אשר פעם בפעם התנגפו רגליהם באבני-נגף ונהלולים ונעצוצים שעל כל שַעל, ולפנות ערב באנו אל כפר אחד העומד בנקיק-עמוק בין הררי-עד וסלעי-מגור, ימבינות לההרים ישטף ברעש אדיר ונורא נחל-צר „נויקריה" בשפת הגוים, והיהודים יקראו לו: דַבוּקַם (בגטין ובכתובות וכו'). ממולנו לפאת מזרח הר גבוה ותלול המכוסה ע"פ כלו יערים עבותים וחרשי מֵצל; עב-הענן יֵרָאֶה כמו מטפס ועולה, יורד ומצליף, מתפתל וזוחל ויעטף ראשי ההרים הנעלמים מעין-רואים; וקול שאון הנחל הסוער ברעם ורעש יפריע את הדומיה הקדושה השוררת במקום הזה. ונוסף לזה אפיקי המים היורדים במורד בצלעות ההרים דרך צנורות ושקתות חצובות בסלעים ובכֵפים בידי הטבע והאדם להשקות את השדות והגנים.—כל אלה חֻברו לַמו יחדו להשמיע הֵד נורא-הוד כמו יוצא הוא מן הלבנה השוכבת בראש ההר הזקוף (כן תתראה לעין) ומבטת אלינו בעיני רחמים וחנינה. אך כ"ז הוא רק בדממת הלַיל בשעת שינת

כל היקום, ואולם ביום לא יתכן להרגיש כזאת, אם לא מפני „גלגל חמה המנסר ברקיע", הנה מפני קול צעקת התושבים המריבים איש באחיו ואשה באחותה כל היום עד בוא השמש. כי תמיד לא ישבותו מריב־לשונות המתחילות במהלֻמות ומכות־אגרופים וגומרות בשפיכות־דמים ורציחות, עד שהוכרחה הממשלה לבנות מבצר קטן בשפוע ההר ולהושיב שם שר־צבא המשגיח ממרום שבתו על שני חלקי הכפר — היהודי והמושלמני, ואף הוא אינו יושב בעצלתַים, כי כמעט תמיד תהיינה ידיו מלאות עבודה להשקיט ע"י צבאותיו את מריבותיהם ומלחמותיהם. וכנראה, המקום גורם ב„פראותו" הטבעית, והוא שנטע בתוכם עזוז־נפש וקשיות־לב ונטיות לכעס ולקצף אכזרי ולהתגעש על נקלה. כלם הם גבורי־כח, מזוינים באֻזְנֵיהֶם, חרב, חנית ואקדח, ורוכבים מהוללים בסוסים אבירים על סלעי מגור והרי־בָתֶר, וכן הם גם אחינו אלה ההרריים. ואולם בכלל מחזה הטבע בזה יפה מאד, אף כי פרוע ומבולבל הוא מהפרעות והפרצים שהתחוללו, כנראה, פה בהמיר ארץ על־ידי מהפכות גיאולוגיות. ונכרות עד היום עקבות להבות (לַאווא) האש שהוריקו ההרים האלה בשנות עולמים.

ככה עברנו, או יותר נכון, קפצנו ודלגנו עם סוסינו—המורגלים לזה היטב— על סעיפי־סלע, צורים וכפים והרי־בתר; התרוממנו על ראשי שפיים, גבעות פסגות־עולם ששיאם לא לעב יגיע, כ"א הרבה־הרבה גבוה ומרום ממנו; ומעת לעת ירדנו באפיקים ובגאיות, בערוצי־נחלים, שְׁני־סלעי־מגור וכפים איומים ונוראים וכו', וכל זה — במשעולים קצרים מאד, אשר רק רוכב אחד יוכל לעבור בהם עם „סוסי־המקום", וגם זה עקב בצד עקב, בצעדים מדודים הָלוֹך וְטָפוֹף — ובשום נפש בכף.

פתאם נזדעזעו כל אברי מהמראה הנורא אשר לנגד עיני —והנה הר גבוה ותלול, ענק איום ונורא עומד זקוף ממולי ומפיל חתיתו עלי מבלתי יכולתי להרים ראשי כנגדו מאימת תארו הנורא־הוד! וסלעיו וכפיו אדירי־איומה נראים מרחוק כמו תלוים באויר על בלי־מה ועוד מעט — יפלו על ראשינו! ולמטה בעמק — שאול ואבדון פתוחים לרגלינו, התהום עם כל בלהות־צלמות! והמסלה אחוזה דרכה בנקיק־צר מלא מעקשים ואבני־חצץ חדים ועקלקלים, והנני נאחז בסבך נעצוצים ושרשי אילנות כסוהים ודוקרים את בשרי. לשבת על סוסי לא היה בי כח עוד להחזיק את שווי־המשקל; להסוג אחור ג"כ לא יכולתי, כי המסלה צרה ומשופעה במדרון כמו גב־הגמל, ודיה נטיה אחת קלה הצדה, כי ארד עם סוסי שחת ועצמות שנינו תפזרנה לפי שאול. מרעיד ומשמים עמדתי נטוע על מקומי, לבי דפק בקרבי כהולם־פעם, ובכל מאמצי־כחי אחזתי ברסן סוסי ואגביה בחזקה את רעמתו למעלה.

פתאם נגש אלי מאחורי אחד מְמָאָרְחַי, ויקשור כהרף־עין את עיני במטפחתו, ואת הרסן חטף ממני בחזקה, וככה העבירני את המקום המסוכן הזה. וַיָּעַד בי אח״כ, כי אלמלא מהר לחטוף את הרסן מידי, כי אז כבר הייתי גל־עצמות עם סוסי יחדו בפי שאול! ומה השתוממתי אחרי זה, כשהחזרתי פני לאחור, וראיתי את מְאָרְחַי מרעישים את סוסיהם במקום הנורא הזה, ישתקשקון בדרבנותיהם, ויתהוללו וירקדו עמהם ויעופו כברקים!—אחרי שוב רוחי אלי עשינו דרכנו הלאה ונבוא לתוך יער גדול, ויאמרו אלי מארחי: ידוע תדע, כי היער הזה הוא מקום קברות אבותינו הקדמונים, וקרובים אנחנו עתה לנקיק־היהודים (דז׳והיט־קאטטא), ומסורת היא בידינו כי היער הזה גדל מעצמו על קברותיהם, עליהם השלום. ירדתי מעל סוסי ואחל לפַקח על הגלים לחפש אחרי כתובות ורשימות, ואף כי נראות עוד איזו מצבות בולטות ומבצבצות מן האדמה פה ושם בין הַבְּכָאִים, אך שום כתובת ורשימה לא מצאתי עליהן, זולתי טשטושי־אותיות ופצולי־ציורים בלי מתום.

אין דֵי מלים בפי ועטי דל־כח לתאר את רגשותַי אז בעמדי על קברות אַחַי בני־עמי אלה שרידי דורות קדומים, אשר אחרי הִנָּתְקָם מעל ארמתם בחרו להם לשבת בארץ נשיה זו, בין „הרי־נשף״ וחשכת צלמות! עתה הָרְאֵיתִי לדעת עד כמה צדקו חז״ל במליצתם על גלות הַחֵל הזה: „שירד הענן עליהם וכסם״ וכו׳, כי אמנם מכוסים ונעלמים היו שנות מאות רבות מעיני אחיהם בני־יהודה, ובכ״ז נִגְלה נגלו לשונאיהם ואויביהם, בבואם לשלול שלל ולבוז בז את נפשם ורכושם...

— —

ברוח נכאה ובלב נשבר ונדכה נפלתי ארצה והשתטחתי על הקברים; נשקתי את עפרם, חבקתי את אבני המצבות, ופצעי לבבי יזובו יעמיקו כְּאֵבָם בְּהִוָּכְחִי לדעת, כי אך לשוא אחפש ואֲחַטֵּט בקברים שכבר בקרום תַּיָּרִים רבים ומאום לא עלה בידם, כי הזמן האכזר פצל וינפץ את כל המצבות כָּתוֹת לא יחמול!

התרחקנו מעט מן היער ונבוא למישור גדול ורחב־ידים המלא ע״פ כלו גלים נִצִים ועיי־מפלה, שברי־אבנים מְנֻפצות ולבֵנים כתותות וכו׳, נכר היה ע״פ חלקת השדה במלוא האופק כי בזה היתה העיר „חקלאי״, באשר השטח הישר יסכון מאד למזרע שדה וכרם וכו׳; אח״כ באנו לחורבות אחרות דרך מעלות ומדרגות חצובות בסלע, ויורוני כי זוהי העיר „זוּבַרִי״, כפתרון השם הזה בלשונם—„מעלות ומדרגות״. השתוממתי מאד לראות איך הֻרְגְלוּ סוסיהם לצעוד עקב בצד עקב הלוך וטָפוף בנתיבות צרות ועקלקלות, בחגוי־סלע ובסתרי מדרגות בין חלוקי אבנים וצורי מכשול, כמו בְעָלֵיהֶם ילידי ההרים שוכני המקום הזה!

ובתוך נקרות הצורים וסעיפי־הסלעים שבמורד ההר נראו פה ושם חרבות בתים ועיי־מפולת כמו נבנו זע״ז: הגג של הבית התחתון היה מדרגה ושְׁלַבָּה להבית שלמעלה הימנו, וזה להגבוה עוד יותר ממנו וכן הלאה. — פה הוכרחנו לרדת מעל הסוסים ונעל על ידינו ורגלינו ונטפס על מרומי הסלעים וְהַכֵּפִּים בין שדרות החרבות והמפלות, ומה מאד השתוממתי לראות מצבות קברים כמעט על יד כל בית וחצר. — נפלא הדבר: האומנם כי היו קוברים את מתיהם בפתחי בתיהם וחצריהם?

בכלל יֵרָאֶה המקום כמו לא יסכון כלל למושב בני־אדם, כ״א—למעון חיתו־יער ובני שחץ. ופה, במקום הנורא והאיים הזה, אוו למושב למו אחינו, אחינו אנשי גאולתנו פליטי אפרים ושומרון!! — ומה היא הסבה אשר המריצה אותם להסתר בנקרות הצורים, בין הרי־חשך ובמקומות מסֻכנים כאלה? — אין זאת כ״א מפני חרב־היונה וחמת העמים הפראים שכניהם, אשר ארבו תמיד לנפשם, ביחוד לנפשות בנותיהם,—בנות ישראל היפות, המוצאות תמיד חן בעיני שונאינו ומנדינו... ככה עמדתי על מקומי כנציב־שיש, וזְעָה קרה כסתה את כל גֵוִי, בהתבונני אל החרבות וְהַנְשַׁמּוֹת, המעידות על שבר בת-עמי והמון תלאותיהם וצרותיהם, אשר השתרגו עלו על צוארם בדורות קדומים. ושתי עיני נבקעו כמעינות מים, ודמעות חמות ורותחות שטפו ותצרבנה את לחיי, בהעלותי על לבי: כי גם אחינו אלה, הרף כל עמלם וחריצותם לְהִסָּתֵר וּלְהֵעָלֵם, הנה נחפשו ונחמסו עקביהם לפני הצרות והתלאות אשר הועידה ההשגחה לבני יעקב במשך ימי נודם... ומבעד לה„הרים הרמים והנשאים״, בין הרי חשך וצלמות; מבעד ל„הענן שֶׁכִּסָּם״, חרדו אליהם כל „צרות ישראל״ יחדו כתומן!...

חפשתי באבני המצבות שבין החרבות, וגם עליהן לא מצאתי שום כתובת ורשימה. ככה רכבנו הלאה, הלאה בין נקרות צורים וחגוי־סלע, הרים וגבעות, עד שבאנו לבקעה גדולה ורחבה גם כן סגורה מכל עבריה בין הרים רמים ונשאים, אך גם בה לא מצאתי שום רשימה, כ״א עיי־משואות וגלים נצים ומפלות במקום העיר השלישית: חַ בְ רָ א י, שכאמור, היתה מלאה תלמידי־חכמים וסופרים, שלאורם התחממו כל אחינו אלה תושבי בקעת „קתדא״.—הנהר דַ ב וּ ק ם ישטוף גם פה בהמולה רבה בלפתו ארחות דרכו בין רוכסי ההרים, ונדמה לנו כמו יתגעש ויתקצף על אשר הפרענו את קדושת הֲמִיָתו...— מסביב להחרבות נִכָּרים עד היום עקבות חומה בצורה אשר הקיפה את כל העיר בימי קדם, ובניניהן בולטים עוד פה ושם נִדְבָּכִין של היכל גדול עם כִּפָּה הפוכה על העמידים שתמכוה, דומה מאד לאיזה בית־

כנסת גדול. ואת השערתי זו אִשְרוּ גם מְאָרְחַי, כי לפי הקבלה שבידם היה בזה בית־כנסת גדול ונהדר לאחינו אלה קודם חורבנם.

* * *

ובעמדי ככה על משואות החרבות בין „הרי־נשף” אלה, ורעיוני נשאוני אל העבר הרחוק והאיום של אחינו אלה; ובהעלותי על לבי ובהעבירי בעשתונותַי את כל ההשערות והראיות שהביעו החוקרים והסופרים ע"ד מקום עשרת השבטים וגלותם, נשתקעתי ככה במחשבותַי והתמכרתי להלך־נפשי ותועפות דמיוני, עד שנדמה לי כמו מעל ראשי ההרים, מבין מפלשי העב והענן ה„מכסים” אותם, יגיע לאזני קול הנביא יחזקאל ה„מתהלך בתוך הגולה”, בין שבטי ישראל „הגוים המורדים והפושעים” בתעודתם ותכונות אומתם — בני־אפרים, שרידי הממלכה החטאה, צאצאי האחות הנפשעה „אָהֳלָה”.

ואמנם הרואה בעיניו את ההרים הרמים והנִשָׂאִים האלה, את „הקרח הנורא” הנטוי עליהם, את ירכותיהם וצלעותיהם, המִפרצים ונקרות־הצורים וכו' ואת הדר הטבע המתהפכת בלהטיה וקסמיה במקום הזה: קרח־עולמים מלמעלה, ויריעות עפאים ופרחים מלמטה; ענן וקטור ולפעמים גם — אש־מתלקחת מצלעותיהם ולועותיהם, ובינותיהם — כר נרחב מעולף בתבואות שמש ומגד־ירחים; חוסן ההרים, רוך השמים ושלות העמקים וכו' — הרואה כ"ז, על נקלה יוכל להתמכר להלך־נפשו ושיא־דמיונו להתהלך בחקר־שדי ולראות על כל שעל מפלאות תמים־דעים, אשר אף כי, לכאורה, יהרוס, יחריב וישומם, ואולם גם ישגיב בכחו נפלאות ומחולל ומוליד־כל! — והנקל הוא איפוא לנו לשער כי איש־אלהים וחוזה־יה כיחזקאל ראה כ"ז בודאי בעיני רוח, בעת חֻלצה נפשו מבית־חמרה ותרקיע לשחקים לראות מחזה־שדי! מאמין אנכי, כי כל אשר עינים לו „לפָנִים ולא לאחור”, אם אך יביט בהשקפה בהירה בפ' מרכבה שלו, יראה בה פשוט מערכות הטבע בת־אלוה היושב בְּמֶרְכַּבְתּוֹ בתור אֲדוֹן־כל ורסן ההנהגה הכללית נטויה וכפופה לחפצו הבלתי בעל תכלית!

וככה אני עומד לי שקוע ברעיוני, ומרגע לרגע יחלפו ויעברו לפני מחזות ההסטוריה שעברה על עמנו בכלל ועל אחינו אלו בפרט; הנני רואה בדמיוני את ממלכת אפרים החטאה, האחות הגדולה „שֹׁמְרוֹן־אָהֳלָה”, אשר „עגבה על מאהביה ותשפוך את תזנותה עליהם”... ומה פעלה בכל אלה? — מה העלתה בידה אחרי כ"ז? היא נִתְּנָה בידי מאהביה־אויביה — בני־אשור אשר עגבה תמיד עליהם... והם? — בני־אשור „המנומסים”? — המה גלו

ערותה, בניה ובנותיה לָקחו (ע"ד: „בניך ובנותיך נתונים לעם אחר" וגו' כלומר, נתונים ומסורים בכל נפשם לקולטורת עמים אחרים... כנהוג בכל דו"ד!) ואותה בחרב הָרָגו וגו' וּשְׁפוּטִים עָשׂוּ בָהּ (יחזקאל, כ"ג י'). הנני צועד לי בדמיוני הלאה, ואני רואה את האחות הקטנה „אָהֳלִיבָה", אשר נִתְּנה גם היא בידי מאהביה־אויביה—בני־בבל וכל כשדים פקוד ושוע וקוע וגו' בחורי חמד וגו' והפשיטו את בגדיה ולקחו כלי תפארתה וגו' ועשו אותה בשנאה ולקחו כל יגיעה ועזבוה ערום ועריה וגו' (שם, שם כ"ג).

כן וכן הנני עומד לי וּמְדַמֶּה צוּרָה ליוצרה, סִבָּה לְמְסוֹבָב, ההֹוֶה להעבר הרחוק, ואת אשר יעשו אתנו „מאהבינו המנומסים" בזמן הזה... ואשר עד היום תעגוב עליהם נפש האינטליגנציה שלנו והקריב להם את מבחר דמיה (תרתי משמע!)... והנה צורה אחת ותכונה אחת לכלם!... ודבר החוזה בן־בוזי ירעים באזני כמו הֵד־הרים אדיר וחזק לאמר: „והעולה על רוחכם היו לא תהיה, אשר אתם אומרים נהיה כגוים כמשפחות הארצות וגו' חַי אני נאום ה', אם לא ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחמה שפוכה אמלוך עליכם" (שם כ', ל"ב—ל"ג), וכרגע תצטייר לפני המרכבה שהזה בזה עם ארבעת צורותיה ואיננה זרה לי כלל, אף כי לכאורה מתנגדת היא מאד לרוח תורתנו המזהרת אותנו: „ונשמרתם מאד וגו' כי לא ראיתם כל תמונה"... חפץ אני להאמין בתומתי, כי בהצורות האלה תאר לנו החוזה את מעמד האומה והמאורעות ההיסטוריות שעברו עליה עד זמַנו, שמהן הוא בא לידי מסקנה נאמנה, כי: אף אם בעלוה אדונים קשים וזרים*)—השור (אפים) בימי מצרים; האריה בימי אשור, שעליו נאמר: „עלה אריה מסבכו"; והנשר, הוא נבוכדנצר, שעליו אמר הוא בעצמו: „הנשר הגדול וגו' ארך האבר וגו' רב הנוצה" וגו' (יחזקאל י"ז), ואולם חרף שלשת הפרצופים האלה, בשלשת „תקופות ההיסטוריות, שחפצו אלו האומות לְיַפּוֹת ולזַכּוֹת בהם את אומתנו, כדי להשוות צורתה אליהם... כאשר בודאי גם חפצו כזאת רבים מבניה־מהרסיה־מחריביה,— הנה פְּנֵי אָדָם אשר לאומתנו לא נשתנו מאום וּתִשָּׁאֵר הָאֻמָּה בצביונה המיוחד לה מראשית יצירתה מצור חֻצָּבָה מקדם קדמתה... וּדְמוּת פְּנֵיהֶם— בכל תקופות ההתבוללות והטמיעה — פְּנֵי אָדָם! (יחזקאל א' ט') ומרוב התפעלות נפשו הפיוטית, אשר חזה נצח ישראל וְאִי־הִשְׁתַּנּוּת צורת האֻמה לעולמים,

*) קטע מרעיון זה הבעתי גם בספרי „משא דומה" בסגנון הזוהר.

קרא בעליצות נפשו: ואַתֵּן צאני צאן מרעיתי אָדָם אַתֶּם! (שם ל״ד ל״א) והיא ע״ד מליצת חז״ל: „יעקב לא מת״, כי דמות דיוקנו הרוחנית „חקוקה בכסא הכבוד״, בההנהגה הכללית של כל ההיסטוריה האנושית, בעצם תומה ושלמותה, ולעד לעולם לא תשתנה ולא תתנסח צורתו של יעקב הקטן.

* * *

שקוע ומשוטט בעולם הדמיון מבלי בחון בין מוקדם ומאוחר, עבר ועתיד, היה ויהיה וכו׳, עמדתי מַשמים ומרעיד על מקומי, כמו זנחתי תבל ומלואה... פתאם נגשו אלי מְאָרְחַי שכבר קמו ממנוחתם ויעירוני גם אותי כאיש אשר יֵעוֹר משנתו, וקול הנחל דַבוּקָם הזכירני אף הוא את מקומי. ומבלי משים נשאתי עיני למרום ואביט עוד הפעם על החרבות הנשמות ועיי המפולת וכו׳ ותדמינה לי כמו חַי בחָרון תעידינה כי עת צרה גדולה וחשכה איומה היתה אז לאחינו אלה, ואלמלי יצאו מזה ברצונם הטוב (כהשערת אחדים מהתרים החדשים) כי עתה לא החריבו בעצמם חֻרבן נורא כזה את בתיהם ומעונותיהם. ומלבד זה הן עלינו לשום לב גם לקבלת-אבות שבידי צאצאיהם החיים אתנו היום, שלכל הדעות הם המה יוצאי חלצי הגולים האומללים האלה, אשר נפוצו בכל ארץ דגסתן.

הפזמונים.

מכל מחמדיהם בימי קדם לא נשאר בידם כ״א כתב-יד קדמון, המכיל בקרבו שלשה פזמונים עתיקים בכתב אשורית*), וכפי קבלתם חֻברו מאת אלישע הקטן בן שמואל, רב קדמון וראשי על כל שלשת הערים והגליל: א) לראש-השנה, ב—ג) ליוה״כ. בפזמון ראשון חתום שמו פעם-אחת, בשני — ד׳ פעמים, השלישי מתחיל בא״ב ובסופו רשום שם המחבר:

אתה עליון, ברום הביון, מקום כסא יקר גדלך:\
מקור חיים. השמים והארץ — הדום רגליך;\
ומלאכים נמלכים לשבח קצת פעלך;\
ואיך יוכַל אנוש סכל, אשר נבער, להודות לך;\
ברעיוניו והגיוניו אשרי האיש אשר הלך\
בתורתי ובמצותי שנתתי לאבותיכם:\
ואתם הדבקים בה׳ אלהיכם.

*) השירים האלה מובאים גם בספר המסעות ליוסף הלוי טשארני, הוצאת הד״ר הרכבי.

לאומיך ועמיך, הנקראים סגולתך,
בכל רוחם, כפי כחם, מחוים את תהלתך;
כמו נחפר, בלב נשבר, מקוים את סליחתך;
תפלתם ושעותם תקבל נא בחמלתך,
ובשר נא, בקול רנה, לצאן ידך ומרעיתך,
שתזניחו ותלבינו כמו שלג חטאיכם:
ואתם הדבקים בה׳ אלהיכם.

ידיד אל, בישראל, אשר ראו גבורתו
הפיל קשה ביד משה, נביאו נאמן ביתו,
ופחדו יגידו, בקול זמר, תהלתו;
שמע לכן, עתה גם כן, תחנתו וצעקתו;
והרגיעם, והושיעם, ותבנה בית תפלתו;
וגם אתבע, ואז יבע*) אקבץ את שבותיכם:
ואתם הדבקים בה׳ אלהיכם.

שעה לקולי ומלולי, אתה אלי, וזכרני;
משוך חסדך אל עבדך, פנה אֵלַי וחנני;
בעת אפך תייסר, אך במשפט, פן תבעיתני;
וגם תמחול, זקן תשקול, את חטאותי, אם תדינני;
ועת תאסף, נפש תכסוף, לגן עדנך תביאני;
שגזרת, ואמרת: אַאֲרִיך שם שנותיכם:
ואתם הדבקים בה׳ אלהיכם.

הדר כסא, המתנשא, חיות הקודש ואופנים
קדושת אל, בישראל, ישלשו ברוב אונים;
טבולי אור, נהר דינור, צבא מרום ועליונים,
נעימותיו וזמירותיו יצפצפו בנגונים:
„איה מקום כבוד איום — בקול רעש, מצוינים,
שואלים לישראל — מה שפעל אלהיכם:
אתם הדבקים בה׳ אלהיכם!״

---

*) צ״ל יביע.

פזמון

(לנשמת יום הכפורים לר׳ אלישע הקטן[1])

אלהים אלי אתה: אברכך במקהלות עדתיך,
אלהותך אגיד ואחוה נוראותיך;
כי ביום הזה אמרת: „סלחתי כדבריך!״
ה׳[2]) טוב וסלח, רב חסד לכל קוראיך.
אלהים אלי אתה: לפניך אתודה אשמות ומעילות,
לבשתי רעדה: התפלל בעד קהלות;
כי ביום הזה: לוחשים עמך חמש תפלות,
להגיד בבקר חסדך ואמונתך בלילות.
אלהים אלי אתה: יהיו אזניך לנאומי קשובות,
ימינך פשוט ותקבל בקשות ותשובות;
כי ביום הזה: יחפים אנחנו כמלאכי השרת:
יומם יצוה ה׳ חסדו ובלילה שירה עמי.
אלהים אלי אתה: שעה לתפלתי וקבל הגיוני,
שעריך פתח ותסלה לזדוני;
כי ביום הזה: שחרתי לכפר עֲוֹני,
שגיאות מי יבין מנסתרות נקני.
אלהים אלי אתה: עונה בכל עת לְשַׁוְעַת המוני,
שפכתי[3]) נגדך תחנתי ועלבוני!
כי ביום הזה: עומד עמך כשרף מעוני,
עיני תמיד אל אדוני.
אלהים אלי אתה: הַעֲבֵר פשעינו, ואשמותינו מחה,
הכניע זְדוֹן לבנו וחטאותינו דחה;
כי ביום הזה: היה כהן גדול בעבודה מומחה,
הסתר פניך מחטאַי וכל עֲוֹנוֹתַי מחה!
אלהים אלי אתה: קנא לשמך הקדוש וזדים תכניע,
קץ הימין למחכה ישועתך תודיע!

---

[1]) שמו התום מרובע. [2]) צ״ל: אל טוב וסלח. [3]) פה נשתבשה בודאי איזו מלה המתחלת בעי״ן, וצ״ל: „ערכתי״ וכדומה.

כי ביום הזה: קדושות לך ישראל יביע:
קרוב ה׳ לנשברי לב ואת דכאי רוח יושיעַ!
אלהים אלי אתה: טפלתי שקר ומרמות בלי ערך,
טבעתי ביוֵן הזדונות עד ברך;
כי ביום הזה: טהורים שבו וכרעו כל ברך,
טוב וישר ה׳, על כן יורה חטאים בדרך.
אלהים אלי אתה: נשאתי אל שמיך עיני,
נכון לבי לעבודתך וטהר רעיוני;
כי ביום הזה: נחפשה דרכינו ונשובה לאדוני,
נשמת כל חַי תברך את שמך אדוני!

* * *

אֲשַׁבֵּחַ [1] לך, יוצר המאורים,
פלאיך חדשים לבקרים.
בְּרָאתְנוּ, קראתנו בחבה:
סגֻלת־עם ומבחר היצורים.
גבורתך לכל נודע באצבע,
שהם עשר אשר לקו המצרים;
דגלים יצאו מכור הברזל,
נשאתנו על כנפי נשרים.
הקימות דבריך, שאמרת
לאברהם בין הבתרים.
וקרע ים בן עמרם במטה,
ונס נעשה בעשרה גזרים.
זדון פרעה, שלישיו וחילו,
ברדפם אחרי זרעי העברים.
חרון אף ים, גליו ודָכְיָם
מזומנים כמו נאדות צבורים.

[1]) נוסד ע״פ א״ב, וכנראה—ג״כ ליוהכ״פ, ואחרי הא״ב התום שם המחבר.

טהורים עברו. רק הם ננערו
כעופרת בתוך מים אדירים.
ידידים תמהו על נוראותיו,
אז ישיר משה בקול זמרה ושירים.
כבוד גדלך, עת נגלית בסיני
הָיוּ עבדיך כמלאכים טהורים.
לקול דבור: ב„אנכי אדני!״
ו„לא יהיה לך!״ זכו הכשרים.
מושכי חן אֲזַי פצו למשה:
„אתה תשמע שארית הדברים!״
נכונים אחרי כן קבלוה
ביד משה בלי חסרון דברים.
סעודת מָן, אשר היה מזומן,
אכלוהו כמו נפת היערים.
עתה אין לי להגיד נוראותיך,
אשר האריכו חכמי הספרים.
פשעינו תכפר גם סלח נא
והקשיבה לשועת האסירים.
צקוני לחש, אשר נצבים ברעש
לפניך כאביונים וגרים,
קשוב שיח תפלותיהם וקַבלם
כמו קרבן ומבחר הנדרים.
ראה בכים וענוייהם בשִׁבְיָם
ותכניע ידי קמים אכזרים!
שלח גואל לישראל מהרה,
ותושיע צעירי העדרים.
תקבץ את שארית הפְּלֵיטָה,
אשר המה כמו שיות פזורים.
ברוב חסדך נבלתי יקומון
ויקוצו ישני הקברים!
אתה גדול, אתה גבור ונורא,
אדון עולם ובורא כל היצורים.

לפניך אני דומה לעבד,
אשר גנב ונמצא בסתרים.
ידועים לך כל תעלומות,
אשר נעשו בחדרי חדרים.
שעה לקולי ומלולי ותמחל
עונותי וחטאַי בימי הנעורים.
עמל ידי וכל מעשי תברך,
והורנו ללכת בדרכי ישרים.
בכל לבי דרשתיך, ה׳,
ענני נ״י זוכר היצורים.
נכון לבי וטהר מחשבתי
תכניע גאון יצרי בצירים.
שמֹור נפשי בעת צרה, קדושי,
ובטל מחשבות רעים וצרים!
מקימי דל, משוך חסדך לעבדך
והבינני בחכמת הסתרים.
ותן חלקי בגן עדנך בדפקי
דלתותיך, מקום זכים וברים!
אמונתך ותורתך שלמה:
הלא הן כזוֹהַר המאורים.
לכו לחמו בתורת אל,
בכח רב ואומץ גבורים.
חזקים יראים ושלמים,
ההוגים יומם ולילה בספרים!
זכור צדקם אתה, חשקם וחלקם,
ובטוב תרחם על עם נברים.
קהל עדתנו מקוים
לפדיונך ושלום כנהרים!
אֲזַי אשמח ואפתח פי בזמרה,
אשבח לך, יוצר המאורים!!!

נפרדתי מהמקומות האלה ואשים דרכי אל חרבות הכפר סולך, ועוד הפעם עלינו הרים וגבעות, ירדנו עמקים עמוקים מאד, נקיקים ונקרות צורים, שיני סלעים וכפים וכו׳ עד שבאנו לנקיק־סלע איתן סגור ומסוגר בין הרי־נשף, וביניהם ישטוף הנחל רובַז בקול המולה גדולה בלוית הֵד־אדיר המחריש אזנים. פה, במקום הזה— לפי דברי מארחי — היה הכפר הידוע „סולך״, שנחשב כמו אח לשלשת הערים הנזכרות, ובשנת 1851 היה עוד מיושב כלו מאחב״י אלה (כנראה מהמצבות הנמצאות בו עוד גם עתה) ועתה הוא חרב כלו. הסבה לחרבנו פשוטה: השר שלהם פיט־עלי־ביק, ממשפחת העריץ הידוע אז מורטזי־קיאדי, הֵצִיק להם מאד עד כי לא יכלו נשוא עוד את עֻלו הקשה (אז היו עוד תחת שעבוד הנסיכים -крѣпостные), ויערכו בקשה להגינירל הרוסי ארבילאני, המצביא את צבאות רוסיה אז במדינה זו, ויתן להם הרשיון לצאת מסולך ולהתישב במקומות שנכבשו כלה בידי צבאות רוסיה. והם מהרו ויעזבו את מקום מגורי אבותיהם אלפי שנים ויצאו עם נשיהם וטפם ורכושם ויתישבו בכפרים: חילי־פנז׳די, חַשְׁמַנְזַל ועוד. והשר, בקצפו על אשר עזבוהו עבדיו אלה ולא היה בידו לכבשם עוד אתו מאימת השר הרוסי, שכבר נטה עליו את ידו החזקה, שפך את חמתו על בתיהם וחצריהם, ויחריבם באפו ויחרוש את המקום. ואולם מהר התחרט מאד ע״ז, ובניו עתה מתחננים ומבקשים את היהודים, כי ישיבו להתאחז בסולך, ומבטיחים להם כל מיני זכיות והנחות מיוחדות, אך אין שומע להם עוד...

וממעל להחרבות האלה מתנוסס מבצר ישן נושן. ואשאל את מארחי עליו, ויספרו לי את האגדה המתהלכת פה על אדותיו: בשנות קדם ישבו במצודה זו שבעה אחים גבורים, אשר נתנו את חִתִּיתָם על כל המקומות האלה, ולהם היתה אחות יפת־תואר, אשר ישבה שוממה ועגונה, כי לא היה שום איש שיחפוץ להתחתן עם השודדים העריצים האלה. אך נסיך אחד משכניהם שלח אליה בלאט אשה חכמה לדבר על לבה, כי תמסור בידו את אחיה העריצים והוא ישאנה לאשה ותְהִי לנסיכה וגברת אדרת. דברי האשה פעלו את פעולתם, ותקם בעוד לילה, בנפול תרדמה עמוקה על אחיה, ותפתח את שער המצודה לפני הנסיך וחילו, אשר התנפלו על האחים ויגירום לפי חרב. והאחות יצאה עם תכשיטיה ועֶדיה עליה, ויהי אך דרכו כפות רגליה על סף השער החיצוני, ירד עליה גשם אבנים מתקרת הכיפה וַתֵּרָגַם תחתיה.—ראיתי את קברה בצד הדרך הנוטה מעט מהמצודה, ועליו גל אבנים גדול מאד, כי חק הוא לכל תושבי המקום, המושלמים והיהודים, הַעֹוברים במקום הזה, לזרוק אבן על קברה.

השקפה כללית.

על פי הידיעות שאספתי ביניהם נראה, כי לא בכל מקום ולא בכל עת היו צרותיהם שוות. כי הנה בעת שתחת יד ממשלת בעק, אוצמי, שַמְכַל או חַן זה, היו חייהם תלוים להם מנגד ודמם בלתי נדרש, הנה בכפר או בעיר שעל פי מקרה היה בה שַר טוב, היה מרחם עליהם ודורש דמיהם בכל תוקף ועוז מאת מצמיתיהם. הנה כי כן אנו רואים, למשל, בהתעודה שבידי אחינו תושבי טארקו מה־שר מעכטי־שַמְכַל שלהם (בערך 1790), שבה נאמר: „ההורג נפש מישראל עליו למלאות עור כבש בכסף מלא ליורשי הנרצח״; היו גם שרים ונסיכים כאלה שהיו נותנים להם שדות וכרמים באריסות וחכירה והיו מקבלים מהם מס קטן בערך שלשה שקלים (מְנָת בלשונם, ושוים בערך רובל רוסי) עם עור כבש מכל ארובת־עשן.—ואולם בכלל סבלו מאד תחת עול ארוניהם האבירים, אשר בלי חמלה היו מטילים עליהם מסים וארנוניות גם חובות הגוף למעלה מכח אנוש. הזקנים שבהם מספרים עד היום פָּרָשַת המס שהיו משלמים כמעט בכל עיר וכפר, ואחשוב שלא למותר יהיה לרשום בזה לפני הקורא רשימות אחדות מהמסים האלה שכבר אבד זכרם, וידע דור אחרון עד מה התענו וסבלו אחינו אלה.

בכל ארץ דגסתן (זולתי, כאמור, במקרים בודדים בחמלת איזה שר ונסיך) ושירוואן היו אנוסים ללכת כלם לעבודת שריהם כמעט בכל ימות השנה, מבלי השאיר להם ימים מספר דֵי הספקת מחיתם לביתם; גם אָכוֹל ושָתה לא נתנו להם בעת עבודתם והיו מביאים אתם לחם ומזון מביתם. כשהיה חפץ השר לאכול תרנגולות צלויות וכדומה, היה שולח את נַקְרָנָיו („נוקעריך״ בלשונם) והיו חוטפים ולוקחים מכל הבא בידם. כל בני הבית הקטנים היו נזונים מעבודת הנשים שהיו עפ״ר חפשיות מעבודת השר, וכאשר היו לפעמים הנקרנים כובשים גם אותן לעבודה, היו הילדים מתעטפים ברעב. היהודי, גם אם היה חכם כשלמה, היה מחויב לרדת מעל סוסו או חמורו בהפגשו עם מושלמי בדרך, ולהשתחוות לפניו אַפַּים ארצה, ואם לא—היה מתענה ומוכה מכות מרדות. ומלבד זה סבלו הרבה־הרבה מהמהומות והמרידות המדיניות והמלחמות התדירות, שהתחוללו תמיד בארצות

האלה מימות עולם עד היום הזה: מצרים בימי רעמסס הגדול, אשור וארם*), פרס עם מדי, ושתיהן עם בבל ועם מלכי ארם וְהַפְּרָתִים, אשר סללו עליהם ארחות אידם, ואחריהם התנפלות הסקיטים, היונים והמוקדונים, הטורקים, הגרוזים והמבחזים, ושטף הערביים המר והנמהר, שבידם האחת אחזו את ה„איסלם" ובשניה—חרב-היונה לכל המתכחשים בו! וסוף וקץ לצרותיהם היה בימי שאַמוּל העריץ, אשר הגירם ע"י חרב למאות ולאלפים, את הילדים היה מוקיע בראשי הכידונים והעמידם על ההרים, ואת נשותיהם ובנותיהם ענו אנשי חילו וַיִּקָחוּן בשבי, אשר עד היום אבדו בהרמנות (הארעם) נסיכיהם ואין אומר הָשֵׁב; את הזקנות והחלשות לא היו הורגים בידיהם, כי חק הוא למושלמים לבלתי הרוג נפש שאין בכחה להתיצב כנגד עושקה כח, והיו מובילים אותן לצוקי ההרים ויגלגלון מראשיהם לעמקי שאול ואבדון. כאשר נלאו אנשי חילו להרוג ולשחוט, היו אוסרים אותם ואת נשיהם וטפיהם באזיקים ומניחים אותם בין ההרים הגבוהים לגוע מעצמם בקור ובכפן! ואלה שלא הספיק העריץ הזה לבוא עליהם, סבלו כך כל הימים מהמהומות והמלחמות שבין נסיכי הארץ הבעקים והשַׁמְכָלִים וכו' שהיו לוחמים תמיד איש באחיו ויתנו את חִתיתם בארצות אלה, ורבבות בני-אדם, גם בלעדי אחינו אלה, הָכרעו לטבח ונהרי נחלי דם שטפו בכל ארצות קוקז, ופעם בפעם טֻלטלו אחינו אלה ככדור מנסיך לנסיך ומבעק לבעק, בשבי או במכירה, ולפעמים בחלופין — יהודי בבן-בקר, יהודיה בשה וחמור וכדומה.

ולמען תת להקורא ציור כל-שהוא מְעֻנְיָם ומרודם ועולָם הקשה לפני שנות דור אחד, הנני לצייר בזה רושמי עקבות צרותיהם הַנִכָּרִין עד היום בכפרים אחדים פה, ואציגה, למשל, את הכפר „רוקאל".—הכפר הזה נחלק לשנים: כפר העליון — מקום מושב הבעקים ונקרניהם, והכפר התחתון—מעונות היהודים במערות וחורי-עפר. כשהיו השרים יושבים למעלה לפני פתחי בתיהם, לא היו היהודים רַשָּׁאִים לשבת ג"כ בפתחי בתיהם-מחילותיהם שם מלמטה. כשהיו היהודים האומללים, בשובם מעבודת הבעקים, מביאים לפנות ערב חבילי עצים על כתפיהם, מיד היו הנקרנים יורדים אליהם ומכים אותם מכות מרדות ומכריחים אותם להביא את העצים לארמונות הבעקים (את זה ראה הנוסע הלוי בעיניו, כמובא בספרו „המסעות"); נרות לא היה להם רשות להדליק בבתיהם-חוריהם. בעת עבודת נשותיהם בשדות שריהם, היו מכים את המניקות שבהן אם חלצו שד להניק את עולליהן הבוכים. פעם בפעם, בשעת עבודתם בשדות, היו הנקרנים יורדים למטה

*) הנני חושב לפי ההיסטוריה הקדומה, ולא רק לפי המאורעות שעברו על אחינו בקוקז.

ושוללים את בתיהם, גם היו שוברים ומחללים את המצבות בביה״ק, מחטטים אחרי המתים ומפשיטים את תכריכיהם; את העבריות היפות, ולו גם הנשואות, היו שובים בשביה ומוכרים בכסף מלא לבעקים ולנסיכים אחרים ותאבדנה בהרמנותיהם. אסתרא בלגינא, כשהיו פרוטות מקשקשות בכיס היהודי בשעת עבודתו, היו מלקין אותו מכות מרדות עד שנתן להם ברצון... בכלל היתה העניות כ״כ גדולה ונוראה אצלם (ועקבותיה נכרות עד היום), עד כי כמעט לא היו נושאים כתנות על בשרם כ״א—בגד עור בלה ומטֻלא, טלאי על גבי טלאי, וזאת היתה להם גם כתנת, גם מכנסַים, גם מעיל ואפוד וכו׳—בַכל מִכל! סבת דלותם הנוראה מובנה מאד, כי כל „ימיהם״ במשך כל השנה היו נתונים־נתונים לאדוניהם הבעקים לעבודה ולמשא וכו׳ ולעשות לביתם הם--כמעט שלא היה להם פנאי.

ואת הכפר הזה בקרתי גם אני. בבואי עם מארחי בין גלי אבנים מְסֻדָּרים כִּגְדָבְכִין קטנים על־פני האדמה, אמר לי: „זהו הכפר רוקאל התחתון״. „ואיפה הם הבתים?״—שאלתיו. „פה, במעבה האדמה, בשיחין ומערות שתחת נִדבָּבֵי־האבן, יושבים אחינו אלה העניים״- -היתה תשובתו אלי ברוח שוקטה, כאילו אין הדבר מפליאו כלל, כנראה, מרוב הֶרְגֵלוֹ. ירדתי מעל סוסי ויקרה לפני איש יהודי מדרבנד אשר הכירני תיכף, וַיַזעק את כל הקהלה, אשר מהרו לקבלני בסבר פנים יפות, ויביאוני לתוך מערה אחת היותר חשובה שבכפר, והיא במרכז בתיהם־חוריהם, לעֻמת ארמון הנסיכים שלמעלה; בבואי לתוכה הֲעִיפוֹתי עיני להתבונן אל תבניתה, וארגיש בהם, כי יתבוששו מפני ויפלו פניהם מאד. הגג, או יותר נכון — ה„כסוי״, נעשה מענפים משוחים בחֵמָר מעורב באבני חצץ ועפר־תיחוח כמו גל קטן, גבהו אמה מעל פני האדמה, החלון — חור קטן פתוח בלי זכוכית, גדלו כרבע אמה מרובעת, יְקוֵי השמש יחדרו בו אך בצהרים, ובכל היום אור וחשך משתמשים בו בערבוביא; הקרקע מכוסה אמנם במחצלאות של קנים, אך נרגש מתחתיהן טַחַב וטיט־הַיָּוֵן... הקירות הם של עפר בלי שום סיוד וכיור, וכלי־בית לא ימצאו בו יותר מארגז גדול של עץ רקבון, פשוטי כלי־מתכות, וכלי־חרס לבשל ולאפות, ובמה איצטבאות ארוכות של קרשים בלתי מהוקצעים ערוכים לאורך כותלי „בית־המערה״. הקהל ישבו לְפָנַי על הארץ ורגליהם תחתיהם, כדרכם, וַיִתְנוּ לפני את תוקף צרותיהם ותלאותיהם בימים עברו. אחדים מהזקנים שבהם התפשטו את מלבושיהם וכתנותיהם ויראוני את פצעיהם וחבורותיהם, שלא נרפאו עוד מהמכות אשר חִלוּ בהם ידי שריהם ונסיכיהם ונקרניהם לפני צאתם לחפשי בפקודת הממשלה, ודרך אגב הוסיפו להאנח בשברון מתנים על מעמדם החמרי שברע הוא גם עתה, באשר הממשלה לא העניקה אותם שדות וכרמים כליתר אברי רוסיה

בצאתם לחפשי וכו׳ וכו׳. ובשוחחם בן אתי, הזכירו לטוב את הנוסע המנוח יוסף טשארני, אשר פעל הרבה לרוחתם לישועתם, בהיותם עוד בימיו מעונים ומדוכאים תחת ידי עושקיהם כה וכו׳ וכו׳. ובהזכירם את שמו, נזכרתי גם אני, כי הנוסע הזה יספר מָה (בספרו הנזכר בדברו על הכפר הזה רוקאל) מכלי־זמרתם וריקודיהם וכו׳, וָאֲעוֹפֵף את מבטי הֵנָה והנה ואראה איזה כלי־זמר של עץ, משונה במראהו תלוי על הקיר, ואשאלם: מי מנגן עליו? ויענוני, שבעה״ב שלהם הוא האחד ביניהם היודע לנגן בכלי־שיר, והוא־הוא המשמחם על כל שמחה וחתונה (מזה יוכל הקורא לשפוט על מצבם בכלל ושמחת כלולותיהם וכו׳ בפרט). בעל־הבית לקח את כלי־הזמר בידו, ויתופף באצבעותיו על המֵיתָרִים נגון של תוגה והשתפכות־הנפש, הנפסק לרגעים בקול ענות גבורה ושירה רועשת ופראית היוצאת מנחירי כל הנאספים, פעם יָרוֹמוּ הקולות וַיַכּוּ גלים באויר עד שירעישו את תוף־האוזן, וכרגע יוּמְכוּ ויושפלו הקולות וילכו לאט־לאט בשפל־מדרגות, כאוב מארץ וְכִמְדַבֵּר משחיו, וככה יוגבהו פתאם—רועדים ונפחדים, סואנים ורצוצים ומהולים בתוגה־בַּכְיָנִית, הדופקת בחזקה על מֵיתרי לב היהודי בכל מקום שהוא... אף אני מהרתי והוצאתי ממלתחתי בקבוק יין־כרמל וברכשאות ונקניקים וכו׳, והם מצדם הוסיפו פירות ועשבים טובים ונערוך ארוחה מְשֻׁתֶּפֶת כעין „סעודת־מֵרֵעים״. בעת החזיקם בכוס שמעתים אומרים בחשאי איש לאחיו: „יהי רצון שיבוא משיח בן דוד״, ומרעהו יענהו במועל כפיו ובעינים נשואות למרום: „אמן, כן יהי רצון!״. ואעיר את אזנם, כי בתפלה זו אין להתביש כלל, וכי ככל ישראל עיניהם נשואות למשיח צדקנו וכו׳, ובזה אין נפקא מינה בין יהודי קוקז ויהודי צרפת ואנגליה וכו׳, וינעם להם הדבר והתרגשו מזה מאד.

אחרי אשר סעדנו לבנו הוסיף הבע״ב לנגן על „כנורו״, ואחדים מהם עזרוהו בפה ובמחיאות־כפים ונקישות אצבעותיהם וכו׳ ויישוררו עמו ברגש ובהתפעלות עצומה, הַעִיפוֹתִי עיני עליהם ואראם כלם כגוש־מוצק עומדים צפופים ודחוקים איש באחיו, ומתרוממים ממקומותיהם ומרקדים בסדר ובמשטר ישר; ברגע אחד ירוֹמוּ כלם כאיש אחד, וכהרף־עין יתיצבו כמו נֵד, וכן הלאה, וידיהם משולבות ואחוזות בחזקה איש ברעהו בעת הֵרוֹמָם, וכעמדם--תִּפָּסֵק שלשלת הידים המשולבות, ויקשקשו באצבע צרידה כלם בבת אחת ע״פ הַטַּקְט של כלי־הזמר ומניחים את ידיהם איש על שכם רעהו וחוזר חלילה וכו׳. -- ריקודיהם ומנגינותיהם לקחו את לבי ונפשי, ועיני זלגו דמעות של רגש, דמעות־גיל וחדוה פנימית, אף אצלם ראיתי והכרתי בין ריסי עיניהם דמעות נוצצות, ותֵרַדְנָה על לחייהם באמצע ריקודיהם וניגוניהם!— זכרתי ואשים אל לבי: אֱיֵה אני כעת?— על תועפות סלעי־קוקז, בין הררי־טרף,

מעונות אריות ובני־שחץ; במקום אכזרים כיענים במדבר, שודדים ועריצי אדם, המפיצים גם עתה שוד וחמס ובלהות צלמות בכל הארץ הזאת, — ופה, במקום הזה, הנדמה כלו ל„מערת־פריצים גדולה ורחבה״, מצאה קן לה יונת־ישראל ולא שסעוה חיתו־טרף אלה! וגם פה בין נדחי־ישראל אלה, חיה התקוה לגאולתם, כמו שהיא חיה בלבות רבבי אלפי יהודה הנפוצים בכל כדור הארץ מאפריקא החמה והבוערה עד סיביריה הקרה וכו׳, ואצלם, — אצל אחינו אלה, הלא כבירה היא לימים התקוה הזאת, לערך שבע מאות שנה (מגלות שומרון ער חָרבן בית שני) ועד היום לא כבתה ולא הועמה במעמקי לבותיהם והיא עוד מתלקחת בגעת בה שביב־אשה. אות ומופת הוא לישראל, עדות ביהוסף *), כי עוד גואלו חי, ונצח ישראל לא יכזב!!

* * *

עתה הנני לערוך בזה לפני הקורא את המסים והארנוניות שהיו אחינו אלה (כמעט כל הדגסתניים) משלמים לאדוניהם קודם צאתם לחירות משעבודם, ע״י הקיסר ה„גואל״ אלכסנדר השני ע״ה: 1) עשרה ימים בשנה *) היו נשותיהם מְנַקּוֹת את שרשי הפּוּאָה (מאראנא בלשונם), אם רצו השרים היו מאכילים אותן בעת עבודתן, ואם לא—היו בניהן הקטנים, שלא יצלחו עוד למלאכה, מביאים להן לחם ומזון מבתיהן. 2) חמשה ימים בשנה היו הגברים כורתים עצים ביער ומביאים לבתי השרים על שכמיהם או על חמוריהם. 3) חמשה ימים הלכו לגדור את כרמיהם וגנותיהם וכו׳. 4) חמשה ימים הלכו עם נשיהם ובניהם ובנותיהם לזרוע את שרשי הפואה. 5) ג׳ ימים — לזרות בָּרַחַת את התבואה בגורן ולאספה בממגורותיהם. 6) ג׳ ימים — לאסוף את העשבים הנקטפים ביחד את הָאַסְפַּסְתָּא. 7) בכל עת שירדו גשמים היו מחויבים לנקות את הביבין ומַרְזְבֵי השדות וְשִׁקְתוֹתֵיהֶן. 8) באסיף ובאביב — לְזַבֵּל את השדות בזבל הצאן והבקר, ודרך אגב לנקות את הָאֻרוות ומכלאות הצאן.

א) ובעד הימים שהיו עובדים לעצמם (וימים כאלה היו אצלם מעט מזער, כאמור) או משתכרים לאחרים, היו שריהם ובעקיהם גובים מס מיוחד: 10 ליטראות אורז מכל ארובת־עשן, 15 ליטראוה טַבַּק, זוג תרנגולים ומאה ביצים. ב) נוסף לכל אלה, בעת חתונה אצל השר, היה הקהל מחויב לתת במזומנים: עשרה שקלים

*) היא מלכות אפרים מבית יוסף הכוללת עשרת השבטים.

**) כפי הרשימות שנשארו לזכרון־נצח בידי הקהל במוגטור, ורתושין ומרגא וכו׳ משנת תר״ך—כ״ז.

ובשר ודגים וביצים־ כמה שיצטרך. ג) בעד חתונה אצלם, אם הזוג אינם מכפר אחד, היה החתן מחויב לשלם לאדון־הכפר שמשם הכלה חמשה שקלים בעד רשיונו לצאת מהכפר, ולפעמים לא הרשה בעד כל הון והשדוכים הופרו. ואם החתן והכלה מכפר אחד היו משלמים רק שקל אחד. ד) מכל פרי עמלם, מתוצאות מעשי־ידם בבית ובשדה וכו׳ היו משלמים מעשר מיוחד להשר. ה) סוסים, חמורים ופרדים היו מחויבים להעמיד להשר כמה שידרוש בכל זמן ועידן. ו) ג׳ ימים בשנה היו מתפזרים בין הגוים שכניהם לאסוף מהם את המעשר והמס בעד השרים, והגוים היו מכים וחובלים בהם ומְהַתְּלִים בהם, והיהודים האומללים היו נושאים על כתפיהם את החטים והמלח והטַבַּק וכו׳ לממגורותיו של השר ודמם שותת מהמכות וכתפיהם מרוטות וידיהם פצועות וכו׳. ז) עשרים אנשים היו תמיד מוכנים ע״י פיים (очередь) איש־איש יומו להפיח במפוחי הפֶּחָמִיִּים, להביא חול ונתר וסיד וכו׳. ח) למשרתי השרים בעד רדותם בהם בפרך היה מחויב כל בעל ארובת־עשן לתת מס מיוחד: זוג מנעלים, 2 ליטראות טבק, חתיכת עור סאפיאן ושלשה פרוטות במזומנים, ובכל אופן לא יכלו להתאונן עליהם כשהיו חומסים ושודדים אותם, כי את נפשם הם קובעים...

מנהגיהם

בחגים ומועדים בבתיהם ובתי־כנסיותיהם וכו׳.

פסח*).

מר״ח ניסן מתחילים לטחון את החטים לקמחא דפסחא ומדליקים נֵר של שעוה בשעה זו בהרחיים; החטים „שמורים״ אתם בבתיהם תחת התקרה עוד מחדש תמוז (סוף זמן קציר החטים), כי עד היום המנהג אצלם שהעניות תלכנה ללקוט שבלים בשדות הגוים והשרים, אחרי הקוצרים, ובכל ערב תחבטנה את אשר לקטו ותמכרנה ל„מצות״, והמקחים בעד „שמורה״ זו גבוהים אצלם בערך. אפיית המצות אצלם רק בכִּירַים עשויים רחבים למטה וקצרים למעלה; אחרי שיסיקוה בקש ובגבבא או בגללי בהמה, תקחנה הנשים המגלגלות את העיסה ומדביקות בעצמן את המצות בכותלי הכירה; „מים שלנו״ לא יערבו בחרשים כמו אצלנו, ומכינים מאתמול לכל היום; ונשים צעירות ועלמות ובתולות מתכנשית לבית־האפיה, חליפות בית איש יומו, ויושבות על הרצפה, וכל אחת קערת נחושת לפניה, שבה תגלגל את המצה ובעצמה תמציאנה להמגלגל (רעדלער); מכירת חמץ אינה נוהגת אצלם כלל, ואך מדקדקים מאד בביעורו; בערב פסח מתענים כל הבכורים ולא יועיל שום כפר או „סיומא־דמסכת״, כי רחוקים הם בכלל מ„ערמומיות דתיות״ כאלה... את החרוסת יכינו קלחת גדולה ואוכלים אותה בכל יום כמו דייסא, והכרפס—אצלם מין עשב, הנקרא בלשונם ובלשון הגוים שבניהם: „כרפסיה״, והוא מעט מר; „כורך״ יהיה אצלם סַלַט עם פתותי מצה.

לה„סדר״ מתאספים כמה בע״ב לבית אחד החכמים (גם בע״ב פשוט, אם מבין הוא מעט ב„סדור״, יִקָרֵא אצלם: חַכַם), ויושבים על הרצפה כדרכם, והחכם מתרגם לפניהם את ה„הגדה״ בלשונם. בבלל נראה, כי בחג החֵרות, כמו שהיו לפנים מנוים על שה אחד כמה בתים, נשאר בידם המנהג העתיק הזה להתאסף

*) נדפס ב„המליץ״ ב„גליון של פסח״, שנת תרס״ג.

גם עתה כמה בתים ומשפחות בבית אחד, והדבר הזה רב כחו לתת להסעודה פנים של חֶבַּת־משפחה וחזוק האחוה הלאומית.

נעים ונחמד, אדיר ונשגב הוא המראה לראות אותם יושבים בבית החכם מלובשים בגדי־חופש עם שַׁרְוָלִים רחבים וארוכים (סמל החפש והדרור), חגורי אזור במתניהם, וחרב חדה וקצרה על ירכם; שורות־שורות ישבו בסדר ובמשטר, כאנשי־צבא בְּהִנָּפְשָׁם אחרי מלחמה כבדה (כי יגעים הם ועיפים מעמל ערב הפסח והכנות החג); בין השורות תראינה מרבדי־תפארה חטובי־אטון פרס וטעקינסקי, שֵׁש ורקמה, חור, כרפס, תכלת וארגמן וכו׳, ועליהן, בין שדרות היושבים, ערוכות מנורות יקרות ונוצצות מנחשת־קלל עם נרות דולקים. גם הנשים, הכלואות בבתיהן כל השנה, תבאנה עם בעליהן וילדיהן לה„סדר״, ואז תעדינה את עדין — עגילי זהב על מצחיהן ופדחותיהן, וטבעות־זהב משובצות באבני־ספיר ויַהֲלֹם באצבעותיהן, מטבעות־זהב (והעניות—של כסף) מחורזות על פתיל תכלת תענקנה לגרגרותיהן, וחגירת־כסף מעשה־משזר על בטנן העגול באמת כ„ערמת־חטים״, ובאותה שעה פניהן גלויות לעין כל, בידען כי „ליל־שמורים״ הלילה הזה ואין לפחוד מהמזיקים ומעינא בישא...

כשמגיע החכם הקורא ומתרגם להמקומות המדברים בגאולה העתידה, ישאו כל העם את ידיהם למעלה ויעוגו עוגה לפניהם, ובהגיג־לבב ואנחה עמוקה וחרישית יענו אחריו בקול מהול בתוגה: „יהי רצון שיבוא משיח בן־דוד ויקבץ נדחינו כאשר עשה ה׳ מקדם לאבותינו!״ אף הנשים תענינה אחריהם במועל כפיהן: „אמן, כן יהי רצון!״ וכשמגיע החכם להמלות: „בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאלו הוא יצא ממצרים״ וכו׳, יעמוד על רגליו אחד הבחורים ויקח מצה כרוכה במטפחת בלה—שָׂם על שכמו והולך אִתָּה ארבע אמות ומראה להמְסֻבים ומבִינָם לדעת בלשונם, כי כן יצאו אבותינו ממצרים ובְצֵקָם על שכמם, ועושה כמה תנועות תכופיות במהירות נמרצה, כדי להבינם היטב את עומק המושג שבמלה „ב ח פ ז ו ן״.

אח״כ בוהרים בנער אחד מן המסובים ומלבישים אותו בגדים בלים ומטֻלאים, שַׂק ותרמיל על כתפו ומקל עב וארוך בידו, ושולחים אותו החוצה. בעבור רגעים אחדים מתחיל הנער לדפוק בחזקה על הדלת, יתחנן ויבקש על נפשו לפתוח לו לבוא הביתה. אז ישאלוהו המסובים כלם בפה אחד:

— מי אתה ומה לך פה?—והַלָּה משיב:

— עברי אנכי והפץ אנכי לעשות אתכם את הפסח הקדוש.

— ומי יאמין לך כי עברי אתה?

— הנני נושא „טלית־קטן״ עם ציצית, ומאמין בתורה וכו׳.

— זה אינגו סימן מובהק, תן סימן אחר.

— הלא ראשי גלוח ופאותי ארוכות וכו׳.

— גם בזאת לא נאמין לך, כי כל אדם יכול לְגַלֵחַ את ראשו וכו׳.

— הלא אינני ערל-בשר, אך נ י מ ו ל כמוכם.--ומתחיל לקציף מעט עליהם ודופק בחזקה על הדלת. והם יוסיפו לשאלהו:

— אם באמת עברי אתה, מדוע איפוא אֵחַרְתָּ לבוא? האם לא ידעת, כי הג היום לישראל?

אז מתחיל הבחור לסדר את טענותיו מאחורי הדלת והמזוזה:

— הנה זה עתה באתי מירושלים הקדושה. הדרך רחוקה מאד ובחזקת-סכנה. צרינו הגיים שׁתו עלינו לחסום בעדנו את הדרך ובקיר ברזל הפסיקו ביני וביניכם, ולא יכולתי איפוא לבוא עליכם לפני המועד וכו׳ וכו׳ *), ומרבה בבכי ובתחנונים עד שיפתחו לו הדלת ויבוא הביתה, הגור חרב על ירכו, אזור רחב במתניו ומקלו בידו, סנדלים מסומרים וכפופים ברגליו ואבק דק יכסה את כל בגדיו וכו׳. אז יתעורר צחוק פרוע בכל פנות הבית וכלם יסובבוהו מכל עבריו ומקיפים אותו בשאלות היוצאות מעמקי הלב: מה שלום העיר הקדושה ירושלים? מה יעשו אחינו היושבים לפני ה׳ בארץ הצבי? מתי יבוא הגואל, מתי נִגָּאֵל, הֲיֶשְׁנָה איזו בשורה בפיך על אדות גאולתנו ופדות נפשנו? וכו׳ וכו׳.

ודי״א ימסור להם כעין פריסת-שלום חַמָּה ומלבבת מירושלים וחכמיה, מהארץ ועריה, משדותיה וכרמיה, מהרבותיה וקברותיה ומשואותיה וכו׳, אף יְבַשֵׂר אותם ישועות ונחמות בשם חכמי עיר הקודש, כי במהרה בקרוב יבוא הגואל, ששקר הוא בפי האומרים, שכבר בא... והוא יבקיע את קיר הברזל המבדיל בינם ובין הארץ הקדושה וכו׳, ואז ההרים ימושון והגבעות תמוטינה, והיתה מסלה ישרה בין הררי קוקז הנוראים והדורים יישר וכו׳ וכו׳. באותה שעה ישימו את אזניהם כאפרכסת ואך לרגעים יניעו בראשיהם עד כלותו את דבריו, ואח״כ ירימו כלם את ידיהם למעלה, ובאנחות ממושכות והשתפכות־הנפש יִשְׁנוּ וִישַׁלֵּשׁוּ: „אמן, כן יהי רצון! אמן, כן יהי רצון!"

בתור אורה, היקר להם מאד בכל עת ובכל שעה ומה גם ביו״ט, בחרו לי מקום בראש, והייתי צופה ומביט וּמִתְעַנֵּין בכל הצירימוניה המלבבת הזאת, וממש

*) לפי דבריהם המנהג הזה קדמון מאד מאבותיהם הראשונים, שבאו הנה ישר מא״י, כדי להזכירם תמיד, כי לא במרד ובמעל לא שבו עם „עולי הגולה" בימי עזרא ונחמיה, כ״א מאשר שכניהם הגוים הסמו בעדם את הדרך בין הררי-קוקז—הרי-נשף וכו׳, ולא נתנום להתאחד אז עם העולים.

הרגשתי כי אז כעין תוספת הרוח ונהניתי מאד מזיו השכינה השוכנת בתוך בני-ישראל בכל מקום גלותם, והקדושה הנעימה החופפת על פניהם של כל המסובים. זיו וטוהר ונהורא-מעליא שהשתפכו כאור-נגוהות על כל אשר בבית, — כל אלה לקחו את לבבי שבי והתמכרתי להלך-נפשי עד כי שכחתי את מקומי — — — פתאם התעוררתי לקול צחוק פרוע ושובב אשר התפרץ כמו מֵעִמְקֵי-שאול. הסיבותי עיני לראות את סבת הצחוק, ומה מאד השתוממתי בְהִגָּלֹות לְפָנַי הבחור „הבא מירושלים" עומד ומפשיל את המכנסַים שלו למטה, כדי להראותם בעליל שהוא „נימול"... וכל העם יסובבוהו מכל עבריו בצחוק אדיר וחזק עד כי בדי עמל יַהַס אותם החכם הקורא, כדי שיוכל לגמור את ההגדה.

חסל סדר הפסח וקריאת ההגדה ותרגומה—יקומו כלם בבת-אחת על רגליהם, ומשוררים ביחד את החכם, הקורא לפניהם חרוזים-חרוזים את הפזמון הזה:

(שיר מזמור לכבוד הפסח והגאולה העתידה חֻבר מאת החכם
רבי אברהם בן חֲנֻכה למשפחת הַמִּזְרָחִי).

אדון עולם, שלח גואל,
פקד תפקד כל שואל,
לך והגיד לשר הגואל:
„גְאַל בני בכורי ישראל!"

***

בא ציר לזקני עדתנו
לבשר מהרה גאולתנו.
השיב פרעה: לא ידענו
את אדני ואת ישראל.

אדון עולם...

רהב חשב רוב צדדים
קנות אותנו לעבדים;
אמרו נלך ונכחידם,
לא יזכר שם ישראל.

אדון עולם...

הושם עצות בקנאתם
פן תמלא הארץ אותם,
ויקוצו בחיתם
מפני בני-ישראל.

אדון עולם...

חִזֵק עשר מכותיו
על מצרים אויביו,
והוציא את אוהביו
למספר בני ישראל.

אדון עולם...

נסמנו בדצ"ך ועד"ש
באח"ב מכות קודש,
כמו מַתְבֵן אשר יודש
לשונאֵי בני-ישראל.

אדון עולם...

כמה על הים מעלות
חמש בחמש כפולות,
אז ישירו יונקים ועולות,
משה ובני-ישראל.

אדון עולם...

המצרים גם בחצריהם
הוכו ברוכבי סוסיהם,
אדני נלחם להם (בהם ?)
על אדות בני־ישראל.
אדון עולם...

בני אבות הקדושים
זכְרו נסים מחודשים,
על כן פסח הוא לְשֵׁם
אדוני אלהי ישראל!
אדון עולם...

מִזָּרָה יֹבָב וּבָצְרָה
יבוא אדמוני בבשורה,
וקלע אל השערה
ליושב על כסא ישראל.
אדון עולם שלח גואל...

חג השבועות.

אחר התפלה בערב יברכו איש את רעהו, כמנהגם בכל המועדים, לאמר: „מועדים לשמחה", והלה יענה: „חגים וזמנים לששון"; מנהגים שונים מאשר אצלנו לא ראיתי אצלם, זולתי אשר בבוקר בתפלת שחרית בעת הוצאת התורה יקראי במקום „אקדמות" שלנו את פזמון הכתובה של הקב"ה עם הכלה—כנסת ישראל, והיא מתחלת: „ירד דודי לגנו, לערוגות בשמו, להתעלס עם בת נדיב, „ולפרוש עליה סֻכת שלומו וכו'; בחדש השלישי לצאת ב"י ממצרים וכו' בששי „בשבת וכו' ששה ימים להדש סיון וכו' בשנת אלפים וארבע מאות וארבעים ושש לבריאת עולם למנין שאנו מונים וכו' איך החתן יחיד ומיוחד וכו' אמר „ליקרה ונעימה וכו' ימים רבים תהי לי ואנו אליך לגואל וכו' הנה שלחתי לך „פקודים נחמדים מזהב ומפז ע"י יקותיאל וכו' הוי לי לאנתו וכו' וכו'". ועוד איזה „אזהרות" ו„רשות" וכו'. במנחה ביום ראשון קורין הצי מגילת רות וגומרים אותה ממחרת ג"כ בתפלת המנחה.

תשעה־באב

בהיותי במדז'ליס הלכתי בערב ט' באב, קודם סעודה המפסקת, ברחוב הגדול, יאשמע קיל נהי בבי תמרורים, יללת נשים ועלמות בקול ענות עלה באזני, ואצא בעקבית הקילית עד הרחוב השני והנה מהזה מוזר לפני: לפני שער הצר אחד יישבית על הארץ נשים יעלמות אין מספר, לעֻמתן על הגגות והמעקות יושבים אנשים רבים בחירים יזקנים יחדו, ימשוררים בקול עצב שירי נהי ותוגה;

באמצע המעגלה של הנשים עמדה אחת על ברכיה ותתנועע בכח חזק הֵנָה והֵנָה, ותשמיע את הוד נחרה (כי עפ"ר מטעימות הן את מנגינותיהן בנחיריהן) בקול יליל נורא פרוע ומוזר מאד; מרגע לרגע התאמצה לעשות העויות מבהילות ואיומות, פעם תכה באגרופיה על ראשה ולחייה, ופעם תמרוט את שערותיה וריסי־עיניה, ותשוך בחמת־רצח את ראשי אצבעותיה כחיה שובבה וְשַׁכּוּלָה.. . והנשים הסובבות אותה במעגלה אף הן תענינה ביללותיהן אחרי כל חרוז משיריה בלשונן ותעצורנה איתה בכל כחן לבל תכה את עצמה יותר מִדַי; האנשים מעל הגגות יפקדוה גם הם לרגעים בבביות ואנחות עמוקות, וככלותה את „סדר" יללותיה ותאניותיה, נגשה אחרת תחתיה, ואחריה השלישית וכו' עד תום כל הטור הפנימי של המעגל, שבו יושבות ביחוד המקוננות המתעתדות לשאת קינה ביום הזה. — ככה הם מקבלים את יום ה„בכיה־לדורות" שלנו עוד מבעוד יום.

לפנות ערב באתי לביהכנ"ס, והנה אימה גדולה וחשכה שוררת בכל פנות הבית; ארון העדות עומד משומם ערום מעדיו—הפרכת. כלם יושבים על הרצפה כמנהגם, ואחדים מהם, אלה היודעים לקרוא עברית, החזיקו נרות דקים של שעוה המפיצים אור־כהה ומגדילים את ה„אימה"; דומיה איומה שררה בכל, וממעמקי הקהלה, מתחתיות הרצפה, נשמע קול צרוד מהול בתוגה חרישית יוצא מפי הֶחָכָם מסדר הקינות. וכאשר החל לתרגם לפניהם מעט בלשונם, הרימו כלם קול נהי תמרורים ויספקו כף אל ירך וכו' ותהי לחרדת־אלהים! ומה גם כשהגיעה להקינה „א ו מ ל ל ה", המספרת את המאורע של חַנָּה ושבעת בניה בקדשם שֵׁם שמים בגבורה נפלאה שאין דוגמתה בהיסטוריא, ויעתיקה להם מלה במלה, אז רבתה תאניה ואניה מכל עברים, בלוית הַכָּאוֹת גדולות וחזקות על החזה; גם הנשים העומדות אז בחוץ מתופפות על לביהן ומנהמות כיונים עד תום כל הקינה. — אח"כ כבו כלם את הנרות וַנִּשָׁאֵר בחושך דומם ומשמים רגעים אחדים, ומתוך החשכה הנוראה נשמע פתאם קול הֶחָכָם הוגה נכאים, גנוחי גנח וילילי יילל: „אחינו בית ישראל שמעו, היום אלף שמונה מאות — — — — שנים מיום שחרב בית מקדשנו ותפארתנו, ונפלה עטרת ראשנו — אוי נא לנו כי חטאנו!" — דבריו אלה האחרונים זעזעו את מתרי הלבבות וכל העם געו בבכיה גדולה ואיומה, וככה נפטרו לבתיהם כאבלים ומנודים, אין דובר דבר איש לרעהו, ורק אנחות שבורות ורצוצות תשמענה פעם בפעם בהפגשם איש את אחיו בשוקים וברחובות.

חמשה־עשר באב.

יחוגו בתֻפים ובמחולות בכרמים הקרובים לעריהם או לכפריהם. הצעירים

ירקדו עם הצעירות, והזקנים יערכו מערכה קטנה של עץ והאח לפניהם מבוערת זכר ל„עצי המערכה״ (יומא). אך כפי שדרשתי וחקרתי לא בכל מקום יחוגו את החג הזה, וגם בהמקומות שיחוגו אותו ילך ויצער משנה לשנה.

ראש־השנה.

בר״ה מתקבצים כלם לביהכנ״ס ומברכים איש את רעהו כמו בכל חג ומועד: „מועדים לשמחה וכו׳ בלי שום פחד ורעדה מאימת יום־הדין... תקיעת שופר ימכרו כמו את ה„עליות״ אצלנו, אך הקונה יכבד בה את החכם התוקע וגם המחיר שייך לו; השופר הוא של איל, אבל אינו מעובד ומשופר כמו אצלנו, כ״א פשוט כאילו זה עתה קצצוהו מראש האיל, ותוקעין אך שלשים קולות ולא יותר.— בערב יום השני יצאו כמעט כלם בתפים ובמחולות לאור אבוקות גדולות שמשיאין למטרה זו בכל חצות העיר או הכפר; להקות־להקות ראיתי הולכים ומכים במטילי ברזל או על מזרקי נחשת ורקועי פחים, וביניהם יש גם כאלה שימחאו כף ומקשקשין בבול־עץ להשמיע קול, ורוקדים ושמחים כל הלילה השני.— בכלל אין להם שום מושג מדמעות ובכיות ואנחות ביו״ט זה, וסומכים על מנהג אבותיהם שבידיהם מימים קדמונים, בטרם הפכו לנו „מקובלינו״ ויותר מיני „בעלי טובותינו״ את החג הנהדר הזה — לְחָגָא... ויעשו ממנו מלחמה נוראה עם השטן ה„מעבב את התקיעות״ וכדומה.— וכשבאתי בדברים עם רבניהם וחכמיהם על אודות זה, וספרתי להם מהבכיות והדמעות שמעוררים אחינו האשכנזים בחג הזה, ביחוד בעת התקיעות כדי ל„ערבב את השטן״ וכו׳, הבליטו והציגו תכף לנגד עיני את דברי נחמיה: „לכו אכלו משמנים וגו׳ ואל תעצבו כי חדות ה׳ היא מָעֻזְּכֶם (נחמיה ח׳); מנהג „תשליך״ קבלו זה עתה למן העת שהתודעו אתנו האשכנזים, ולא אשגחו ביה כ״א הבורים וההדיוטים.

ערב יום הכפורים.

מנהג כפרות נוהג גם אצלם, אך באופן יותר מתאים לרוח ישראל סבא. כי העשירים יתנו את הכפרות כלן להעניים, ולעצמם — ישחטו אחרות. ואלה שאין ידם משגת,—למצער יחליפו זב״ז את „כפרותיהם״, ונוהגים לתת גם להשוחט כפרה אחת בתור מתנה. ובכלל לא יקָראו כלל „כפרות״ אצלם כ״א — „נדבות״. וישנם ביניהם גם כאלה השוחטים צאן ובקר וּמְרִיא בשביל „נדבה״ זו, ומחלקים את הבשר בין עניים, והעור והראש עם הרגלים—להשוחטים והחכמים.

יום הכפורים.

יוהכ״פ לא יצטיין אצלם במאומה מיתר החגים והמועדים כ״א ב„תעניתו״ בלבד.—„כל־נדרי״ יאמרו בלי ניגון ובלי שום התעוררות; קודם ברכו יעשה החכם „מי־שברך״ לכל החתנים שנשאו אשה בשנה זו *) הנמצאים אז בביהכנ״ס.

ממחרת אחר הצהרים ישארו הזקנים ו„הנשואים״ בביהכנ״ס, או משוחחים חד את אחד בחצר ביהכנ״ס לנגוש את עצבותם ולדחות את התענית...—והעלמות הצעירית מטיילות בשוקים וברחובות בתֻפים ובחלילים (ע״י נכרי) ומשוררות שירי עגבים יאהבה בלשונם, אך לא תרקדנה ולא תצאנה במחולות; ומעברים שונים ינהרו אליהן, ומתערבים עמהן גם בחורי־חמד, ועוזרים להן בזמרתן, אך לא יַתְנוּ אֲהָבִים עמהן ביום הקדוש הזה, כ״א יסובו עיר ביחד עמהן כְּשָׁעוֹתַיִם, וישובו הביתה עם חשיכה כשהאבות כבר באו מביהכנ״ס. בלתי ספק הוא שזהו אצלם שריד מהמנהג העתיק הזה בשנות קדם, כמו ששנינו בגמרא: לא היו ימים טובים לישראל כט״ו באב ויוהכ״פ, שבהן בנות ישראל יוצאות וכו׳ בחור שא עיניך וכו׳ בנוי, במשפחה וכו׳ (יומא).

חג הסֻכּוֹת.

את סכותיהם יעשו מענפים להיים קלועים מעשה גַבְלוּת, מְאֻחָזִים בארבע כלונסאות לד׳ רוחותיה; עפ״ר יעשו את סכותיהם על גגותיהם, ואז אין תאר והדר להן, ידמיונן כארֻבות־עשן שרוח מצויה יכולה להרסן. והרואה את סכותיהם אלו יבין כמה הלכות ששנו רבותינו במסכת סֻכָּה הנראות בעינינו כזרות ומפליאות, כמו הכנים ראשו ורובו וכו׳.

לולב יאתרוג היו מספיקים להם עד עכשו מפרס ומבגדד שבבבל, אך בקושי גדול, והיו כמה קהלות נעדרות מצוה זו. ואולם עתה, משעה שהתודעו אלינו ונפתחו לפניהם הדרכים לכל ארץ רוסיא, יקחו אתרוג ולולב לכל בית־תפלה, אך לא ליחידים; ביום הראשון יקהלו כלם לבית ראש־הקהל שאצלו האתרוג, מי שיודע לברך—מברך, ואלה שאינם יודעים לברך (והם רובא דרובא) ממשמשים בו בידים ימריחים ומנשקים אותו, ולפיכך יהיה האתרוג עוד ביום הראשון כפיח הכבשן ושחיר משחור תארו. ואולם אינם מדקדקים בזה, ואין להם שום יסורים ה״ו מהעדר ה„הידור״ להאתרוג, כי לא יתגדרו כלל במקצוע זה...

*) לדעתי נשאר מנהג זה לזכר השידוכים שהיו לפנים נעשים ביוהכ״פ, כדאיתא ביומא. ועיין לעיל.

הנשים אינן יודעות כלל מאתרוג ולולב, וגם מסכה.

ובליל הושענא־רבה נעורים כל הלילה ותוקעים תשר״ת, תש״ת, תר״ת, אומרים תהלות ופזמונים, ובכל פסוק ינענעו ב„הושענותיהם״ המביאים אתם לביהכנ״ס מדאתמול, ובעלות השחר חובטים את הערבות בקרקע (ועפ״ר—איש על שכם רעהו...) בקול המולה ושאון גדול.

ה„ערבות״ או ההושענות שלהם הן עפ״ר עבות וכבדות כמו מטאטא עב לכבד את הבית.

סדר הקפות אין אצלם (לפי דברת רבים, היו, אך בטלום), ובזה ימלטו את עצמם ממכות ומהלמות, כי בכל גבורתם ב„שתי״ אין להם כח המעצור לכבוש את יצרם בסבאם סבואים... ואז יהיו לפראים ואכזרים הנכונים לבלע חיים איש את רעהו, והזון לא יקר הוא גם ביום־היל שהמכיבדים שבהם יקיאו בבית־התפלה בשעת תפלתם...

שמיני עצרת.

עוד מאתמול בהושענא־רבה, עם דמדימי־חמה, מתקבצים הבורות וכנופיות ואוכלים ושותים ומרקדים כל הלילה עד עלות השחר. גם הנשים והנערות תעשינה חג לעצמן ושותות יין לרוב, תצאנה בתפים ובמחולות, בחלילים, במנענעים ומצלתים, וצועקות בכל עוז: שמחה! שמחה!!

בשמחת־תורה לא תגדל ככה השמחה, כי לא יאבו לעשות שקר בנפשם לשמוח ב„סיום״ התורה שבמעט אף אחד בהם לא „התחילה״ (כמובן, זולתי החכמים ויתר משמשי קדושה), ומה גם כי ביום הזה טרודים הם מאד לעשות חשבון מדויק עם חכמיהם והזניהם ושמשיהם וכו׳, מה שמגיע להם מכל או״א מאנשי הקהלה.

החכם מקבל אצלם רבע שקל (בערך 15 קאפ׳) לגלגולת מכל זכר, וזהו משכרתו לכל השנה מלבד הנדבות וכו׳, ולפי רבות הזכרים תרב הכנסתו. יתר משמשי קדושה מקבלים פרוטות וכו׳.

חנוכה.

האב מדליק את הנרות ודווקא הבן מברך. ואם אין לו בן מברך אחיו הקטן או אורח וכדומה. בכלל יעברו עליהם ימי החנוכה מבלי שום לב אליהם כלל.

המשה־עשר בשבט.

ביום הזה מרבים מאד באבילת פירות ושתית יין, ולפנות ערב יתקבצו חבורות־חבורות ועושים „סעודות מרעים", והבחורים והבתולות תצאיה בתֻפים ובמחולות בשוקים וברחובות וכו'.

ז' אדר.

בז' אדר מתענים כלם על מות משה רבנו ע"ה. קודם תפלת מנחה יקרא לפניהם הרב או החכם אגדות אחדות ממיתתו והאבקי עם מה"מ וכו' ומתרגמן בלשונם, אח"כ יאמרו פזמונים אחדים ויעשו הקפות בספר־תורה, ונערים הולכים לפניהם ואבוקות בידיהם ועושים אזכרה לנשמתו.

פורים („המונו" בלשונם).

בדרבנד קורין את המגלה בי"ד ובט"ו, כדין כרכים המוקפים חומה מימות יהושע בן נון; פעמַים יקראו בברכה ופעמים בלי ברכה, מפני הספק. בלילה הראשון, קודם קריאת המגלה, ישוררו את השיר הזה:

ההזן והקהל: פורים, פורים לנו,
ברוך אשר בחר בנו!

החזן: יתרומם שם אלהינו *)
הנוקם את נקמתנו
מעמלק ראש צרינו,
כי ברפידים נלחם בנו.
הקהל: פורים, פורים לנו...

החזן: פתשגן הנשתון
להכרית עם לא אלמן;
בעצת הצורר המן
אזי חיים בלעונו!
הקהל: פורים, פורים לנו...

החזן: ואף גם זאת בהיותנו
גולים בארץ אויבנו,
לא עזבנו אלהינו
להפר בריתו אתנו.
הקהל: פורים, פורים לנו...

החזן: שלח רצים דחופים
אל שבע מאה ועשרים,
להשמיד את כל היהודים
לולא ה' שהיה לנו.
הקהל: פורים, פורים לנו...

החזן: סתר היה לראש
אל מלך גדול וקדוש;
בימי המלך אחשורוש
ה' הוא משגב לנו.
הקהל: פורים, פורים לנו...

החזן: לבש נקם ולי חסה,
על יד יְמִינִי והדסה;
זמר חדש אליו אשא
עד הנה ה' עזרנו.
הקהל: פורים, פורים לנו...

*) סימנו יוסף שלום.

החזן: **ו**יוציאנו לרוחה	החזן: **מ**לאו גביעיכם יין
מיגון ואנחה;	ושלחו מנות לאין *),
ליהודים היתה שמחה	ונראה עין בעין
ואור יקר זרח לנו.	בשוב ה׳ אותנו.
הקהל: פורים, פורים לנו,	הקהל והחזן: פורים, פורים לנו,
ברוך אשר בחר בנו!	ברוך אשר בחר בנו!

אחרי גמרם את השיר יסעדו את לבם ביין-הרקח, במגדנות ומיני ממתקים מעשה מחבת ומברכים איש את רעהו בצהלה ובשמחה: מועדים לשמחה! ונפטרין לביתם לשעה קלה.

איברא, פורים נקרא אצלם „מועד״, בהאמינם אמונה אומן, כי רק על אבותיהם, שרידי עשרת השבטים שבמקומות האל, נִתכה אז חמת הצורר המן בן המדתא.

ובטרם עוד ישוב האיש מקריאת המגילה תכין האשה בביתה בול-עץ משוח בזפת ופיח, ותעמידהו על יד האח המבוערת, והוא בבואו יביט עליו בעיני זעם ועברה מְעוּשָה ושואל אותה בקצף בהרמת קול: „מי הוא זה השד האיום הזה״? ותענהו: „זהו הָמָן ראש צוררינו״!—מיד ימָלֵא חמה עזה ויכעס, כביכול, עליה רוקע ברגליו וחורק בשיניו, ומצוה עליה במפגיע: „מהרי השליכי את צוררנו ימ״ש לתוך האש״! ודורס ברגליו את העץ וירמסהו בכל מאמצי כחו, והיא תחטפהו מתחת רגליו ותשליכהו על האח המבוערת.

ועוד בלילה ההוא יתלקטו חבורות וכנופיות והולכים לבתי המכובדים שבהם (כלומר: מי שיש לאל ידו לכבדם באכילה ושתיה כראוי) לברכם ולשמוח אתם. כשבאים לבית ה„מכובד״ ישב לו בעל-הבית על הרצפה ורגליו תחתיו, כדרכם, הבאים ינשקו את ידיו, מצחו ורקותיו, ויסובו אתו אל שלחנו הנמוך ואוכלים ושותים; אם יזדמן להם באותו יום איזה אורח הגון ומה גם „שליח״ מא״י, ימהרו אליו כלם לשאול בשלומו, ינשקו את ידיו ויקחו ממנו ברכה, ולא יסובבו עוד ביום ההוא לבקר את „מכובדיהם״, כ״א—בהבית שבו יתארח האורח, שָמָה יְבַלו כל הלילה והיום שלאחריו בשירים ובריקודים לקול תֻפים מנענעים ומצלתַים וכו׳.

„משלוח מנות״ נוהג אצלם בכל תוקף ועוז, אַך לא לחמניות ותֻפינים כנהוג אצלנו, כ״א עגות מצות (צ׳ורעק בלשונם), בקבוקי יין ישן, ביצים מגולגלות וצבועות בשלל צבעים; תפוחים ואגסים ואגוזים, תאנים ורמונים ואפרסקין וכו׳,

*) ע״ש הכתוב: ושלחו מנות לאין נכון לו (נחמיה ח׳, י׳).

כל זה מסודר בטוב טעם על טס גדול של כסף או של נחשת-קלל, ועפ״ר תהיינה הבתולות והנערות נושאות את ה„משלוח מנות״ ודווקא על ראשיהן.

בבלל ישמחו מאד בחג הפורים הנקרא אצלם כאמור: „מועד״, ומשתדלים להוקירהו ולכבדהו הרבה יתר מאשר אצלנו יהודי אירופא. אולי מאשר „המנינו״ אנחנו עדיין לא בטלו ועוד ירבו מיום ליום, יען?? ... „יען המנכם מכל העמים״ וגו׳ והדברים עתיקים...

מצבם המוסרי.

גאוה והתנשאות שנאה נפשם, כלם ענוים (ולפעמים עוד יותר מדי) ונוחים זל״ז, כעשיר כעני יחדו נשתוו באין שום הבדל ופדות ביניהם; פעמים רבות אירע לי ליסב עמהם בסעודות מרעים, במשתה, חתונה, ברית־מילה וכדומה, ראיתי ונוכחתי לדעת כי השויון המוסרי שורר אצלם בכל, וככה ישמחו וירקדו יחדו העשירים והעניים שלובי־יד וזרוע, — העשירים בבתי העניים, והעניים בבתי העשירים. כמה שידועים ונהירין לי ארחותיהם הביתיים והכלליים, וכמה שדרשתי והקרתי ע״ז בכוון, לא ראיתי בשום מקום שיחלוק מי מהם כבוד מעט יותר לחברו בעד „עשרו״, ולא מִבָּעֵי לבחרו בעד זה לגבאי או נשיא העדה וכדומה. לא יְכַנֵּי איש את אחיו באיזה כנוי של כבוד, בלשון „נסתר״ או „רבים״ כנהוג אצלנו, כ״א — „אתה״, ע״פ תכונת הלשון העברית מקדם קדמתה, גם הנער יכנה את הזקנים והישישים בפנותו אליהם אך במלת נוכח — „אתה״; בכלל תשלוט תמיד ביניהם אהבה ואחוה כמו אצל כל אלה החיים ע״פ הטבע הפשוט ולא נתקלקלו עוד בה„התקדמות״ המלאכותית... ואולם אם יקצפו, אז יקפצו באף רחמם איש מאחיו, וכשכניהם העמים עזי־הנפש המה נוקמים ונוטרים כנחשים וצפעונים ועלולים גם לשפוך דם. אך כנוחם לכעוס כן נוחים הם לרצות מהר, ובזה יצא הפסדם בשכרם. אוהבים מאד את התוכחה ונטיה מיוחדת להם להתרחק בכל מה דאפשר מן הפומביות וההתפרסמות ומן הכבוד בכלל, עד כי קשה מאד למצוא גם בין „חכמיהם״ ורבניהם את ה„שמינית שבשמינית״ שהתירו רבותינו לת״ח, ובמקרים ידועים תביאם שפלותם וענות־רוחם זו גם לידי מעשים שפלים ואינם־מהוגנים... לתת צדקה לעניים, ל„שליחים״ מא״י וכו׳ זהו משוש דרכם, ומה גם לתמוך בידי כושלים ונחשלים היורדים מנכסיהם, וחזון נפרץ הוא לראות בקהלותיהם כי ימוך אחד מהם, או כי מטה ידו במסחרו, ישתדל כל הקהל בגלוי, בלי שום מסוה, לעזרהו בכסף ובסחורה וכו׳ למען יוכל לשוב לאיתנו ולא יפול למשא על הצבור, וה„נתמך״ גם הוא מצדו יקבל את העזרה בלב נכון ובטוח בלי שם רגש של בושה, בידעו באמנה כי אך „הלואה״ וגמילות־חסד יעשי אתו, ובהמשך הזמן ישלם את חובו

להעדה, כאשר ימין איש אדר וכו׳. והבל, שמדה טובה זו תלך ותשקע אצלם למן העת שהתהילו להתקדם ולהתרפס בְּרֶפֶש הפרוגרס האירופאי..

את נשותיהם יחשבו עד היום לשפחות קנויות בכספם, ועובדים בהן בפרך בכל עבודה קשה בבית ובשדה. חזון לא יקר הוא לראות גם עתה את האשה הולכת שחוה תחת נטל משאה שעל ראשה ושכמה, והבעל ילך לו מאחריה שָׁקֵט ובוטח עם מקטרתו הארוכה בפיו, וחרפה היא לו לעזור לה לעיני רואים, ולא לחנם בוכים מאד האבות בהשיאם את בנותיהם (ראה להלן במנהגי החתונה שלהם). לפנות ערב תצאנה הנשים וכדיהן על שכמן אל הָעַיִן שעל יד העיר או הכפר, שָׁמָּה משיחהות אשה את רעותה וּמְתַנּוֹת את צרותיהן ונגעי־לבן, עד כי תבכינה בדמעות את כדיהן וסדיניהן שמתעטפות בהם, ואולם העלמות והבתולות תובלנה בשמחות וגיל אל העין וכדיהן כמו מרקדות על שכמיהן מרוב מֶרֶץ ותנועה, ובכל פעם שנגלתה תמונה זו לעיני חפצתי לחפש ביניהן את רבקה אמנו, בעמדה עם הכד על הבאר בשוחחה עם אליעזר, או את העלמות המלוות בכדיהן אלו את תַּמָרָה אַל העין בחזון ה„דימון״... — בשבת אחר הצהרים, כאשר הזקנים והזקנות ינוחו על משכבותיהם לנוח ולישון שנת־הצהרים, תעלינה העלמות על הגגות לחול במחולות ולתת בשיר קולן, ואז מתהדרות הן מאד בתמרוקי הנשים ובפוך וכו׳ לעיני הבחורים, המטיילים גם הם בעת ההיא בשוקים וברחובות ומביטים אליהן כמו „דרך אגב״ במתגנבים...

הבנים יגדלו פרא ללא תורה וד״א, ואף כי לא יחוסו על כספם, וישכרו מלמדים לבניהם, אך אין גם אחד בהם שידע אל נכון מלאכת הפדגוגיא *); המלמד יאסף אליו כמאה תלמידים בחדר אחד, והוא טרוד כל היום רק להכותם מכות מרדות בהרצועה שבידו, שמדקדק בה מאד, שתהיה דוקא של „עגל״... ובקושי גדול יעלה בידו ללמדם למצער להתפלל מתוך הסידור. ולפיכך ישנם ביניהם בורים ועמי־הארץ העומדים כפסילים אלמים בשעת התפלה בצבור,—דבר העושה רשם אי־נעים מאד על יהודי אירופאי שלא הסכין לראות כזאת בכל תפוצות ישראל. — בכפרים רבים ראיתי איך נערים גדולים בני ט״ו וט״ז שנים יקראו לאמותיהם בשמותיהן וכמעט שאין להם שום מושג מחובותיהם לְ„הָאֵם״, באשר הֻרְגְּלוּ מילדותם לראותה בזויה ושפלה בעיני האב המושל בה ממשלה בלי־

*) אודות חנוך בניהם בכלל ראה להלן.

מצרים. ואולם הבעל לא יקרא לעולם את אשתו בשמה הפרטי, כ״א „בת־פלוני״ ע״ש אביה, כמו למשל: „דוכטיור („בת״ בלשונם) ישעיה״, „דוכטיור חֲנְנָה״ וכדומה.

כבוא אליהם אורח תמהר עקרת הבית להסיר את מנעליו ופוזמקאותיו בכבוד ובענוה ורוחצת את רגליו, והאורח יסמוך עליה את ידיו ויברכנה; בכלל מדקדקים הם מאד בהכנסת אורחים עד שכמעט בכל בית הגון יש חדר אחד מיוחד לאורחים. ואולם הטרחה היתירה שמטילים בזה על נשיהם האומללות לפקה על האורח, לרחוץ את רגליו וכו׳ וכו׳ הדבר הזה ימנע רגלי אורחים מְנֻמָּסִים לסור אל ביתם. וכשיתארח האורח אצלם, לא ישבו על מקומם עד שישב הוא, לא יאכלו ולא ישתו עד שיטעום הוא; כשמסיבים אתו בסעודה או באחוזת מרעים, יתנו לו מקום בראש ולא יפצה איש פיו עד שידבר הוא תחלה; לא יִפְרְסוּ את הפת ולא יברכו על הלחם עד שיהיה הוא המתחיל וכו׳; וכאשר יופיע האורח בבית־התפלה, יעמדו כלם על רגליהם ולא ישבו עד שישב הוא בראש. כְּשֶׁמֵּכִין א״ע לְהִפָּטֵר מהם לא יתנוהו על נקלה ויפצירו בו בכל מיני פצוי להשאר אתם עוד ימים אחדים, ומכינים לו צידה לדרך וּמְלַוִּים אותו בכבוד ובכל אותות אהבה וידידות, וכשנפרדים ממנו ישקוהו על ידיו, מצחו ולחייו, והוא יברכם במועל כפיו: „תזכו לקבל אורחים הגונים ולכבדם כראוי!״

את מלבושיהם ישאו עד בוא חליפתם ויבלו ויקרעו מעצמם, וזוהי הסבה שנפגשם תמיד בבלויי־סחבות טלאי על־גבי טלאי *), עד כי יאחזנו גועל־נפש; כובעיהם עשויים מעורות כבשים גבוהים ורחבים ככפת בתי־המסגד, „פאפאכא״ בלשונם, ויחבשום לראשם כל הימים בחרבוני־קיץ ובצנת־קרה; מתחת לכובעיהם יצנפו מצנפת עגלגלה, „אראכטין״ בלשונם, כמו ה„ירמולקא״ של חסידי־פולין; חגורים תמיד באזור־עור מצֻפה כסף מעשה־מָשְׁזָר וסרוחי־טבולים תלוים משתי קצות האזור על הבטן. את הַדֶּקֶר (קינז׳אל) לא יסורו מחגורותיהם גם בשבת ויו״ט. כי יחשבוהו להם לתכשיט, ואלה הסובבים תמיד עם סחורותיהם בכפרים ואהלים (аулы) יזדיינו גם בחרב מרוטה ואקדוח מתחת לְמַדֵּיהֶם. האנשים והנשים כשהם בכפריהם לא ישאו פוזמקאות על רגליהם, כ״א סנדלים אדומים או ירקרקים חדים וכפופים בקציהם למעלה, ועור הרגל תֵּרָאֶה מלמעלה; בשעה שנשותיהם עסוקות במלאכת הבית או בשדה, העשירות כמו העניות, תלכנה יחפות לגמרי. העלמות

*) ולמודעי אנו צריכין, שכל אלה יחשבו רק על תושבי הכפרים ואהלים (аулы), אבל העירונים, ומה גם אלו שהתודעו אלינו, כבר התקדמו במקצוע זה ומלובשים במלבושים נקיים ושלמים וכו׳.

תחבשנה לראשיהן מגבעות עגולות בּזֵרֵי־תפארה, מוכתרות בפעמוני זהב וכסף קטנים וּמְשֻׁבָּצוֹת באבנים יקרות; קְוֻצּוֹת שערותיהן, שכֻּרבן שחורות הן כעורב, תַּרְדְּנָה תלתלים משני צדי הקדקד ותגענה כנחשים שְׁחַרְחוֹרִים עד חֲזֵיהֶן; צואריהן וחזיהן תעדינה במטבעות זהב או כסף חרוזות על פתילי תכלת, ובאזניהן — שַׂהֲרוֹנִים עגלגלים משובצים אבני־שהם ויהלום; מתחת לחזיהן, על בטנן, תחגרנה אזור־כסף מֻזְהָב מעשה גְבלות מרוכס חֻלְיוֹת־חליות ומפותח פתוחי־חותם בטעם המזרח; בזרועותיהן ופִסַּת־ידיהן תשאינה כמו זאצעדה, וצמידים ועגילים באצבעותיהן וכו׳, המוסיפים להן לוית־חן מיוחד ויופי ונעימה, ובפרט בשתצאנה ככה בתֻפים ובמחולות הַמַּחֲנָיִם! — בִּכְלָל יפות הן בנותיהם מאד, אך עניותן במוסריות ובנימוסיות מגֻלתן...

בתי־תפלותיהם וכנסיותיהם.

בכל בתי־תפלותיהם יעמידו את הארון למערב, לימינו — העמוד אצל הקיר (ולא לפניו כאשר אצלנו), ועל־ידו השלחן שעליו קורין בתורה, וישנם כעת בתי־תפלה רבים שהעמידו בהם גם בימה באמצע; ספסלים ארוכים וקצרים יקיפו את כתְלי הבית, והעם יושבים על הרצפה המכוסה במרבדים או במחצלאות של קנים ורגליהם תחתיהם ושומעים את התפלה. בעת האחרונה רבו ביניהם אלה היודעים להתפלל בעצמם, והם־הם היושבים על הספסלים שעל־יד הקירות. סדרי תפלותיהם כמנהגי אחינו הספרדים שבקושטא וא״י, וראיתי ביניהם סדורים רבים מדפוסי־ויניציה, ליווארנו וכדומה, ואלו של ליוואֹרנו, כנראה, מיוחסים מעט אצלם, כמו של „סלאוויטא״ לְפָנִים באוקריינה ופודוליה. ספרי־התורות מונחים אצלם בתִיקִים של עץ הַנִפְתָּחִים כמו ארגז לארכם; ב„פתיחת הארון״ יכבדו תמיד את אחד ממכובדיהם והוא יסובב עם התורה בין שדרות העם, העומדים אז על רגליהם בחרדת־קודש, ומנפנפים לְעֻמתה במטפחותיהם וקצות שַׁרְוֻלֵיהֶם וישקו למו פיהם; כשמגיע עם התורה לשלחן־הקריאה, יגלול אותה מעט ומראה את הכתב (להיפך מאשר אצלנו, שמראים את הכתב באחרונה בעת „גלילה״) לעיני כל העם לארבע רוחות הבית, והרב או החכם מראה להם באצבעו התחלת פרשת השבוע, והעם יקרא בקול גדול: וזאת התורה וגו׳. הקורא יקרא בלא נגון הטעמים, באין מלעיל ומלרע, ולא מְבָעֵי בדקדוק הלשון בין דגש ורפי וכו׳; כאשר יגמרו את הקריאה, ימהר ה„מוציא״ את התורה לקחתה ויסגרנה בהתיק של עץ, ויסובב אתה בחזירתה כמו בהוצאתה עד שיכניסה בארון ומכסהו בפרוכת ובכפרת *).

*) עיין להלן ב„מכתבי־מסע״ טמיר־חן־שורה.

מענין ומלבב מאד לראות את ביאתם להתפלל: בפרוזדור הבית יסירו את מנעליהם ויצעדו פנימה יחפים או בפזמקאות; בפתח הבית בביאה ישתחוו לעֻמת הארון באימה וביראה ומתפללים את התפלה הקצרה: מה טובו אהליך יעקב וגו׳ ברתת וברעדה, ואינם מדברים בשעת התפלה אפילו ברמיזה קלה. על הרצפה ישבו כלם בסדר ובמשטר שורות־שורות, וכשיקומו—יָרוֹמו כלם כאיש אחד בבת־אחת ויעמדו על רגליהם כטורי אנשי־צבא, ולא אחד בהם ירהיב עוז בנפשו לְהִשָּׁאֵר יושב על מקומו או עומד לבדו כ„יוצא דופן" מן השורה. תנועות והעויות, קשקוש באצבע־צרדה, נענוע בראש וכו׳ לא יֵרָאֶה ולא ימצא ביניהם, כי גם אלה היודעים ומבינים מה שהם מתפללים, יעמדו כנטועים על מקומותיהם, ורק קולם יִשָּׁמע ושפתותיהם נעות ומרחשות; ואלה שאינם יודעים להתפלל, יעמדו בתפלות דמעומד (כמו שמו"ע, השירה, ויברך דוד וכדומה) בקיר־ברזל לפני הארון ועונים אחרי הש"ץ מלה במלה בסוף כל ברכה.—רֹשֶׁם לא נעים יעשה עלינו הדבר שֶׁהֻרְגְּלוּ לענות (ביחוד הבורים שבהם, והם, כאמור, הרוב) אחרי כל דבור והגה שמוציא הש"ץ—יהי רצון, יהי רצון, ובאשר שבשפתם נִתֶּזֶת הצד"י כמו סמ"ך, נראה כאומרים: יהי רָסוֹן, יהי רָסון. ומחמת אי־ידיעתם יפללוה גם אחרי דברים כאלה שאינם כלל ל„רצון", כמו, למשל, החזן אומר: שאין מכניסים מי רגלים וכו׳ והם יענו: יהי רסון, יהי רסון! — פרים הנשרפים ושעירים וכו׳ והם—יהי רסון יהי רסון!...

אחר התפלה בשבת, יעבור כל אחד ואחד לפני החכם המתפלל, ויעשה אות על מצחו וחזהו ביד ימינו ויאמר לו: „שבת שלום", והוא יברכם במועל־כפיו לאמר: „שבת שלום ומבורך!" וכן גם במועדים.

עסקיהם ומלאכתם.

ע"פ רוב יתעסקו בעבודת הצמח מַרְנָא (Rubia tinctoria) ברוסית: (Крапъ) ובלשונם: פוּאָה (כנראה היא־היא הפואה המובאה במשנה שבת ס"ו; שביעית פ׳ ה׳; ועיין בערוך ערך „פאה"). והוא מין צמח שמשרשיו יוציאו את הצבע האדמדמת־ירקרקת לצבוע אריגת פשתים, צמר ומשי עורות אילים מאדמים (סאפיאן), נייר, כלי־זכוכית ובדלח וכו׳, והוא יקר מאד במחירו וישלחו אותו ביחוד לפנים רוסיה למוסקבה ולניז׳ני, ומעט גם לארצות אחרות; לבד מזה יתעסקו גם במזרע טבק, בנטיעות עצי־גפנים ופירות, ומעט בזרע תבואות ושחת ואספסתא וכו׳. עד עתה לא היו יודעים לזקק היטב את יינם, והיה יֵין הגוים שכניהם, ביחוד של הארמנים, יותר טוב ומשובח משלהם, אכן למן העת שהתודעו אלינו ויראו שיש קופצים על יינם מאחב"י שבפנים הארץ ופלכי הדרום, השכילו

כן ידם גם הם לזקק ולטהר את יינם כדבעי, ויהודי דרבנד מצטיינים במקצוע זה שכם אחד על כל אחיהם, ועושים עמו מסחר־רב כמעט לכל ערי תחום־המושב, וביחוד לווארשא, ווילנא וכו׳. ישנם ביניהם כאלה שאין להם קרקע כלל, והם חוכרים בחכירה או באריסה למחצה, לשליש ולרביע.—כן מעבדים הם היטב את העורות המאדמים שיש להם מהלכים בכל ארצות המזרח; מתגי־סוסים וחמורים, אוכפים ואפסרים וכו׳. והאידנא ישנם ביניהם רבים שפתחו להם חניות מְרֻוָחוֹת לממכר כל מיני מאכל ומזונות וכו׳ או סחורות־ארג ומעשי צעצועים (גאלאנטיריי) בערי המסחר והמטרפולין שבקוקז כמו: באַקו, טפלים ובאטום וכו׳, אף כי הם יגורו עוד עם ב״ב בכפריהם ואהליהם (Аулы), וישנם כאלה המספיקים ביצים, עופות, חמאה, גבינה ושְׁפוֹת וכו׳ להערים האלה, שבהן נפגשם למאות ולאלפים, נושאים גם מרבדים ושמיכות (ковры), מטפחות וגליונים ומכסות כרים וכסתות שזורות ותפורות בציצים ופרחים מעשי ידי נשותיהם ובנותיהם בביתם פנימה. ביניהם ראיתי והכרתי גם כאלה, העובדים עם ב״ב באריגת מרבד אחד במשך כמה חדשים, לפעמים—שנה תמימה, ואח״כ יטפל עמו בעליו וישאהו על כתפו ואצילי־ידיו שבועות והדשים עד שימכרהו בכסף מלא, ואז ישוב לביתו הָאֹהֱלָה לעבוד ולארוג מרבד אחר.—ורובא דמנכר מהם יתעסקו עד היום במסחר קטן ופעוט, ונושאים עליהם כַּלֵי־חוֹרִי מלאים סחורות פתילים והוטים ומחטים וצעצועים וכו׳ והולכים מכפר לכפר וקוראים: „קומאטש אללא״, לאמר: קנו סחורה! והם נחשבים בחבל ארץ זו כעין „שליחים מיוחדים״, הנושאים אגרות ופריסות־שלום מכפר אחד למשנהו, ונאמנים הם גם אצל הגוים שכניהם לשלוח על ידם כסף ומשאות וכו׳, עד כי בבואם בשערי הכפר, ירוצו תמיד לקראתם כמעט כל בני הכפר בתאותם לחדשות או למכתבים וכו׳, שהביאו להם מהעירות והכפרים הרחוקים.

עבודת הנשים.

כל עבודות הבית: לכבד את הרצפה, לצחצח ולשפשף את הכלים שרובם נחשת, הצעות המרבדים והשמיכות, נטית האפריון (בפנת החדר, והוא ההרמון — „הארעם״), לאפות ולבשל וכו׳—מוטלות רק על הנשים, אשר תעסקנה בהן בלי־הרף כמעט כל היום, ולבד מזה, עליהן גם להכין לבעליהן ובניהן שְׁאֵר ומלבוש, כי חייטים ותופרות טרם ימצאו עוד בתוכם, באשר אינם דרושים להם, ואלה ש„התקדמו״ ו„התאירופו״, יכינו להם מלבושיהם אצל אחינו האשכנזים שבהערים הגדולות. מלבד עבודתן בבית, תעזורנה לפעמים לבעליהן בעבודת השדה והכרמים וכו׳, אך בכל אופן לא בעניני מקח וממכר. ואף כי רבים הם מאחינו

אלה שיש להם כעת חנויות מְרֻוָחוֹת בערי המטרפולין, כאמור, ואולם נשותיהם— כל כבודן עוד פנימה ובחנויות לא תֵרָאֶינָה!

ורבות בנות עושות חיל עם אִמותיהן באריגת פתילים (шнуры), חוטי משי וצמר וכו׳ ע״פ הנוסח היותר קדמון ועתיק, וזהו אופן אריגתן: הכישור — בול עץ עגלגל מחופה עור (באלוש־חאיטאן בלשונם), שבו תקועים שמונה יתדות; על כל יתד קשור חוט של משי, צמר או פשתים מצבעים שונים, ותגענה בקצותיהן למנור־האורגים שבשפת השתי; עלמה אחת תתמוך בפלך ותניעהו במהירות נפלאה, ומזה יצא השתי והערב. ואז מציעין אותן על הרצפה ונגשין אל העבודה להכין מַרְבַדי־יְקָרָה או יריעות ומצעות חשובות בשלל צבעים רקמה. ואולם כאשר תגענה לאמצע האריגה, כשתכבד עליהן העבודה, הדורשת אז גם מעט חכמה וכשרון־המעשה, יצטרפו אז עמהן גם הגברים והבנים הגדולים. וככה עובדות הן את עבודתן בבתיהן פנימה כלואות בחדריהן, ורק לעתים רחוקות כאשר כבר תִרְגשְׁנָה מַחֲנַק לנפשן מחום האויר, תצאנה החוצה ותעבודנה עבודתן על מחצלאות של קנים פרושות לפני פתחי־בתיהן או שערי החצר.

תבנית בתיהם ואהליהם (аулы).

בערים ובכרכים כמו דרבנד, חסן־יורט, טֶמִיר־חַן־שורה וכו׳ יִבְנוּ את בתיהם מאבני־חצץ וחֵמר או מלְבֵנים, ובכפרים ואַאוּלִים — של עצי תרזה ואלון; הגגות אינם משופעים כמו אצלנו, כ״א שטוחים ומוקפים מעקה*); החלונות קטנים כמו חירים (ביחוד בכפרים) ובלי שמשיות של זכוכית, ובחרף ידבקו עליהם גליוני־נייר משוח בשמן; תנור כמו אצלנו אין אצלם, כ״א—כיריים (בלשונם: קונלא או תנדור); רצפת הבית מכוסה במצעות חשובות ומרבדי־יקרה אצל העשירים, ובמחצלאות של קנים—אצל העניים. וכן גם הקירות והכתלים מכוסים ע״פ כלם ביריעות ארגמן חטובי־אטון פרס וקוקז, ועליהם תלוים וערוכים פתילי־משי וצמר מעשה־משזר, ובין כל פתיל ופתיל תלוי רְאִי־מוּצָק, כלי־זכוכית בשלל צבעים מנוקבים והרוזים על חוטי־צמר, גליונים ומראות־הצובאות המתראות מרחוק כתלויות באויר בין התקרה והרצפה; על הגזוזטראות שמתחת התקרה ערוכים כלי נחשת־

*) עפ״ר יעשו את מלאכתם על הגגות, ובימי שבת ויו״ט תעלינה העלמות לשיר בשירים, ולפעמים לבכות ולעורר תאניה ואניה (בחול), והרואה זאת יובן לו הפסוק: „מה לך אפוא כי עלית כלך לגגות״ וגו׳ (ישעיה כ״ב).

קלל *), בקבוקים, צנצניות, צלוחיות וכו׳, פתותי־נפת, לחמניות ותְפינים וכו׳, ביחד עם סנדלים מסומרים ופזמקאות בָלוֹת או מכנסים מטְלאים; בינות להגזוזטראות בְקוֹרֵי התקרה, תלויות אליות מְעֻשנות, חתיכות שומן יבשות, נקניקים וכרכשאות וכו׳, המפיצים ריח בשנה ועפוש בכל פנות הבית, ועל ידם קַרנים מְמֻלאות באבק־שרפה, דקר וכידון בנדניהם המצופים כסף־טהור עם פתוחי־חתם, פטורי־ציצים ופרחים כטעם ילידי־קוקז; בפינות הבית עומדים ארגזים גדולים וקטנים, שבהם יחזיקו את בגדיהם ואוצרותיהם תחת מסגר. בכל בית יש חדר מיוחד לנשים כעין „הארעם״ (ואצל העניים—בפינת החדר תחת האפריון) וחדר מיוחד גם לאורחים. בחדר הנשים לא יעוז איש זר לבוא פנימה, וכן לא הֵרָאֶינָה הנשים לפני אנשים זרים ואורחים בלי צעיף על פניהן (לבד בשעת רחיצתה את רגלי האורח ברגע בואו מן הדרך), וכשתבאנה להציע את הכרים והכסתות למשכב, וכן בבוקר לנקות ולטאטא את החדרים, על האורח והזרים לצאת אז מן הבית לגמרי. בשוקים וברחובות תצאנה רְעוּלות כהמדיות בנות הארץ **), ומבעד לצעיפיהן וסדיניהן, שהן מעוטפות בהן, תתנוצצנה עינים שחורות ועמוקות, בוערות באש פלדות ומלחשות... והאיש וב״ב סביב לו יושבים בביתם על הרצפה ורגליהם תחתיהם, כדרך כל בני־קדם, ככה יאכלו וישתו, ככה יעשו את מלאכתם ויסדרו את חשבונותיהם ועסקיהם, וככה גם יניחו וישכבו במקום רבצם... מכף ומזלג לא ידעו עדנה ואוכלים בידיהם ומלקקים את אצבעותיהם, ואולם בעת האחרונה, לרגלי התודעותם אלינו, התחילו רבים מהם להשתמש בכף ובמזלג, אך כל זה הוא בערים ובכרכים, ואולם יושבי הכפרים טרם התקדמו עוד בזה.

הכנת מאכליהם ותבשיליהם.

בכלל יאהבו מאד לאכול בשר הצאן ואליותיהן הרחבות והעבות. והאיש האירופאי שלא הורגל באלה יסבול מזה הרבה, וכן לא יכולתי אף אני להסכין עם מאכליהם אלו וריחם היה לי לזרא. בכל העת שהתמהמהתי ביניהם הכינו לי תמיד בשר עוף צלוי על השפוד (שמפור בלשונם), כי בבישלם היו מקלקלים. דגים אינן יכולות נשותיהם להכין בשום אופן כמו אצלנו, ותבשלנה אותם במי־מלח דלוחים ואח״כ שופכות את המרק ומסירות את הסנפיר והקשקשת ותצלינה אותם על

*) אין לך ארץ שבה ירבו ככה להשתמש בכלי־נחשת כמו בקוקז, ולפיכך ינהרו הנה סוחרים רבים וגדולים במקצוע זה, למכור להם חדשים ולקנות את הישנים והנשברים.

**) לפי דעת רבים וכן שלמים יהיו ילידי הארץ הזאת צאצאי המדיים הקדמונים, ועיין לעיל.

האח, ומבושלים לחוד לא יאכלו לעולם. יש אצלם מיני מאכלים מיוחדים, שהורתם ולידתם היא קוקז וארמניה, והגני להביאם בזה על הסדר:

1) חִינְקַל: בצק נלוש בביצים מטורפות, מגלגלין ומרקעין אותה לעֻגה גדולה ודקה, וחותכין אותה חוטים־חוטים ומשימין אותה בדוד רותח מלא חתיכות קטנות חֵלֶב צאן ואַליה, וכשמעמידין את התבשיל על הרצפה לאכול (כך נוהגים אצלם, להציג את הדוד והקלחת עם התבשיל כמו שמסירים אותם מעל האש), ישימו בו שום כתוש עם מעט חומץ ויין חזק.

2) דישברה: כמו לביבות שלנו (קרעפליך), רק שממשימים בהבצק גם שום כתוש וכבוש בחומץ.

3) גִ׳נִייא: כמו החִינְקַל, אך את חוטי הבצק לא יבשלו עם בשר ואליה, כ״א בסיר מלא עדשים ממוחָיים ומיני בשמים.

4) חשול: נותנין ביורה גדולה שומן אליה או חמאה, עם קמח סולת ומעט גריסין, ובעמדה על האח תעמדנה על ידה כמה נשים ובוחשות בה בבול־עץ עד שהתערובות תעשה עבה ומעלה קצף ואבעְבעות, אז תוספנה עליה בשמים חריפים, שרשי עשב־מר וחרדל וירקות ומנה יפה של דבש ונפת־צופים.

5) טִיאַרָה: מין ירק שעליו רחבים ועבים, יבשלוהו במיץ־ענבים עם בשר וצמוקים, תאנים ורמונים, כעין щи רוסי.

6) פִּיטוּרִינָה: פרורים של מצות ורקיקים כתושים הֵדֵק היטב עם בשר, ביצים ולפת.

7) שַשְׁלִיק: המאכל הזה הוא „אזרח־קוקז" מקדם קדמתה ולוקח חלק בראש כל סעודה, בבתי־המרזח והמזוננים והאכסניות וכו׳; סדר הכנתו: חותכין בשר עב ושומן־אליה לחתיכות קטנות ותוחבין אותן על שפודים קצרים, והמהדרין מן המהדרין יכתשו את הבשר והאליה כָתות וממורח ומדביקין על השפודים, וככה יסדרום על המערכה של גחלי־אש לוהטות במחבת העשויה לדבר, ויצלום. ובכל ערי־קוקז מורגש הריח העולה מצלי־אש זה, עד כי לפעמים ישים מחנק לנפש המטיילים בשוקים וברחובות, ואין לך בית וחצר, מערה ואהל, שלא יכינו בו כמעט בכל יום את המאכל האזרחי הזה.

לפורים יכינו אחינו אלה מין מאכל משונה: מערבים קמח חטי־תירס (קוקו־רוזה) בשמן ודבש עם שרשי־בשמים, קִדָּה וקנמון וכו׳, עד שיהיה עב ומהותך, ומקפיאים אותו במקום קַר עד שֶׁיֵעָשֶׂה מוצק וקשה, אח״כ חוצבים בו בקרדֻמות וסכינים ארוכים ומכבדים בחלקיו איש את אחיו, גם יקיימו בו משלוח־מנות.

בין בשר ודגים לא יבדילו מאומה, ואוכלים ביחד נתח בשר וחתיכת דג־מעושן ואינם משגיחים בזה.

וכל מה שמבשלים וצולים ומכינים לסעודה, יעמידו בבת־אחת על השלחן עוד קודם שמסובין הקרואים: דגים, מרק, בשר־צלוי, ביצים מגולגלות, ביצים מְטרפות וממֻחיות, מיני ירקות ובשמים וכו׳, יין ושכר מִשׂרת־ענבים וּבְלִיל־חָמִיץ וכו׳, ממתקים ומגדנות, דבליות, תאנים, רמונים, תפוחים, אגסים ואפקרסים ודבדבניות וכו׳ וכו׳ עד בלי מקום, וגנאי גדול הוא לבעל־הסעודה, אם ישאר מקום פנוי כבף איש על השלחן, וממש שאין מקום לְהִסָּמֵךְ או להניח את הכף והמזלג, ולפיכך מוכרחים הם תמיד לאחוז בכף (הכתוב מדבר, במקומות אלה, ששם התקדמו מעט ומשתמשים בכף ומזלג ובשלחן נמוך) דבר העושה רושם אי־נעים עלינו מאד.

כשישבו לאכול יתנצלו את אֲזֵנֵיהֶם וְדִקְרֵיהֶם (קינז׳אל) ומתירים אזורי חלציהם וקַרְסֵי־אֶפְּדוֹתֵיהֶם (קאמזוילע), ואיש־איש במשמשו היטב באצבעותיו את החתיכה (בשר או דג) שהוא בוחר בה, יושיטנה לרעהו היושב על ידו לכבדהו בה. מוזר ופרוע המראה לראותם באותה שעה, איך כל או״א פונה על ימין ועל שמאל כִּשְׁאִילַת ה„שלום־עליכם״ אצל חסידינו בשעת קידוש־לבנה, ובהעלם־אחד תשארנה ידיהם תלויות באויר עם נתחיהן, ויד איש תהיה עם נִתְחָהּ על פה מרעהו... ואשר יְמָאֵן לקבל ככה את „מָנָתוֹ״ מִמְכַבְּדוֹ, תחשב לו זאת לעלבון. כמה שהפצרתי בהם לחדול מלכבדני בנתחיהם המתמזמזים במשמוש ידיהם... וכמה שהשתדלתי להבינם דעת, כי נפשי תקוץ בכאלה, באשר לא הורגלתי בזה מעודי, ולא הועיל לי עד מה! והמנהגים האלה נשארו עוד בתקפם בכפרים ובאהלים, ואולם בערים הגדולות כבר התקדמו גם בזה. להגיד להם, שהנך שָׂבֵעַ, כי אינך יכול לאכול בשעה זו וכדומה, לא יאמינו לך לעולם, ויאנסוך בעל־כרחך לאכול ולאכול עד שיתקלקלו הקיבה והמעיים; כי מהמחלות השגורות אצלנו, כמו: קלקול הקיבה, התרחבות הטחול, התפשטות האצטומכא וכדומה, אין להם שום מושג, בהיותם חיים ע״פ הטבע ובַאֲוִיר חפשי, זַךְ ונקי, בשדות ובהרים.

ככלותם לכבד איש את רעהו, ירחצו את ידיהם, והרב או החָכָם (אם יש אורח ת״ח, הוא קודם לכל) יבצע על הפת ויברך, וכמו איזו כונה נפלאה ורזין עִלָאִין יְשֻׁנַּן בזה שהוא מאריך מאד בהצד״י של „הארץ״, עד שתשמע כמו עשיריות צדי״ן מתרוצצות יחדו בין שיניו וְנִתָּזִין מפיו נחילין־נחילין... ועיניו נשואות למעלה השמימה ויאנח במרירות ובשברון־לב. ואת פרוסת ה„מוציא״ יחלק הרב או החכם בין כל הקרואים אי־נקי.

ברית־מילה.

היולדת כורעת על ברכיה והמילדת עומדת מאחריה מוכנת לקבל את הילד בקערת־עץ, ותיכף תמלחהו ותדיחהו ומניחה אותו בעריסה חפשי בלי חתולים. עריסה זו עשויה כמו עציץ נקוב ובו תחוב קנה נבוב־עץ המגיע עד פי הטבעת של הילד, באופן שרק דרך הקנה יטיל את צאתו. מכסים את התינוק בכרים וכסתות וקולעים מקלעת של בד על החבלים שבהם תלויה העריסה, עד שאי־אפשר להאויר לחדור שמה (כ״ז יעשו כדי להציל את הילד מעינא־בישא ומשדים ורוחות וכו׳), ימזה ימותו ילדים רבים בלא עתם. בחדר שבו נמצאת היולדת לא יְהִין שום איש ואשה לבוא בו, מלבד המילדת וקרובי היולדת מצד אמה, עד שבעה שבועות. אם זכר הוא, יתקבצו ביום השמיני בבוקר־השכם כל תושבי־הכפר לבית־התפלה, ואיש־עתי יביא שמה את הילד („קַבְּטוֹר״ אינו נוהג אצלם כלל) בלוית האב, הנושא בידו אחריו קערת־נחשת גדולה ועליה כוס יין לברכה, כוס חומץ, חתיכת צמר־גפן טבולה בשמן זית ועשבים יבשים כתושים לִמְרוֹחַ על המילה. ילד בן חמש שנים עומד על כסא גבוה ואוחז בידו אבוקה גדולה של אור ממעל לסנדק, האוחז בעת ההוא את הילד—ראשו ללבו ורגליו בין רגליו, ושני אנשים גבורי־חיל אדירי־איומה אוחזים גם הם ברגלי הילד מימין ומשמאל בעוז ובגבורה, כאילו בְּפָתו איזה גבור מלחמה גדול ונערץ... והרב או החכם ימול ויפרע כחק. באותה שעה יתפרצו לבית־התפלה להקות נערים עם בקבוקי־יין וכוסות בידיהם, ומפצירים בכל איש בקול צעקה פראית לשתות מעט מיינם, וכל נער חפץ להקדים בזה את חברו ולרכוש לו יותר שותים. אח״כ ישא האיש המביא את הילד הביתה, והקרואים ימהרו לבתיהם לקחת עמהם את מאכליהם להביאם לבית ברית־המילה, לו גם יהיה העשיר בעשירים! לפי דבריהם, תקן להם תקנה זו איזה רב קדמון מרבני דז׳והוט־קטטא מכפר „חַבְרָאִי״, כדי שלא לבייש את מי שאין לו.

את ה„סנדק״ ימכרו בשמחת־תורה במכירה פומבית לכל ב״מ שֶׁיִּקָּרוּ במשך השנה, ואינו תלוי כלל ברשות בעל־הברית. עפ״ר יקנוהו כמה אנשים ב„שותפות״ ובעת ב״מ יפייסו ביניהם ע״פ הגורל, והכסף ימסרו לידי הרב או החכם בחשבון כסף מַשְׂכֻּרְתָּם לשנה.

אבי הילד אינו רשאי ג׳ שבועות רצופים אחרי הלידה לרחוץ במרחץ ובי־בַנֵי, כן אסור לו לכתוב מָה בעת ההוא בדיו וקנקנתום וכדומה, בהאמינם שסכנה גדולה כרוכה בעקב זה להילד והיולדת; שבעה שבועות אסור לו ולשום איש לעלות על הגג שהיולדת מתחתיו, ואם יקרה שיעבור איזה איש ע״ז תצמח מריבה גדולה ולפעמים שפיכות־דמים; כל ז׳ שבועות אלו יזהרו מאד השכנים מקחת אש

מבית־היולדת, להלוות איזה דבר או להשיב איזה חוב וכו׳, ובשום אופן לא יזכירו את הילד בשמו במשך העת ההיא.

ואם בת תלד לא יעשו שום סעודה ומשתה, ולא יֵראו אף אות רצון או הנאה פנימית, כ״א תקבצנה כמה נשים זקנות לחדר היולדת ביום השביעי והשמיני, ותקראנה לה שם בישראל, ולא תודיענה אותו לשום איש, אפילו לאבי הילדה, כ״א—להרב או החכם, הרושם את השם בפנקס העדה בחשאי.

* * *

והילדים יגדלו פרא, מלוכלכים ואי־נקיים, מכוסים בצרעת ובהרות, מוכי־שחין בראשם ובכל גופם. בעיני ראיתי כמה פעמים נערים בני י״ג, י״ד, ט״ו וכו׳ שנה רצים בשוקים וברחובות או בבתי־התפלה, ומֵיץ־אפם יזוב מנחיריהם ומתבולל עם ריר־פיהם... וכמה שהוכחתים ע״ז לא השגיחו בי, בחשבם זאת לסימני־נערות ולא יותר. כאשר יגדל מעט הילד ויקום על רגליו מלמדים אותו לרכוב על סוס ופרד, לחגור נשק ולשאת חרב, רומח וכידון, ויקרה לפעמים שנערים בני ט״ו־ט״ז יהרגו או יפצעו זא״ז פצעים אנושים בכלי־נשקם! מכת־מצרים השלישית דבקה בהם ובמַפלי־בשרם כמעט אי־נקי, וכה הסבינו אִתָּה עד כי יביטו יראו איש ברעהו כִּנִּים מרחשים וזוחלים על בגדיו, בקרת־רוח ובשויון־נפש, גם בעת הסבם יחדו על איזה משתה.

כאמור למעלה (ע׳ 46), ילמדו בהחדרים בלי שום סדר וחנוך פדגוגי. החדרים המה סֻכּוֹת דלות מְגֻנָּרים, שמכל רוח שאינה מצויה תוכלנה לנפול על הרב והתלמידים, והן מלאות רפש וטיט עד הברכַּים, שמה יושבים הנערים האומללים טבועים בבוץ רגליהם הנכפפות תחתיהם כדרכם, ולומדים את הא״ב וקריאת התפלה ומעט מזער חומש בתרגום שפתם הט״טית; ביניהם יש כאלה הלומדים בחדרים עד עשרים שנה ויותר, והם אלה המתעתדים להסמך ל„חכם״ או „שו״ב״ באיזה כפר וקהלה. כאשר ישלים הנער ה„מתעתד״ את חק־למודו ב„חדרו״, יבוא ללמוד אצל הרב או החכם וישמש בביתו שְׁנָתַיִם ימים כדי להתחנך היטב ולקנות נסיון הלכה למעשה, ואח״כ יִסָּמֵך במעמד כל העדה. וזהו סדר הסמיכה: מביאין עפר־תיחוח ומשטיחין בחצר הרב ע״פ הארץ, הרב והנסמך עומדים בתוך המעגל המוקף מכל בני הקהלה סביב־סביב; הנסמך ישחוט כמה עופות זה אחר זה ויכסה את דמם בעפר והרב יבדקם היטב, והיה העוף הנכשר ע״פ הוראת הרב, ימהר הנסמך ויזרקהו לתוך ההמון, אז יתנפלו עליו הבחורים והנערים והחוטפים זה מזה בקול המולה גדולה, ואשר יגבר על חבריו ויזכה בו יברח אתו הביתה ויצלהו ויאכלהו בסעודת־מרעים, ותחשב לו זאת לסעודת־מצוה; אח״כ יבחנהו הרב עוד בכמה דינים והלכות,

העמדת הסכין וכדומה, לעיני כל הקהל, ויסמכהו כדת, ומשעה זו יחשב לשו״ב שאין להרהר אחריו עוד. ואח״כ יתעתד לבדיקת הריאה בבהמות גסות ודקות, ולדבר הזה יצטרך עוד שְׁנָתַיִם ימים להתחנך ולהתלמד.

ואולם הנערים הפשוטים שאינם מתעתדים לאיזו מִשרה רוחנית, יתגלגלו מחדר לחדר עד שידעו מעט להתפלל ולקרוא בספר (רובא דרובא לא יגיעו לעולם לידי „השלמה״ זו...) ואז יצאו לשוק־החיים לעסוק בישובו של עולם...

ואולם למן העת שהתודעו אתנו האשכנזים (כן יקראו לכל יהודי רוסיא ופולין) הוטב הרבה מצבם המוסרי, והננו רואים בערי המרכלת, כמו טפליס, באקו, פטרובסק, קוטאיס, ובאטום וכו׳, את ילדיהם לומדים בבתי הת״ת שלנו המיוסדים על אפני החנוך המודרני והפדגוגיא ועושים חיל ומשפיעים בזה גם על אחיהם שבהכפרים והאהלים.

בכלל, גדולה מאד השפעת „האשכנזים״ עליהם בכל מקצעות החיים הביתיים והכלליים, בהיותם סוף־כל־סוף עומדים הרבה גבוה מהם בתורה ובמוסר־היהדות והתרבות הכללית וכו׳. ומובטחני שאלמלי הותרה לנו הישיבה בקוקז כדבעי, בודאי נבלעו בתוכנו כלה, כאשר כן נבלעו בתוך הגויה העברית *) כמעט כל אחינו הקרימצ׳קים במשך כמה עשיריות שנים. באשר סוף־סוף הלא עצמנו ובשרנו הם, ויש להן כל אותן המעלות והסגולות הנפשיות שמצטיין בהן עם אלהי אברהם מאז מעולם, רק שצריך לעוררם מתרדמתם ומבערותם הגדולה מאד.

מנהגי שידוכים בדגסתן.

כאשר תמצא איזו עלמה חן בעיני הבחור יגלה את אזן אמו, והיא תלך לבית־אבותיה ומדברת על לבה בפני אמה לבדנה בחדר־הנשים, ואחר עם אביה וקרוביה, והעיקר—עם אָחִיהָ, כי דעתו היא המכרעת. אם לא ימצא החותן חן בעיניהם (דעתה „היא״ אין לה ערך כלל) והאם תצא משם בְפַחֵי־נפש, תמהר להכריז ולהודיע בפומבי, כי בנה הבחור בחלה נפשו בנערה פלונית וכו׳, ומזה למריבות וקטטות תוצאות, הגומרות לפעמים בהכאות ושפיכות־דמים; ואם השידוכים ימצאו מסלות בלבבם תָחֵל אֵם החתן להִשתוות עמהם ולעמוד על המקח: כמה על בנה לתת לאבי הכלה בעד בתו? (כי אצלם ההיפוך מאשר אצלנו), אם בת עשיר היא ויפת־תואר ישלם בעדה עד שלש מאות שקל, ואם תחסר לה אחת המעלות האלה, ישלמו פחות מזה, ואולם בפחות מששים שקלים לא תִמָכֵר שום נערה לו גם תהי

*) ראה להלן המכתב להד״ר י. ל. קצנילסון ולשמואל אלכסנדרוב, ובסוף הספר.

מהמכוערות ביותר. -- בעד כסף משכורתה זה עושין לה הוריה שני דודי-נחשת (בורדיוקין), כלי-בית שונים ותכשיטין והוצאות החתונה.

נגמר השידוך—תשוב האם הביתה ומספרת ומתארת ברוב התפעלות לפני בנה את מעלותיה ויתרונותיה ויפיה של הכלה, ובזה ידע כי לו יעדה.—בו ביום, לפנות ערב, ישלח לה אורז ובשר-צלי להכין סעודה בביתה על הוצאותיו, והוא יבוא עם אחוזת-מרעיו וכל קרוביו, ומאריכים בסעודה עם קרובי הכלה עד אחר חצות הלילה, ואח"כ ילוו כלם את החתן לביתו וישבו וישיחו אתו על מעלות הכלה ויתרונותיה עד עלות-השחר.

ממחרת היום תקבצנה עלמות רבות לבית הכלה, ומבית החתן מביאין לפניהן קערת-נחשת גדולה ורחבה בשוליה, ובה: מנעלים-אדומות, פזמקאות, טבעות, חגורה קטנה מעשה-משזר, ומטבעות כסף ונחשת וכו' ביחד עם ביצים מגולגלות, צמוקים, אגוזים, דבלת-תאנה ואגסים ועגות מצות (צ'ורעק) גדולות ועבות. הכלה תקבל בעצמה בידיה את מנותיה ותחלק את הפירות והממתקים בין רעותיה אורחותיה, והן מברכות אותה ותשובנה לבתיהן ומתנותיהן בידיהן להראות לכל עובר, ומזמרות שירי-עגבים כל הדרך.

בעוד יום או יומים יבואו שני המחותנים לפני הרב או החכם, והוא כותב להם את התנאים על גליון גדול של גויל וגוללו כמגלה, אך לא יתנהו על ידיהם, כ"א ישאירו אצלו למשמרת. חזון לא יקר הוא אצלם שהאב ישדך את בתו הקטנה בהיותה בת ארבע או חמש, והחתן--בן שלשים ויותר, ולהחופה יובילוה במלאות לה שתים-עשרה שנה; יקרה לרוב שגם להחתן לא יהיו יותר משלש עשרה שנה ביום חופתו, ובו ביום שיתחיל להניח תפלין ישיאוהו גם אשה, ומעתה ילבש טַלית ותפלין בבת-אחת! — מזמן השידוכים עד החתונה מחויב החתן להלביש ולהנעיל את הכלה, לשלוח לה מתנות וסבלונות תמידין כסדרן, ובמקרים בודדים — גם להחזיק בה בכסף וכדומה; החתן לא יוכל לבוא לבית-הכלה ולדבר אתה, ורשאי הוא רק לטייל ולשוחח על אודותיה עם הוריה וקרוביה על-יד הבית, ואולם להכלה גם זאת אסור, ואם ע"פ מקרה יעבור הוא על פניה או אחד מקרוביו, תמהר להתעטף בסדינה וְתִתְכַּס בצעיף. אם יקר מקריה להיות על איזו חתונה שגם החתן קרוא לה, אז לא תצא לרקד בלי צעיף על פניה, והוא ישלח לה בחשאי ע"י חבריו מטבעות כסף אחדות בעד ריקודיה. בכל שבת ויו"ט מביאים מבית החתן להכלה את כל המאכלים שאמו מכינה, והיא תטעם ותשבחם ותהללם עד להפליא. בקיץ ישלח לה גם מפרי כרמו ובכורי פרי אדמתו (אם יש לו), והיא

תשלח לו כובע קטנה ועגולה תפורה פטורי ציצים ופרחים מחוטי משי, וארנקי יפה בשלל צבעים רקמה, וכדומה,—מעשי ידיה להתפאר.

מנהגי־החתונה.

כשבועַיִם לפני החופה תָּחֵל החתונה המסֻבלת אצלם בהמון מנהגים וצירימוניות, שכדי למלאותן כראוי דרושים להם כמה ימים רצופים, לכן השכילו לצָרֵף להחתונה גם את השבוע שלפניה, ומתחילים מיום הראשון בשבוע, אחד־עשר יום קודם החופה, שהיא עפ"ר אצלם ביום ד׳ בשבוע שאחר זה. ביום ההוא מביאים בחורי־חמד מבית החתן לבית הכלה קמח־אורז, בשר־צלוי וביצים מגולגלות וכו׳, אז תצאנה לקראתם רעותיה המתעתדות ללון אתה בלילה ההוא, ותזרקנה על ראשיהם אפר־קלוי וגללי־בהמה; החריצות והגבורות שבהן תכסינה את הבחורים גם במחצלאות ובבלויי־סחבות וכו׳, ואז יתחולל סער גדול כעין מלחמה בשלום. אחדות מהן תמחאינה כף על כפות הבחורים בלוית תנועות והעויות עליזות וכו׳. ולא תעזבנה את מקומן עד שישובו להם הבחורים על עקבם כלְעֻמת שבאו, והכלה תשָּׁאר עם רעותיה העליזות המשוררות ומתופפות כל הלילה. ככה ילך וימשך הסדר הזה עד היום החמישי. ביום ההוא אחר הצהרים תבאנה לבית הכלה ארבע בתולות מקרוביה או שכנותיה, ומלבישות אותה את בגדיה החמודות ותלכנה להן להזעיק כל בנות הכפר כי תבאנה ללון את הכלה בלילה ההוא. לפנות ערב, כאשר תקבצנה כל הבתולות, תצא משאת מאת החתן ע"י רעיו הבחורים: אורז, בשר־צלוי, ביצים, צמוקים ודבלות־תאנה וכו׳ גם עסיס־רמונים ומי־פירות ושושנים, להיות לְבָרוֹת להכלה ורעותיה. אף הם, הבחורים, שבשעה זו לא תפגענה בהם העלמות שָׁבִים על עקבם לבית החתן ולנים אתו כל הלילה. בבוקר־השכם תשוטטנה ארבעת הבתולות הקודמות מלובשות בגדי הכלה בכל חוצות הכפר, להזעיק את הנשים, יבעד זה מעניקות אותן המתבקשות ברגבי־נופת או בתפוחים וכו׳. את החתן לא יקראו לתורה באותו שבת כ"א בשבת — שאחר החופה. אחרי התפלה מתאספים הגברים לבית החתן והנשים לבית הכלה ומטיבים את לבם בממתקים ומיני מגדנות, והעלמות שבבית־הכלה משוררות ומזמרות ומתופפות כל היום וכל הלילה, ושומרות אותה מַסח, לבל תלכד ח"ו ע"י המזיקין והשדים...

ממחרת, ביום הראשון, ד׳ ימים לפני החופה, מתאספות עוד הפעם העלמות רעותיה ויושבות אתה במעגלה ומשוררות שירי־עגבים, אך בלי ריקודים. ביום ב׳ וביום ג׳ תובלנה בשמחות וגיל ובמנגינות סוערות את הכלה לבתי קרוביה לקחת מהם ברכת־הפרידה. באותה שעה תלך הכלה קרועה ובלויה ויחפה, אף אם היא

בת עשיר בעשירים, וקרוביה מקבלים אותה בסבר־פנים־יפות ומעניקים אותה במתנות כסף וזהב, ואת רעותיה—במגדנות ותפוחים. אם יקר מקריה לעבור לפני בית החתן, היושב גם הוא אז עם אחוזת מרעיו, ימהרו רעיו אלה לרוץ לקראתן וזורקים עליהן אף הם חול ועפר או קש וגבבא, — גמול ונקמה בעד פגישתן זו תחלה את הבחורים...

ביום השלישי מביאים לפני החתן את בגדיו, שהכין בעדו ובעד בני ביתו, והוא בעצמו מחלקם ביניהם, לאיש־איש חליפות שְׂמָלות, הכל לפי עשרו ויכלתו. אם עשיר הוא יעשם של משי ורקמה, ואם דל הוא—משל צמר ופשתים, בכל אופן מחויב הוא לעשותם. בלילה ההוא יעשה אביו וב"ב אלה משתה למענו ולמען אחוזת מרעיו.

וביום הרביעי, הוא יום החופה, מתענין החתן והכלה כל היום. אחר הצהרים ילכו קרובי החתן ונשיאי העדה עם הרב או החַכם לבית הכלה להעריך ולעשות שומא־דדיינא על הבגדים והתכשיטים שעשתה לה בעד כסף החתן וסבלונותיו, וגם את אשר הוסיף עליהם אביה מדיליה וכדומה. בעת ה„הערכה" תתחולל מריבה גדולה, אבי הכלה מתאמץ להעריך כל בגד וחפץ פי־שנים משויו, וקרובי החתן משתדלים להוזיל עוד הרבה מהמחיר האמתי, אך הרב ונשיאי העדה יפשרו תמיד ביניהם, ואז רושמים את הכל על גליון של גויל ויתנוהו על־יד הכלה למשמרת עולם, ואח"כ מוליכים את החתן והכלה לטבילה ואחריהם ישאו את כל הכבודה, למען הלבישם את בגדיהם החדשים תכף כעלותם מן הרחצה.

בשובם עִם החתן מטבילתו, תצאנה לקראתו עלמות אין מספר, נושאות על ראשיהן קערות נחשת מלאות תפוחים אדומים, בעוקציהם תחובים עצים דקים מְאָדָמִים ומוזהבים, ועליהם עוד שדרה של תפוחים וכו' זו על גבי זו. בַּתָּוֶך עומד תקוע אילן־קטן ועל ענפיו מתנוססים שושנים וְרָדים ופרחים מרהיבי עין, ונרות דולקים בין פרח לשושן. בשולי הקערה מזה ומזה מנפנפות ברוח מטליות ומטפחות של משי, בד ורקמה בשלל צבעיהן, וככה תרקדנה ותשררנה לפניו עד בואו לביתו, ואז תגשנה אליו אחיותיו וכל קרובותיו ומנשקות אותו על מצחו ועל רקותיו. כשעה קלה יֵשֵׁב לו על מקומו להנפש, ואחר זה יפשיט את בגדיו החדשים וילך כמעט ערום ויחף בחברת מרעיו, לקחת ברכה מאת קרוביו, נְשִׂיאֵי העדה ומאת הרב או החכם.

גם את הכלה תובלנה העלמות בשמחות וגיל מטבילתה, ותְּסֻבֶּינָה אותה במעגלה ומרקדות בכל עוז עד בואן לביתה, ואז תִּמָּסֵר הכלה בידי הנשים הזקנות, שלא לקחו עוד כל חלק בהחתונה, והן תושבנה אותה על הדרגש ותקלענה את

מקלעות ראשה, והיא בוכה בכי תמרורים עד גמרן את מעשיהן, ואז, כהרף־עין, תדליקנה הנערות את פנסיהן הצבועים, והכלה תקום ממושבה ותפול מלוא קומתה ארצה לרגלי אִמָּהּ ותבקש ממנה סליחה וחנינה על אשר אולי עִוְתָה וחטאה מה כנגדה וכנגד קרוביה וכו׳. האם תרימנה מן הארץ, תחבקנה ותנשקנה בדמעות חמות ורותחות, וביחד את קרוביה תברך אותה, כי תשא חן וחסד בעיני בעלה וקרוביו (העיקר—ה„קרובים״...)

חסל סדר הטבילה ומקלעות שערותיה, וכתום „קבלת פני־החתן״ וברכותיו וכו׳ יקחוהו אחוזת מרעיו תחת אצילי־ידיו ומובילים אותו לחופה בשירים, בתֻפים ובמחולות, בִּירִיּוֹת תכופות ממקדחות וקני־רובה („תּוּפַנְגִים״ בלשונם) ולפעמים גם בדהרות סוסים וכו׳. בבואם לחצר בית־התפלה יפסיקו את זמירותיהם וִירִיּוֹתֵיהֶם, וממהרים להכניסו תחת החופה. ובשעה זו תובל גם הכלה לחופה ע״י אחיה הגדול (אם אין לה אח יובילנה דודה ומסרפה, אך לא אביה), והעלמות תלוינה אותה בנרות של שעוה ובאבוקות גדולות, בתֻפים ובמחולות, במנענעים ומצלתים וכו׳, וכשתגענה לחצר בית־התפלה יקחנה אחיה תחת זרועה ויציגנה לימין החתן תחת החופה. הרב או החכם ושני תלמידי־חכמים מימינו ומשמאלו, מונים את הסיבובים, ויסדר את הקידושין, וקורא את הכתובה ומתרגמה בלשונם. ככלותו את הברכות יירו הבחורים מאקדחיהם, הז׳וּרְנַא הפרסית תשמיע את הוד קולה בלוית הַכָּהוֹת חזקות ותכופות על התוף, וצלצלי־שמע—מפעמוני המנענעים והמצלתים שבידי הנערות. העם הנאסף סואן ברעש ובקול המולה גדולה כשאון מים כבירים, ירוצו דחופים ומבוהלים לפני החתן ולאחריו, המובל בידי מרעיו השושבינים, ואחריו הכלה—בידי רעותיה־שושביניה. בכל הרחובות שבהם הַתַּהֲלוּכָה תצאנה נשים ובתולות על הגגות וזורקות על הזוג אורז, צמוקים ואגוזים, וכאשר יביאו את ה„צמד״ לבית החתן ירקדו כלם את הליזגינקה הידועה, ובאמצע הריקודין ימשחו את מזוזות־ הבית והמשקוף בדבש וחמאה, ועל הגזוזטראות יתנו נר דולק עב וגדול, ומתחתיו יעמידו את הכלה מעוטפת במטפחות רבות על ראשה ועל פניה, מימינה ומשמאלה תרקדנה הנשים הזקנות והבאות בימים, ומלפניה תשוררנה העלמות רעותיה שירי־ עגבים ושירי־עליליה.

אח״כ ישבו הקרואים על המצעות והמרבדים שורות־שורות, ומביאים לפניהם מטפחות גדולות עם עגות ואיש אחד עומד ומנתחן ומחלק ביניהם, ואחריו יביא איש אחד בכנף־בגדו צנון כתוש וזורק לפניהם והם חוטפים ואוכלים. אחר זה יביא המלצר את הַכָּרָה אשר הכין, הוא התבשיל הידוע אצלם בשם: „וואַאני״ (יֻעֲשה מִנְתְחֵי אליה וחזה עם צמוקים ואפרסקים ובצלים ושום עם חזרת־בתושה,

ויצוק עליה שומן רב וקמח-אורז וקטניות וכו׳, כ״ז היא מרבכת ומרחשת מעשה מחבת), ופלאב (אורז מטוגנים בדבש ושומן). בעת ההוא יָשַׁחוּ בנות השיר ושפתי החלילים והמצלתים תֶּאֱלַמְנָה, אין משמיע קול ואין דובר דבר, כ״א יושבים על רגליהם כדרכם ואוכלים ושותים ומטיבים את לבם, עד שיקום הרב או החכם לברך את כל או״א ב„מי שברך״.

והבחורים יושבים עם החתן והכלה כל הלילה עד שיגיע התור להביאם ל„חדר מיוחד״. אז יסובו את הדלת וצועקים בקול גדול שיצא אליהם... דבר שאין נפש איש תרבותי סובלתו, ואצלם יעשה כ״ז בשויון-נפש ובלי שום רגש של בושה. כשיצא החתן אליהם, יתפרצו הבחורים החדרה ויקחו את ה„שמלה״ וישאוה ויפרשוה לפני הרב והזקנים והורי-הכלה, ובאותה שעה מכניסים אותה לפנים מן הקלעים ותשָאר תחת הַוילון שנים-עשר ימים רצופים.

ובשבת שאחר החופה יִקָּרֵא החתן לתורה בשירים ובזמירות ומחיאות-כפים מכל עברים, והנשים תזרקנה עליו מעל היציע שלהן אגוזים ורמונים וכו׳. הבחורים ילווהו לביתו ואוכלים ושותים עמו כל היום, והנערות תתקבצנה על-יד הכלה ויושבות עמה תחת המָסָך ומשוחחות אִתה כל היום.

אם החתן הוא מכפר אחר, לא תניחנה אותו העלמות לקחת את הכלה עד שישלם להן שכר שמירתן אותה במשך ימי החתונה,—דבר שלא על נקלה ישתוו ביניהם. החתן יבוא אחרי כמה ימים לקחת את הכלה, ועמו המון בחורים מכפרו, החליל מכה לפניהם ברעם וברעש והם הולכים ומשוררים בתֻפים, במנענעים ובמצלתים וכו׳, ויורו יְרִיּוֹת הזקות ותכופות מאקדחיהם, עד כי תֵהוֹם כל העיר או הכפר. אז ירכיבו את הכלה על סוס עדוי בעדי-עדיים והיא מכוסה בסדין לבן כל גופה עד כפות רגליה; אחי-החתן או אחד מקרוביו מוביל את הסוס באחזו בידו האחת במתג ורסן, ובשניה — נר של שעוה דולק. הבחורים מְרַקדים לפניהם ולאחריהם, עד שיביאוה לבית החתן, ואז מגישים לפניה סיר מלא דבש והיא תשים בו ראשי אצבעותיה ותמשח את מזוזות הבית, הכפתור והספים וכו׳, וככה יכניסה לביתו—ומהיום הזה תֵחָשֵׁב לו לאשה.

* * *

כשימות להם מת שופכים את המים אצל כל גָרֵי-הרחוב ההוא, ואם החבית מחושקה בחשוקי-ברזל או שתקוע בה איזה מסמר ברזל לא ישפכו את המים כלל, בהאמינם הבל כי מלאך־המות אין לו שליטה בברזל, ולא יוכל אפוא להטיף את טפיו המָרוֹת לתוך כלים כאלה שיש להם שייכות עם ברזל (כמו שעושים אדוקינו אני—בפולין ואוקריינה—בעת ה„תקופה״).

פעם אחת יצאתי לראות במנהגיהם בשעת מיתת אשה אחת בעיר מ. בבואי אל ההצר מצאתים כלם יושבים לארץ דומם ומחרישים עד שראוני, ואז קמו כלם כאיש אחד מפני כבוד ה„אורח" שבי, היקר להם תמיד, ולא ישבו על מקומם עד שישבתי אני תחלה, ואראה כי כמעט כל נשי-העיר מתעסקות עם המתה לרחצה, למהרה וכו', ומדבריהם נודעתי, כי כן יתעסקו כל הגברים במות אחד מהם, כי „חברה קדישא" אין אצלם, וכלם חושבים א"ע מחויבים להתעסק בקבורת המת אין-נקי. כמה ששאלתים על שֵׁם הַמֵּתָה, אף אַחד מהם לא השיבני ע"ז מאומה! והבינותי כי אסיר להם לדבר גם בחצר בשעה שהמת מוטל לפניהם, ובאמת שררה דומיה איומה בכל פנות החצר, אין מוציא הֶגֶה ואין דובר דבר, כלם ישבו דומם לארץ וידיהם על שפתותיהם. הפעם הבנתי היטב את ביאור המלים: „ו ע ל ש פ ם י ע ט ה" וגו'.

ועל הגגות הנשקפים לחצר הזה ישבו כמה אנשים ותפרו את התכריכים (כפי שנודעתי, תִּמָּסֵר תמיד תפירת התכריכים דוקא בידי הגברים), והחָכָם או החַזָן עם תלמידיהם הקטנים אמרו תהלים ותפלות ההשכבה עד אשר הוציאו את המתה מהבית, אז הרימו כלם בבת-אחת קול בכיה נוראה ואיומה, קולות הגברים התמזגו עם קולות הנשים הזקנות והצעירות ויציגו לְפָנַי הרמוניה בְּכִינָנות מרעדת ומרעשת את מיתרי הלב. הנשים אשר היו כלן מְכֻסות ומעוטפות בסדינים, מסרו את המטה לידי האנשים אשר לקחוה על כתפיהם וישאוה לפני המקוננות, אשר צעדו רק צעדים אחדים ללוות את חברתן ותכף שבו על עקבן ותחלנה להכין את סעודת ההבראה.

וכל הדרך בעת ה„לְוָיָה" אמרו האנשים נושאי המטה פסוקי תהלים ותפלות, עד בואם לשדה-הקברות. ולא יהין שום איש לשוב לביתו עד סתימת הגולל, וגם אז לא ישובו ישר לבתיהם, כ"א ילכו לבית האבלים—לנחמם, להתפלל בצבור ולהברותם.—

בעת שנשאו את המטה העמידוה בכל קרן-זוית וראשי הרחובות ועל פָּרָשַׁת-דרכים, וכל מי שרוצה יגש אליה ויאמר „ק ד י ש"; כשהביאוה לבה"ק הניח בסדין ה„סובב" את המתה כמה מטבעות, וכעבור רגעים אחדים לקחון וישברו אותן בפטיש לחתיכות קטנות, וכל העם חוטפים וזורקים למעלה את החתיכות. כאשר שאלתים למקור מנהגם זה, השיבוני, כי בזה ישחדו את השטן וכל כת דליה הסובבים את המטה כי יניחוה וילכו להם...— עוד ראיתי אצלם מנהגי הבל אחדים שאין להם שרש וענף לא בתלמוד ולא באחרוני האחרונים, ונראה שקבלום מאת העמים שכניהם עוד מימי ממלכות האליל.—כל ז' יֵשבו האבלים על הארץ

כמו אצלנו, ומציגים נר דולק לרגליהם וכלי־עץ קטן מלא קמח, אבן קטנה, וביצה מגולגלה. לפי דבריהם: האבן היא סימן ל„דומם" שנעשה האדם אחרי מותו; הביצה — סמל האבילות; הנר — „נר נשמה"; וטעם הכלי עם הקמח לא ידעו בעצמם, אך אומרים שזה מעשה אבותיהם בידיהם. בכל יום, ערב ובקר וצהרים, ילכו האבלים לבית־התפלה להתפלל, אך לא יגשו אל הקדש פנימה, כ"א בפתח הבית בביאה יֵשבו על הארץ ונֵר דולק לרגליהם. אחר התפלה יִגַּש אליהם הרב או החכם ויושיט להם יד ימינו לנשקה, ומנחמם ומדבר על לבם, ומתפלל בקול רם תפלת ההשכבה לנשמת המת.

המקוננות.

פעם אחת ישבתי בחדר־מלוני על יד החלון הפתוח לרוח היום, ואשמע פתאם קול יליל נורא בוקע ועולה מן החצר, והולך וחזק מרגע לרגע ומחריד ומרעיש את הלב. חרד ומבוהל ירדתי מעל המדרגות, בדמותי כי קרה איזה אסון, ומה השתוממתי בבואי אל החצר ולפני התיצבה מחזה תוגה זו: על מחצלאות של קנים פרושות לפני שער החצר יושבות נשים ועלמות לאין מספר (בינותן ראיתי יפות תאר מאד בהיותן גלויות אז פניהן) ובוכות ומְיַלְלוֹת, ביניהן הכרתי גם את בעלת־הבית שלי ואגש אליה ושאלתיה על סבת בכיתן. ותען לי, כי נקבצו הֵנָּה לבכות את בעליהן ואת אבותיהן וקרוביהן המתים.

— האֻמנם כי כל אלה הנספדים בזה מתו בימים האלה? — הוספתי לשאלה.

— לא — ענתה הדוברת בי — כן הוא הַהֶרְגֵּל שלנו, מִדֵּי יַעֲלֶה על לבנו זכרון אחד ממתינו בכה נבכה ונקונן עליו מרה אף כי זמן רב עבר עליו מיום מותו. — עוד לא גמרתי אִתָּהּ שיחתי, והנה אשה באה בימים הגדילה בבכיתה ותעורר את לויתה *) בילֶלות איומות ונוראות, ועל ידה במעגלה תסובבנה נשים צעירות ועלמות ותעזרנה לה לְתַנּוֹת את צרותיה ומכאוביה. פתאם התנשאה ממושבה ותעש תנועות חזקות ופראיות בספרה ובסדרה את שבחי בעלה (המת זה כעשרים שנה!... כן ספרו לי), ובקול פרוע ומוזר תוציא אנחותיה ונאקותיה, ומתאמצת בכל כחה להכות את ראשה באגרופיה ותמרט את שערותיה. אך העלמות הבוכות אף הן עמה, תעמידנה על ימינה ולא יתנוה להכות ככה את עצמה הַכֵּה וּפָצוֹעַ, אף כי דם פניה ולחייה כבר שותת! — מִשְׁתּוֹמֵם עמדתי על מקומי ומבטי עיני הָטְבְּעוּ במחזה המוזר

*) מלשון: „לא תעורר אשה לויתה".

הזה עד אשר כלתה האלמנה האומללה לבכות לבעלה, והנה עמדה אחרת על ברכיה ותעורר תאניה ואניה כראשונה.

— ולמה תבכה זו? — שאלתי את גברתי.

— על מות אחד מקרוביה זה שמונה שנים — היתה התשובה.

תחלה בכתה בנחת, ולאט־לאט נתמלאו עיניה דם, ותשא את קולה ביתר שאת ועוז מהזקנה שלפניה, ותחל גם היא להכות באגרופיה על ראשה, על מצחה ורקותיה, על לוח לבה ובטנה וכו׳, כדי להראות את רעותיה, כי נכונה היא להקריב את חייה בעד קרובה המת. הנשים הצעירות והעלמות אף הן תענינה אותה בבכי תמרורים ומתאמצות בכל כחן לעצור בעד מהלְמותיה, שיש בהן כדי לרוצץ את גלגלתה. ובראותי כי הרגישו בי (גברתי דברה אתי בתָא האִיתוֹן, הפתוח לשער החצר, והייתי זמן־מה בבחינת „רואה ואינו נראה״..) ומתביישות מִפָּנַי, מהרתי לְהִסָתֵר ואציץ מבין החרכים, עד אשר כלו חליפות אשה אחרי רעותה את קינותיהן ויללותיהן. ובספרי זאת למכירי הבטיחוני, כי כמעט אצל כל חצר ובפתחי הבתים יושבות נשים ועלמות ומבכות את קרוביהם המתים, וכן אמנם נוכחתי לדעת ולראות כמה פעמים בהלכי שְׁפִי לשוח בחוצותיהם ובכפריהם. וקרה לי פעם אחת לראות שתי עלמות צעירות יושבות ובוכות בפתח אחד הבתים בפנה נשכחה, ואגש אליהן עם מְאָרְחִי ותקומנה תיכף לקראתנו לחלוק לנו את הכבוד כנהוג, ובשאלי אותן: על מה הן בוכות? — אמרה האחת, כי תבכה את בעלה, שמת זה שלש שנים, והשניה — מְבַכָּה את דודה, שמת זה תשע שנים! ומדבריהן למדתי שיש להן איזו נחת־רוח וְהֲנָאָה מיוחדת מבכיתן ויללתן, והן מזמנות אשה את רעותה ושכנתה לבכי ולמספד בלי שום סבה מוצאת לזה.

מִלחמת הנשים.

בכל זמן ועידן ובעד כל דבר קטן וקל־ערך תתחולל מריבה ביניהם, עד כי אלה שלפני רגע אחד היו אוהבים נאמנים, — בין רגע ירדו איש לחיי רעהו ונכונים לטרוף באפם זה את זה!*) ביחוד מצטיינות במריבותיהן הנשים, שזאת היא אצלן כעין מנהג קבוע, שיש לו סימנים וגדרים ידועים... למשל: אשה אחת תָחֵל לפתע פתאם לקלל ולגדף את חברתה שיש לה איזה טינא בלב עליה, והיא, כמובן, תשיב אמריה לה, ולאט־לאט יָרוֹמוּ קולותיהן ותזָעקנה נשים רבות ותתחלקנה

---

*) באמת אמרו כל היודעים אותם ואת דרכיהם, כי מעולם לא ארכו אצלם הריב והקצף יותר מיום או יומים, וכשם שהם נוחים לכעוס, הם נוחים עוד יותר לרצות.

לשתי מחנות מריבות ומגדפות זא"ז. כל אחת תכה כף אל כף ועיניה תמלאינה דם ואש ומתכוננת לבלוע את רעותה חיים, וכדבר הזה תעשה אף המתקוטטת אִתָּהּ מצדה היא, עד כי תקרבנה המחנות זו לזו, ואחת באחת תְּסַבֵּךְ בשערותיהן וקווצות מקלעותיהן וכו', אך תיכף תצאנה כאלה המפרידות ביניהן ולא תתנינה אותן להכות זא"ז בחזקה. ואם תכבד עליהן העבודה, יגשו גם הגברים לעזור להן להפריד בין הדבקות, ויקרה שהבעל מכה את אשתו המתגעשת כי תחדל מריב, והיא מתחת לאגרופיו תשתמט ותחלק את מהלֻמותיה לבת-ריבה! וגם הילדים משני הצדדים נלחמים אז אלה באלה. ובכל רגע ורגע, במשך המריבה, תסדר כל אחת את עלבונה שסבלה מבעלת-ריבה, ועושָׂה תנועות משונות, תמחא בכפיה, תעבירן לפניה ולאחריה וזוקפת אותן לעומת אויבתה ותקרא בכל עוז: „זְקַן-אביך וזקן אבי-זקנך ינוחו בבית-הכסא", וזו תענינה: „אביך וזקניך וכל קרוביך תוצק צואה רותחת לתוך פיהם בקבר". וכשתגמרנה את המריבה, תרים כל אחת את לבושה מאחריה וצועקת: „אביך וכל משפחתך יבואו מאחורי..." ותרוץ תיכף הביתה, כדי שלא לשמוע תשובת אויבתה ג"כ בסגנון זה.

ע"פ רוב תפרצנה ריבותיהן ומלחמותיהן על עין המים, שכל אחת חפצה לשאב בראשונה, ובהורידן את כדיהן בבת-אחת הָעַיְנָה, יקרה לפעמים שיתפוצצו כַּדִים אחדים מאי-זהירות, ומזה תתגלה הריב בכל תקפה.

מכתבי־מסע *).

מבצר טֶמִיר־חַן־שׁוּרַה

בירח אדר תר״ן.

מספר אחינו האשכנזים פה כששים משפחות, רֻבם משרידי אנשי החיל מהסדר הישן, או בנים שזכות אבותם מסיעתם לשבת כאן... כלם אנשים פשוטים, הדיוטים קופצים בראש, אך לאסונם או לאשרם אין להם על מה ועל מי לקפוץ בראש,--כי כל אלה שיש בידם לסחור את הארץ, אלה החרוצים והנבונים שבהם, המנומסים והמדופלמים ובעלי־טעם וכו׳ כבר יצאו את העיר הזאת, שנשארה בודדה ועצובה בהבנות מסלת־הברזל הרחק ממנה כארבעים קילומטר, וזוהי גם הסבה הנכונה שנשארו בה רק אלו הבוערים והעצלים... בכלל לא מצאתי ביניהם שום דבר הראוי לשום אליו לב, מלבד מריבותיהם וקטטותיהם ע״ד איזה כבוד מדומה וכדומה, וההר הגדול הנוצץ ע״פ העיר עם כִּפָּתוֹ הלבנה משלג־עולמים, והפרצים והפרעות הנשקפים מצלעותיו כמו הפרעות המתחוללות בין אחינו אלה היושבים לרגלו... ובכן, אעזבם נא לנפשם ואלכה לי אל אחינו הדגסתנים, יושבי חלק העיר הישנה פה.

אחינו אלה יחזיקו במעוז המסורה, שהם משרידֵי עשרת השבטים אשר הָגְלוּ הֵנָּה ע״י שלמנאסר מלך אשור. עיקר ישיבתם היתה מלפנים חבל ארץ דז׳והוד־קאטטא, לאמר: עמק, או נקיק־היהודים. שם נמצאים עד היום חרבות הכפרים: דִּיָה־חַבְרָאֵי, דיה־חקלאי, דיה־זוברי, דיה־אורמיה, דיה־מוגיה, דיה־חדרפן **) וכו׳. לפי דבריהם ולפי הוראת שמות הכפרים היו נחלקים לכמה מפלגות, אם ע״פ אומנותם או ע״פ מצבם המוסרי והרוחני, כי, כאמור לעיל, „חַבְרָאִי״ ביאורה: תלמידי־חכמים ומלומדים, וקבלה היא בידם, שבכפר זה היו ת״ח רבים מרביצי־תורה ברבים, ואנשי

---

*) נדפס ב„הצפירה״ שנת תרנ״ה, מגליון 186 והלאה.

**) דיה—כפר בשפת טטי.

הכפר „חקלאי״, שביאורה: „אנשי־שדה״, היו מפרנסים אותם, ומזה צמחה האגדה, שפה שוכנים שבט יששכר (חַבְרָאִי) וזבלון (חקלאי), וגם על יתר הכפרים נוכל למצוא איזה רמז בשמותיהם. כמו כן מצאתי בלשונם גם מלים אחדות הדומות בהוראתן ומבטאן לארמית ולעברית, כמו: כוזא=בקבוק; דו=שְׁנַיִם*) (בכפרים אחדים יבטאו: דודו**) ; שַׁשִׁי=שִׁשָּׁה; מַסְכָּן=עני וכו׳.

החַכָם שלהם, מר מישאלי, הבטיחני שיש מסורת־אבות נאמנה בידו, כי אבותיו באו הנה מבגדד בשנת תנ״ח, ואז נמצאו עוד ביניהם מגלות וכתבים עתיקים, המעידים על אמתת מוצאם מעשרת השבטים. כהנים ולוים עד היום אין אִתָּם, כי לפי קבלתם לקחם עזרא אתו ממקום כָּסִפְיָה (עזרא) והמה היו עם יסוד־המעלה. הרב ר׳ אליהו מדרבנד, שחי בשנת תקמ״ה בערך, הביא הלום שתי משפחות כהנים מארץ פרס לפדות על ידם את הבכורים, שעד עתה לא נהגו כלל וכמעט שנשכח המנהג העתיק הזה מהם, ואלה הם הכהנים המעטים הנפוצים ביניהם בכל ערי וכפרי דגסתן, ולוים עד היום לא נמצאו ביניהם.

לפי דבריהם המירו רבים מהם את דתם בדת מחמד, בעת התגברות האיסלם בארצות קוקז ע״י שטף הערביים, ועד היום ישתמרו מנהגי־ישראל רבים בין העמים שכניהם, המעידים על מכורתם העברית, כמו: מליחת הבשר, הסרת גיד־הנשה, מנהגי־אבלות שבעה ימים, נדה וטבילה, פתילי־ציצית תלויות על הקיר וכדומה, ושמותיהם—שמות עברים לזכרים ולנקבות.

עיקר מסחרם היא עבודת־האדמה ומטעי־כרמים, וביחוד — נטיעת הפואה (מאראנא בלשונם) ועקירת שרשיה. וישנם ביניהם גם בעלי־מלאכות שונות, כמו: בורסקים, רצענים, רוקעי־פחים, חרשי־ברזל, מסגרים וכו׳ ומעט מזער גם חנונים וסוחרים, ובזה יתרון להם על אחיהם ההרריים שבדרום־דגסתן וגרוזיא, החיים כמעט כלם רק על המסחר והרוח...

מאכליהם—תבשילים פשוטים מאורז וצמוקים, ובשר יאכלו לעתים רחוקות (להיפך מאשר אצל אחיהם בדרום הארץ, ועיין לעיל), ומעט מזער—בשבת ויו״ט. לחם אפוי אין אצלם, ורק את האספוגין (צ׳ורעק בלשונם) יאכלו בכל אַוַּת נפשם כשהוא חם מן האש, והוא עשוי עיסה עגולה עבה ונפוחה, ותֵאָפֶה בכִירַיִם ומדביקין

*) אולי מזה היא המימרא: „טב למיתב טן דו״ וכו׳ (כתובות).

**) וזהי, לדעתי, דעת הגמרא בשם ר׳ עקיבא; „טט״ בכתפי שתים, פת — באפריקי וכו׳, כי „טט״ דומה מאד בהברתה להמלה „דודו״, ועיין לעיל. ור׳ עקיבא הוא שהיה במקומות האלה הנקראים אצלו: „כרכי הים״.

אותה לכותליה מבפנים, ודרושה לזה אומנות יתרה והסתגלות איך להוציאה בשלימות מהכירים, והיא־היא „רדיית הפת" הנחשבת ל„חכמה" ולא למלאכה אצל חז"ל.

בשבת זו התפללתי אצלם, והתחקיתי היטב על מנהגיהם. בבואם בפרוזדור ביהכנ"ס יסירו את מנעליהם וישתחוו בהדרת־קודש לעמת הארון, הלוך והשתחוה עד הגיעם קרוב להפרוכת, אז יעבירוהו על מצחם ועל גבות־עיניהם וינשקוהו כמה פעמים. עד עתה לא היו להם ספסלים בבתי־תפלתם והיו יושבים כלם על הרצפה ורגליהם תחתיהם, כדרך כל בני־קדם, והאידנא-התקדמו גם הם ויבנו להם בית־כנסת יפה, ותקנו בו ספסלים ואצטבאות ועמודים קטנים וכו׳, ובכל זאת ישנם עוד ביניהם אדוקי־נושנות שלא ישבו בשום אופן על הספסלים, כ"א—על הרצפה, ומביטים בכעס ובקצף*) על ה„מחדשים", שהביאו „אש זרה", כלומר: ספסלים, בבית ה׳.

החַזן יתפלל כל התפלות בקול רם והם ימשכו אחריו בניגוניהם, היוצאים עפ"ר מהנחירים, מלה במלה. מקום החזן הוא תמיד לפני התיבה, ועמוד אין אצלם כלל. בשעת חזרת הש"ץ על תפלת שמו"ע יקומו אלה שאינם יודעים להתפלל כלל ויתיצבו בשורה כחומת־ברזל מוצקה לפני הארון מאחורי החזן, ובסיום כל ברכה ישתחוו ויקדו עד כי יגעו במצחם אל הרצפה, וכן יָרוֹמוּ בבת־אחת ויתיצבו כמו נד ומשפשפים את מצחותיהם ורקותיהם וּבָבוֹת־עיניהם כל עת חזרת הש"ץ, עד הגיעו עוד הפעם לסיום ברכה, והם משתחוים ונופלים על פניהם וכו׳.

ובעת הוצאת התורה תהמינה הנשים מבעד לחרכי העזרה ותושיטנה את קצות מטפחותיהן ומנפנפות אותן ברוח לעומת התורה ומנשקות אותן ברגש ובשפתים דולקות. החזן יסובב עם הספר (עפ"ר יסובבו עם התורה אלה שהתכבדו בזה, ראה למעלה) לכל אורך קירות הבית ואחריו שנים מנכבדי העדה שקנו את ה„מעמדות" לכל שבתות השנה. בבואם לשלחן־הקריאה ימהרו אלה שני „בעלי־המעמד" ויפשיטו את מעילה וגוללין אותה שלשה עמודים ומראים לארבע רוחות הבית, וכל הקהל עומד ברגש ובחרדת־קודש וקוראים בקול גדול וחזק: „תורתנו הקדושה אמת" וכו׳ (להיפך מאשר אצלנו, שזאת יעשה אחר הקריאה בשעת הגבהה וגלילה). אח"כ מניחין את הספר כשהוא מגולה ושני אלה ה„עומדים" מתחילים למכור את העליות (ג"כ להיפך מאשר אצלנו, שהמו"מ הבזוי הזה יֵעָשֶׂה קודם הוצאת התורה, ולא תראה למצער בשפלותנו ופחיתותנו...), אך לא של שבת ההוא, כ"א—לשבת הבא!

*) אך לא בכעס גדול ובקנאה כמו הפאנאטיקים אצלנו.

וטעמם ונימוקם עמם : כי אם לא ישלם הקונה במשך השבוע בעד „עליתו”, פקעה זכותו, ותנתן לאחר ; אם יש איזו ברית-מילה במשך השבוע הבא, ימכרו גם את הסנדק באותו „מעמד” (ובכפרים ימכרוהו בשמחת-תורה לכל השנה, ראה למעלה), ואחר מאלה ה„עומדים” יצעק בקול רם : הפטרה כבוד—דו שאיע, פענט שאיע (שתים או שלש פעמים מטבע בת חמש קאפ׳) ; סנדק כָּבוֹד—יאין מונהט, דו מונהט (אחד או שני רובלים). ומי שיש לו יאהרצייט יעלה דוקא „שלישי”, אם לא שלישי במנין, כי יוכל להיות גם העשירי אם ירבו הקרואים, אך שיהיה „שלישי” בפרשה, ואם ישנם כמה יאהרצ׳ יקראו להם כמה פעמים את הפרשה ה„שלישית”.

אחרי קדושת-מוסף, טרם עוד גמר הש״ץ את הפסוק האחרון, תתחולל מהומה גדולה, איש את אחיו ידחקו ילחצו, מהם קופצים על הספסלים ומדלגים על העמודים והאצטבאות ולפעמים איש על ראש רעהו, למען ימהרו לצאת לביתם, ובז״ל--בהיותם בהולים מאד למלאות את קיבתם, שהסכינה במשך השבוע לאכול עם הנץ החמה, וכמעט שלא יִשָּׁאֵר „מנין” להשלים את התפלה עם הש״ץ.

והעיר, אף כי למטרפולין הפלך תחשב, אך היא קטנה ושְׁלֵוָה, וכאמור, אין בה שאון החיים והמית המסחר וכו׳, כ״א פה ושם תפגוש בני־עמים ולאֻמים שונים חגורי-חרב ומזוינים בכידון ורומח (קינז׳אל). נפלא הדבר לראות, איך בחבל ארץ קטנה זו תתהלכנה לשונות רבות ושפות שונות, עד כי בן-כפר ואוהל אחד לא יכיר לפעמים ולא יבין את שפת בן-כפר משנהו הרחוק ממנו כברת ארץ ! ביחוד השתוממתי מאד למראה עיני את העם הקטן היושב בין ההרים, הנקרא תַּבְלִין (Тавлины), גוי פחות ונבזה ושפל מאד בכל המדרגות האנושיות, אך עזי־פנים וגבורי-כח מאין כמוהם. ובדברם איש את רעהו יקשקשו בלשונם כזוג בְּעִנְבָּל ומטעימים את הברותיהם בקשקוש הלשון והחֵך, בְּנִקּוּשׁ שִׁנַּיִם ושריקות שפתַיִם, ואין איש יודע עד מה ממוצאיהם ומכורתם *), ואף לא מלה אחת משפתם זו המוזרה מאד וקרובה יותר ל„שפת הרמזים”, שלדעת חוקרים רבים דבר בה האדם הקדמוני.

ט א ר ק ו

אצל פטרובסק, על־יד ים־הכספי.

באחד הימים בבוקר השכם יצאתי מטמיר-חן-שורה ואעבור במרכבה את שלשלת „ההרים הנוראים” המבדילים בינה ובין ים-הכספי. הנני אומר : ב מ ר כ ב ה,

*) אומרים, כי הם שרידי בני-תובל שעליהם נבא יחזקאל : נשוא ראש משך ו„תובל” (ל״ח), והשתא אתי שפיר שהוא נבא על גוג ועל העמים אשר אתו מארצות קוקז, כי משך היא—„מצחעט”, ועיין לעיל.

כי אמנם אחת ממפלאות האדם היא, אשר סלל לו דרך כבושה בין הררי־עד אלה הבוקעים שחקים בשיא גאון תַּלְפִּיוֹתֵיהֶם, ועוד יעבור עליהם במרכבה! דבר אשר לפני דור אחד היה נמנע ואי־אפשרי במציאות.

שַׁוֵּה נא בנפשך, חביבי, כי תסע במרכבה בבקעה עמוקה וחשכה, בעמק החרוץ, בערוץ נחלים, בנקיקי כֵּפִים וסלעי־מגור, ומשני עבריך יתנשאו הררים נוראים, ענקי־תבל ואיתני־ארץ, עם שְׁנֵי־סלעים חדים ומהוקצעים איומים ונוראים, מְפֻרָצִים ושדרות אבנים אדירי־איומה ונוראי־גובה כמו הָשְׁכְּבוּ ע״י איזו יד נעלמה זו על גבי זו כנבלי־שחקים בין מִפְלְשֵׂי־עָב עד גובה שמים,—וכי תלטוש את מבטי עיניך תראה על ראש הצוק הנורא, על שן סלע כָּבֵד הנראה ממש כמו תלוי באויר, תתנהל בכבדות ומשרכת דרכה מרכבה מרקדה המשמעת בגלגול־אופניה הֵד־הָרִים נורא־הוד; ופלצות תאחזך, וכל עצמותיך תרעדנה ממגור ופחד ברמותך—לפי ראות עיניך—כי עוד מעט, עוד פסיעה אחת, עוד תנועה, והמרכבה תתגלגל מראש הצוק ישר על ראשך... והעגלון בְּקור־רוחו יגלה לך באותו רגע את הסוד האיום והנורא, כי גם אנחנו עם מרכבתנו נגיע שמה!

אין די מלים בלשוני, ועטי דל ורפה־כח לתאר לך אף שמץ מהחרדה הנוראה שהתחוללה אז בכל בַּדֵּי עורי ועורקי גֵוִי, ומה גם כאשר סוף־סוף גם הגענו שמה, אל ראש הצוק, וארהיב עוז בנפשי להביט למטה אל התהום הנורא שמתחתינו, הוא העמק שעברנוהו לפני שָׁעוֹתַיִם ועתה נדמה בעינינו כעמק שאול ואבדון מְרְבַּץ שעירי שחת ותָפְתֶּה! ובעוד הנני עושה כה וכה ומתאמץ להרגיע ולהשקיט את רוחי ההומה וסוער, והנה עוד הר קשה וגדול, נורא וגבוה מאד לנגד עינינו, והוא מתנשא על ראש ההר הראשון ועובר את קַו־הענן המחבקו מכל עבריו,—הֵא לך עוד „סדרה חדשה״, עוד הפעם הר ותהום, סלעי־מגור, והררי־נשף, הר־על־הר בתוך הר—ה״ר הָהָר!—עתה עמדתי אל נכון על ביאור המלות המבהילות: „סלעי מגור״, „הררי עד״, „הרי נשף״, „הרי שלג״ ו„קרח עולמים״ וכו׳, כי מְכַסִּים המה בעב הענן וערפלי חשך יחבקום מכל עבריהם בזרועותיהם השחורות, ולולא השלג הרב הַמִּתְעַלֵּם (מלשון: לעולם) על ראשיהם כי עתה לא ראינו את חלקם העליון לעולם!—כן, כן, חביבי, רחפה נפשי בין מגור ופחד, רטט וחלחלה, עד בואנו גם אל ראש ההר הזה,—„מְרוֹם הָרִים״, ונשמת אפי הֵחֵלָּה להחפז במהירות ובחזקה והדם ירוץ בעורקי בחפזון, והרעיונות יעופו מועף ביעף — — — — — — —
— — הנני עתה על ראש תועפות הררי קדם גבעות פסגות עולם— — —
על ראש צורי עולמים, שהרימו את ראשיהם ממעל למי־המבול *) — — — —

*) ההרים האלה יחשבו לשריגים מהרי אררט שבפלך עריוואן, ג״כ בקוקז.

תפוש ברעיונות כאלה ישבתי לי בְּיַרְכְּתֵי המרכבה, ויד הדמיון נְשָׂאַתְנִי הלאה־הלאה, עד מעבר לגבול זמננו, אל הימים שלפני ההיסטוריה, אל ימי המהפכות הגיאלוגיות בְּהֶמֶר ארץ בלב ימים וכו׳ וכו׳ ובהתעוררי מעט דמיתי כי הנה זה עתה נָחֵל לרדת מראשי הצוקים מטה מטה ונתאחד עם העולם הגדול אשר הָכְרַתְנוּ ממנו... והנה עגלתנו משרכת דרכה באורח עקלתון, ועוד הפעם הרים גדולים, הרים גבנונים, סלעים וְכֵפִּים גבוהים ונוראים, ופה ושם מבין העננים יציצו סלעים כבירים, ענקים איומים, וגובה להם ויראה להם, וסביבם נשערה מאד!

ולמרבה הקסם—שָׁמַיִם בהירים ועמוקים עוטים אור כשלמה, וקרני החרסה מְפַזְזִים ומכרכרים אל כל נקיק וחָגָו, כֵּף ושן־סלע, וקדושה נעימה ורוממה מרחפת על פני כל הככר; מבין רוכסי ההרים בערוצי נחלים יתגלגלו וישתפכו פלגים יבלי מים בקול המולה גדולה משמיעה הֵד־אַדִּיר וחזק בָּאֲפִיקִים וּבַגֵּאָיוֹת;— ובמורד—יפגשו וינשקו איש את אחיו והתאחדו והיו לנהרות־איתן עם מים זכים וטהורים כעין הַבְּדֹלַח!—דַּלּו עיני למרום והנה הררי שלג וקרח־עולמים עוטה אותם כתרבוש, והם נמוגים ונמסים כדונג מפני קרני חחרסה הנוגחים בהם, ועיניהם בוכות וזולגות דמעות — — — הנה גם ה„ענקים” האלה בוכים—אמרתי לנפשי— גם ה„איתנים” מורידים דמעות... ודמעותיהם מתערבות במימי הנהרות וּמַשְׁקְ־גֵבִים שׁוֹקֵק ישמיענו הֶמְיַת הרוחות, לחישת־הנשמות, סוד שיח שרפי קדש, סוד התבל כלה לפני חרבנותיה ומהפכותיה בזמן המבול אשר בא לשחת כל בשר מפני רוע מעלליהם — — — האָמנם, היתה עת כזאת אשר נשפטו בתבל כל עושי רשעה, משחיתי דרכם, „מלאי חמס” וכבדי־עוון, והארץ התנודדה — — — וַיִנָּעֲרוּ רשעים ממנה???... ההיתה עת כזאת?— הבוא תבוא גם עתה „עת כזאת” לפקוד על כל בשר את דרכו ורוע מעלליו?... — — — „סוד התבל” היא, „חידת־עולמים” שאין לפותרה עפ״י היקשי ההגיון שלנו... אך קַוֵּה נְקַוֶּה כ״א לא „איתני התבל” יעמדו לנו עכשו לָבוֹר את הפושעים והמורדים ב„תעודת האדם” וכו׳, הנה יד האדם בעצמו תעמוד לו בעזרת תרבותו והתקדמותו לטהר את הרוחות ולזקק את הנפשות מכל סיג וחלאה, ולשפוך רוח אהבה על כל בשר — — — או אז אולי יונח גם לנו „עם מְמֻשָּׁךְ וּמְמֹרָט”׳ אשר כְּמֵי הַשִּׁלֹּחַ נלך לאט... לולא הפלגים הגדולים השוטפים אותנו ודולחים את מימינו... האומנם, כולי האי—ואולי?... — — — — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — אך אנה נשאוני רעיוני? — — — אשובה לי לדרכי ואסע הלאה...

עברנו את שלשלת ההרים ונבוא אל המישור הגדול שעל שפת הים, והנה רוח גדולה וחזקה נושאת באברותיה אבני חָצָץ וחול פגשה אותנו בכל עז וָאֱיָל. סוכת מרכבתנו חוללה ונעשתה נקבים-נקבים; הסוסים השתובבו בְּהִדָּחֲפָם בחזקה מעצמת הרוח *), ובשום נפש בכף, ובדי עמל ותלאה עלתה בידינו לבוא העירה פטרובסק, ואחרי אשר נפשתי מעמל דרכי והחלפתי כח, נסעתי להכפר טאַרקו לחקור ולדרוש בדבר קדמוניות אחינו שם.

הכפר הזה רחוק הוא מפטרובסק כתחום-שבת לפאת מערבית-דרומית ועומד בשפוע ההר. לפנים נקרא: „סֶי מֵינְדֶר", לאמר: עיר בצורה. והיא היתה בצורה מאד בימי קדם ובירת אחד ממושלי כוזר הסר למשמעת הכאַגאַן הגדול, אשר התיהד עוד קודם בְּלָן שבימי ר' יצחק סנגרי **), ועד היום נכרין חרבותיה ועיי-מפלתה.--וגנים וכרמים מחמדי־עין יקיפו את הכפר מכל עבריו, וכמעט כלם שייכים לאחינו ב"י. ע"ד קדמוניותיהם לא מצאתי ביניהם שום רשימה עתיקה, זולתי מה שיש בידם מסורת מאבותיהם שגם הם מגולי דז'והוד-קאטטא וכו' וכו', ומסורת היא בידם מאבותיהם, כי „בשנות קדם ישבו בשירוואן, היא העיר שעמאכא, „היא „סומקי" בירת מדי לפנים ***), ומחמת המס הגדול שהטיל עליהם המלך „אחשורוש ובניו אחריו, ברחו משם ויסעו הלוך ונסוע לארך רוכסי הררי קוקז עד „בואם אל המקום דז'והוד-קאטטא הנזכרים וכו'".—לפי דעתי, יש איזה יחס וקשר לאגדה זו עם מה שנאמר במגלת אסתר (י'—י"א) וישם המלך אחשורוש מס על איי הים וגו'. — אמנם ישנן מצבות רבות עתיקות סביבות הכפר הזה, אך הכתובות נמחקו כלן ובשום אופן אי-אפשר להכיר איזו תמונת אות עליהן.

והעיר פטרובסק, הקרובה להכפר ומצטיינת בסחרה ואתננה, משפעת לטובה גם על אחינו אלה, ולאט-לאט יתחילו גם הם להעתיק את מושבם מהכפר—למרכז העיר ופותחים להם חניות מְרֻוָחוֹת, בתי-אוסם ובתי-חרשת וכו', ובניהם הקטנים יתלמדו ביחד את ילדי אחינו האשכנזים מפי מורים ומלמדים „משלנו", שבכל אופן השפעתם רבה מאד עליהם להשוותם עם כל אברי הגויה העברית, שזה לא

*) כדי לתת להקורא מושג קל מעצמת הרוח הזה, אספר לו מה שראיתי בעיני פעם אחרת, בצאתי במסלת-הברזל מפטרובסק לדרבנד זה כשלשים שנה בחדש אדר, ויתחולל הרוח הזה בכל תקף ועז עד שנאלץ המסע להפסיק מהלכו באמצע הדרך כחמש-עשרה שעות! וחביות גדולות מטולאות באבני אלבסטר נעתקו ממקומן ותתגלגלנה ברוח לכל ארך הסוללה וכו'.

**) עיין דברי ימי היהודים לגראטץ, העתקת הה' שפ"ר ח' ג' צד 203.

***) עיין למעלה.

כבר מצאה את אבריה אלה המדולדלים ממנה זה שנות אלפים... — אך דא עקא, כי לרגלי מסחריהם עם אירופא יעתיקו לאט-לאט כמעט כלם את מושבם מהכפרים ומתישבים בערי המרפלת ומזה תתמזמז צורתם הכפרית-הטבעית ושוקעת בינינו ילידי ה„גיטו המערבית", שנטעה בנו—למגינת לבנו—הרבה יותר שפלות ועבדות והתבטלות וכו' מאשר אצל אחינו אלה, שבכל עבדותם והִכָּנְעָם בידי עריצי אדם לא שחה קומתם לגמרי... וקוממיותם-הלאומית תתבלט בבל תוקף ועז!

ד ר ב נ ד

בירה זיו.

העיר עתיקה מאד ולפי קבלתם היא מוקפת חומה עוד מימות יהושע בן נון, ולפיכך קורין בה את המגלה בי"ד ובט"ו באדר (עיין למעלה). כלם בפה אחד יחזיקו במעוז המסרת כי הם צאצאי עשרת השבטים, שבאו הֵנָּה ראשונה מארץ שירוואן, היא מָדַי או „עָרֵי מָדַי" שבכתוב.—עיקר ישיבתם בשנות קדם היתה העיר הזאת והמישור דז'והוד-קאטטא. יהיא נזכרת גם בירושלמי (מגילה פ' ד') „ר' שמעון ספרא דמן טרבנת (גירסא אחרינא: דטרבנת) מלמד תינוקת" וכו'. ואף כי רבות סבלה במשך המהומות והמלחמות וכו' בכ"ז לא נחרב בה ישוב היהודים לגמרי, ותמיד נשמר בה ישוב מסוים מאחינו אלה. והנני להביא בזה עובדות היסטוריות אחדות מהקורות אותה, וההרפתקאות דעדו על אחינו בה:

הנוסע רובורקבים מספר כי ראה בשנת 1253 למספרם ישוב יהודים גדול בדרבנד *); הנוסע הספרדי ר' בנימין הראשון מטודילא **) מספר: „וכל קהלות ארץ שנער ופרס וכו' וארץ קוט היושבים בהרי אררט ***) היא הארץ המוקפת הרים ואין להם אלא שערי-ברזל (Derbend) שעשה אלכסנדרוס מוקדון וכו' וארץ „גרגיאן (Грузія) וכו' ראש הגולה נותן להם רשות בכל הקהלות האלו לשום על כל קהל וקהל רב וחזן וכו'". ומדבריו אלה למדנו כי עוד במאה השתים-עשרה ****)

---

*) ראה: Рукописи исторіи восточн. части Кавказа, Аббасъ-Кули נמצאת בהביבליותיקה הקסרית בטפלים. ועיין בספר המסעות להנוסע יוסף הלוי טשארני בהוצאת הה' ד"ר הרכבי.

**) ספר המסעות לר' בנימין מטודילא דפוס לבוב 1859 צד 10.

***) ארץ קוט או קוטאן היא בין הרי אררט, והעיר עריוואן נחשבת להמטרפולין בה. ועיין: Обозрѣніе исторіи Армянскаго народа, соч. Глинки, часть 1-ая, стр. L—LVII.

****) כי כפי שמזכיר את הכליף אמיר-אל-מומנענון מוכה שהיה בשנת 1160 בערך.

היו יהודי דרבנד כיתר אחיהם שבארצות גרוזיא וארמניה וכו׳ סרים למשמעת בִלִיפִי הערביים וראשי הגולה שבבבל, ושלחו להם מס ידוע בכל שנה ולא יכלו לקבל עליהם שום רב וחזן עד שנסמך מתחלה בבבל מראש הגולה, או מבאי-כחו שבארצות האלה. — לפי שנמצא בדברי ימי מלכי פרס *) באו יהודים רבים לארץ דגסתן בימי המלך אנושירוואן, אשר בנה בארצות קוקז יותר משלש מאות וששים מבצרים והושיב בהם פרסיים וכו׳ וביניהם גם יהודים רבים מאיראק ואדרבאז׳אן (זה היה בערך 579—530 לספה״נ), וזאת היא הסבה האמתית אשר עד היום ידברו אחינו בשפת „טט״, שהיא שפת פרס העתיקה. כי יהודי פרס, בהיותם גבוהים הרבה בהשכלתם ובמעלות רוחם על יהודי דגסתן הקדמונים, השפיעו אלה הראשונים על האחרונים גם בשפתם, כמו, למשל, יהודי אשכנז בימי הבינַיִם על יהודי ליטא ופולין, שבעבור זה ידברו עד היום בשפת אשכנז נשחתה—הוא הז׳רגון הקדוש... ומדברי אלדד הדני נראה, כי שבט שמעון ומנשה, יששכר וזבלון ישבו בזמנו על שפת ים הכספי **). ודבריו אלה מתאימים עם דברי המגלה של יהודי קאכין, שגם בה נאמר: „שבטי שמעון ומנשה נתישבו על יד ים הכספי בממלכת הכוזר, ושבט יששכר בחר למושב לו את ההרים הרמים וכו׳״***). ולפ״ז השערה קרובה לאמת היא, כי אחינו אלה המה צאצאי השבטים ראובן, שמעון, יששכר וזבלון****) ואפרים ומנשה.

מצבם המדיני בימי קדם, כשבאו לכאן נהוגים ע״י צבאות אשור, וראשית התישבם, כפי קבלתם, בעיר דרבנד ואגפיה מכֻסה בעלטה, ולא נשאר אצלם שום זכרון בספר או ברשימות מצבות וכדומה. גם מסורותיהם וקבלותיהם מורשת אבות איש מפי איש, שכנראה היו זהירים בהן מאד,—גם הן נשכחו מלבם מרוב צרות ותלאות והמהומות והמלחמות שהתחוללו תמיד בארץ זו המלאה מוטה. ורק זעיר שם, כאורות מאפל תגלינה לעינינו עובדות היסטוריות אחדות שמהן נוכל לעמוד על מצבם בשנות קדם, לשבור מעט צמאון דורשי רשימות קדמוניות.

---

*) את הדברים האלה הראה לי סטודנט פרסי אחד, הלומד באוניברסיטה המוסקבאית, בספר פרסי נדפס זה לא כביר בטעהראן והוא מעתיקו לשפת רוסיה.

**) ראה למעלה.

***) ראה „המגיד״ הוצאת ליק שנה ה, נו׳ 34—32 ובספר המסעות ליוסף הלוי טשארני צד 48.

****) עיין למעלה אצל חרבות דיה-חבראי, דיה-חקלאי וזוברי. איך שיהיה, קרוב לאמת היא, שחלק מעורב מעשרת השבטים נתישבו בזה בשנות קדם, והיו להם יחוסים הדדיים עם גלות יהודה בבבל עד ראשי הגולה וכו׳.

וכאשר השתרעה מלכות פרס לכל חפי הים־הכספי וארצות אשור וממלכות ארדט וכו׳ במאה הרביעית לספה״נ, ישבו היהודים בטח תחת צלה, כי ממשלה זו היתה אז סַבְלָנִית מאד ונוחה לדתי כל העמים והלשונות החוסים בצלה. ואחינו אלה התאחדו אז בכל מקומות מושבותיהם לאגודות וחברות מסֻדרות. ויקימו להם שופטים ונשיאים מקרבם לדון דיני נפשות ודיני ממונות ע״פ התורה והמצוה, אך ברשות הריש־גלותא מבבל כמו שמזכיר אלדד הדני בספרו הנזכר, ש„ראה בימיו נשיאים ושופטים לב״י בארץ שירוואן (היא שעמאכא דזמננו בירת מדי הקדומה), שדנו בארבע מיתות בית־דין וכו׳ גם היו עובדים את האדמה ויאחזו בארץ ונחלת שדה וכרם וכו׳״, אך לא ארכו להם ימי שַׁלְוָתָם אלה, כי נחלשו הפרסים באחרית ימי ממשלת הסאָסאַנידים בחרב הכוזרים, אשר גרשום מכל הארצות האלה וייסדו להם ממשלה בעיר דרבנד (כמבואר לעיל).

אם היה מצב אחינו אלה טוב תחת ממשלת הכוזרים אז בטרם התיהדו — לא נודע לנו מזה מאומה. איך שהיה, לא ארכו להם גם הימים האלה, כי במאה השביעית התפרצו שמה הערביים לחומי־רשף דתם החדשה ומְזֵי קנאת מחמד נביאם, בידם האחת אחזו חרב מלאה דם ורצח, ובשניה—דת האיסלם. אז ירד מצבם מטה־מטה ומספרם נתמעט מאד, כי כמעט תשע הידות מהם נהרגו ונשחטו או נכנעו תחת האיסלם והמירו את דתם ויתערבו בגוים. ואולם היהודים תושבי דרבנד היו גם אז חפשים ממסים וארנוניות, ולא עליהם עברה הכוס, כי היו נחוצים להערביים להיות להם לְמֵזַח ולמעצור בעד שטף העמים העריצים מצפון, מערבות הדון והקובאַן וכו׳, כן למצער נמצאה בהפקודה שנתן אז הכליף אָמאַר *) למפקידי צבאותיו.

בתחלת המאה השמינית היתה עת צרה ליעקב בהִשָּׁנוֹת שטף הערביים תחת יד שר־צבאם העריץ מסלמה (17--715 למסה״נ) בארץ דגסתן. ואז התאחדו כל שבטי הארץ ואחינו אלה בתוכם לעמוד בפני הערביים ולעצור בעד שטף מרוצתם השובבה והאכזריה, אך יד הערביים רוממה גם אז ותכריע את כלם; יהודים לאלפים ולרבבות נשחטו ונצמתו, ויתרם נמכרו ממכרת עבד בארצות ממשלת הכליפים, והרוב מהם המירו את דתם בדת מחמד, והם אלה העמים הקטנים שוכני ההרים, אשר עד היום ישתמרו ביניהם מנהגי ישראל רבים **) . ככה סבלו היהודים האלה תחת עקת הערביים, עד שנחלשו מציקיהם אלה לאט־לאט ע״י

---

*) עיין סדר המסעות ליוסף הלוי טשארני צד 49, בהערת הח׳ הרכבי, שם.

**) Сборникъ свѣдѣній о кавказскихъ горцахъ статья Шамхала Тарковскаго, стр. 54 въ прим.

ההתנפליות התכופיות של הכוזרים, אשר הרגיזום תמיד והדריכום מנוחה והיו עולים עליהם כשואה לשלול שלל ולבוז בז, ויעשו בהם שַמות נוראות, עד אשר במלחמת תנופה אחת התגברו עליהם כלה ויהדפום ויגרשום מן הארץ, ואז היתה הרוָחה לאחינו אלה, ומה גם כאשר קבלו עליהם הכוזרים דת ישראל והיו עמהם כמו עם־אחד.

במאה התשיעית היה מצבם טוב מאד, כנראה מספורי אלדד הדני הנזכר וכפי שמספר גם הסופר הערבי מאסודי, עד כי נמלטו אליהם יהודים רבים מארצות ביצנץ מאימת השמד אז, וגם מארצות המושלמים. וכ״ז היתה בסבת התְיַהֲדות הכוזרים, אדוני הארץ אז, אשר אהבו ויוקירו את אחיהם החדשים בדת, וינקמו את נקמתם גם מעבר לגבול ממשלתם. ופעם אחת נודע להכאגַאן (מהמלה: „כהן״, כן קראו הכוזרים למלכיהם) הגדול מחרבן ביכנ״ס ישראל בארץ בבונג ע״י המושלמים, ותבער כאש חמתו, ויצו לנתוץ ולהרוס את כל המנהרות (minarete) שבבתי־מסגד המושלמים בארץ ממשלתו. ורבים משמשיהם ומופתיהם (מופטי) הגיר ע״י חרב, ואלמלא הפחד שמא ינקמו המושלמים את נקמתם ביהודים היושבים בארצותיהם הם, היה מאבד ומכלה את כל המושלמים שבארץ ממשלתו *).

בשנת 1139 לספה״נ נחרבה העיר דרבנד ע״י דמיטרי הראשון מלך גרוזיא, והיהודים ערדו אז במערכה במלחמה, וסבלו אז הרבה מהמנצחים האלה, שֶשָבו כמעט את כל נשותיהם ובנותיהם היָפות ויכבשון תחת ידם ותאבדנה לנצח.

במאה השלש־עשרה והארבע־עשרה היו תחת ממשלת המונגולים, וכמובן סבלו גם אז הרבה מאד מהעם הפחות והנבזה הזה, טמאי־הנפש ומשחתי המדות.— וכבה התגלגלו ככדור מהמונגולים למושלי שירוואן ומאלה האחרונים להראשונים, עד שבאו עוד הפעם תחת ממשלת שַחי פרס חחדשה וכו׳ וכו׳.

במאה השבע־עשרה לא ישבו יהודים כלל בדרבנד, ולא נודע מאיזו סבה: אם גורשו משם או יצאו מעצמם. ואולם ישנן רשימות אחדות המעידות שיצאו ברצונם הטוב כדי להגדיל ולהאדיר את ישובם בהכפר אבא־סבא, שהתרכזו שם אז כל עסקיהם החמריים והרוחניים. מן חכמי ישראל בעת ההיא נודע לנו ר׳ גרשון המכונה לָלַה בן משה נקדי, שעשה ביאור על ספר קדושה מהי״ד להרמב״ם. ואומרים כי הכ״י הזה ימצא עד היום אצל הרב ר׳ יעקב מזרחי, כאשר הודיע בעצמו ב„המגיד״ (שנה י״ג גליון 35 בהצופה).

בשנת 1806 באה העיר תחת ממשלת רוסיה, אשר החלה אז לכבוש את כל

*) „הכוזרים״ מאת הח׳ דוד סלוצקי ב„ספרי חכמת ישראל״ שלו חלק ד׳, צד 61.

ארץ דגסתן, ועד שנת 1836 היו עובדים בבניני המבצרים והמצודות וקסרקטי־הצבא, עד שרחם עליהם השר הישר באדם הבּרון ראזען, המצביא צבאות רוסיה אז בדגסתן הנכבשה, ויפטרם מנגישות העבודה *), ובצאת כל אברי־רוסיה לחפשי (ביום 19 פעוראל 1861) בפקודת הקיסר ה„גואל" אלכסנדר השני ע"ה, יצאו גם הם לחפשי מתחת ידי בעגיהם ואוצמיהם ושמכליהם, אשר עבדו בהם בפרך מאות בשנים.

המזייף הנודע, חכם הקראים אבן־רשף, בהיותו בדרבנד התאמץ בכל כחו והשתמש בכל האמצעים והתחבולות להכריח את אחינו אלה לתת ידם להקראים להיות עמהם לעם אחד; ויוכיח מהשמות והכנויים: „קַרַא", הנמצאים הרבה ביניהם, כמו: קרא־יעקב, קרא־חבקוק, קרא־אברהם וכו', כי „קָרָאִים" הם ולא „תלמודיים". ולמען הוציא זממו אז, בא עליהם בעקיפים ע"י שר־המבצר ויכריחם לחפור את המנהרות והמחילות בגבעת המצודה, להסיע אבנים וכו', ובכל פעם היה בא אליהם בשעת עבודתם ומדבר על לבם ומבטיחם ש„בידו לעשות עמהם טובות גדולות ולקרוא להם דרור" וכו'. ואיך לא בוש הזייפן הזה, ואיך לא הבין זאת — שבכל אופן הלא לא היה כסיל־אדם—ועינו הטעתו להאמין, כי ע"י איזו חפירות והסעת־אבנים (יותר לא היה בידי שר־המבצר לעשות, חרף הקנוניא שעשה עם אבן־רשף, שבודאי לא היתה חנם...) יצלח חפצו בידו להעביר רבבות בני־ישראל על דעתם ועל דעת קונם, — צאצאי ה„עבריים האמתים" **), שבכל עת וזמן באו באש ובמים ונהרגו ונשחטו בעד דתם! ואיך לא עלה על דעת השקרן הזה, כי סוף־כל־סוף נָקל למצוא ביאור נכון ואמתי גם להשם „קַרַא", וכי איננו מוכיח כלל על איזו „קָרָאִית", כי באמת ביאורו: „שָׁחוֹר" בשפת הטטרים והטורקים. ואת השם הזה אנו מוצאים גם בשמות נוצרים בתוגרמה האירופאית ובארצות הסלבים הדרומיים, שהיו לפנים תחת עולה, כמו: קארא־גיאורגי, קארא־תיאודור, קארא־פיטר וכו' (ביחוד בין הסרבים והבולגרים), ומצאנו אותו גם אצל אחב"י האשכנזים בימי הבינים: רבנו יוסף קַרוֹ, בעל ה„בית־יוסף", ובזמן הזה—הגאון ר' חיים־יוסף קרא (מת זה חמש שנים), בעל המחבר ספר „קול אומר קרא", וכל משפחתו הגדולה, שביניהם נמצאים פרופיסורים ואנשים רמי־המעלה, ומעולם לא

*) Изъ дѣла Архива главнаго управленія Намѣстника Кавказскаго по описи № 80, за 1832 года.

**) ולא ההתיחסות המזויפת שמתיחסים הקראים שהם „העברים האמתים", בשעה שהם באמת צאצאי שבט מונגולי. . (ועיין במאמרי ע"ד קראים ובמכתבי להד"ר י. ל. קצנלסון (בוקי בן יגלי) בסוף ספרי זה).

התיחסו על „צועני־היהודים", כלומר: „הקראים"... נראה הדבר, שכל חריצותו וחכמתו של אבן־רשף הצטמצמה אז רק בזיוף מצבות ותַאֲרִיכִים, להונות את אחינו הקרימצ׳קים התמימים ולקחת מהם במרמה את רשימותיהם וכתובותיהם העתיקות וכו׳, למען הנחיל את אחיו הקראים זכיות מיוחדות ולהכשיר את מולדתם, שבכל אופן מוטלת היא עדיין בספק גדול אם היא ממקור ישראל *)...

* * *

כאשר כליתי את מלאכתי בארץ דגסתן החלטתי לנסוע הלאה לארץ שירוואן—היא מדי הקדומה. ואעבור את המקומות שהיו לפנים מרובים באוכלסי־ישראל אלה, ה"ה: קאלא־צ׳עראק, גולני, קארצ׳אי, גולגותא, גוסארי ועוד, ואבוא עד קובַּה. העיר הזאת היתה לפני שלשים שנה מרובה באוכלסי־ישראל עד כי היו בה עשרה בתי־תפלה, ובשימנו אל לב, כי אחינו אלה לא יאהבו לפזר כסף לבנות בתי־תפלה הרבה, בשגם אין ביניהם כתות ומפלגות הבונים „שטיבליך" לעצמם כמו אצלנו, — נוכל להבין עד כמה היה מספרם גדול ומסוים בה ושנחשבה אז לעיר ואֵם בישראל! ואולם לרגלי המהומות והרדיפות שהתחוללו פה וההריבו במעט את כל ישובי היהודים בחבל ארץ זו, ופריחת העיר בַּאַקוּ בסחרה ואתננה, יצאוה כמעט כלם וַתִּשָּׁאֵר שוממה וגלמודה, דלה ועניה, ואלה המעטים שנשארו בה כמצבות בודדות, יסחרו גם הם את באקו בנוצות־עופות ובלויי־סחבות, ובאים לביתם אך לימי חג ומועד.

עד היום ישא עליו כל בית־תפלה שם העיר או הכפר שממנו יצאו מתפלליו, כי מכל עברים נהרו אליה לפנים אחינו אלה, בהמלטם מפני חרב היונה, וכנראה התכוננו בה לעֵדות מיוחדות ויבנו להם בתי־תפלה אשר קראום בשמות עריהם וכפריהם החרבים.

לפי המסורה שבידם, ישבו בכפר גולגותא אלף שנים חסר אחת. ומפני המלה „הלחולא", אשר אמרו פ"א בדרך צחוק לעבדי־החַן, שבאו לגבות מהם מס, נעשתה עליהם עלילה ונהרגו ונשחטו ושרידיהם נמלטו העירה קובַּה, ויתאחדו שמה עם אחיהם הגולגותיים, שנמלטו כבר שמה מחרב העריץ נאדיר־שאה, מלך פרס.

---

*) דברים של טעם כתב ע"ז הנוסע אפרים דיינארד בספרו „משא קרים", ואף כי רבים מסופרינו לא הסכימו לו אז, אך מובטחני שאלמלי ידעו היטב את הקראים ותכונותיהם ואופיים וכו׳ כי עתה לא עשו עוד שקר בנפשם להחניפם ולקראם: „אחינו הקראים", בשעה שאלה האחרונים אינם כלל „אחינו" בבשר ומולדת, כ"א מגזע המונגולים, כאשר יעיד ע"ז עור בשרם הצהוב... ולד"ק הנם שרידי הכוזרים שקבלו לפנים דת ישראל ונשתבשה בידם כמו אצל הכותים והשמרונים לפנים... והדברים עתיקים.

מהו פירוש המלה „חלחולא" שהיה בכחה להביא עליהם שואה כזו, ומה תשמיענו „מסורתם" זו? אין אתם יודע עד מה, ובודאי יש איזה עובדה היסטורית בזה, כי אגדה זו מתהלכת בין כל אחינו שבמקומות האלה.

לא רחוק מזה הכפר דז'אלגאן, שיושבים בו כחמשים בתי־אבות מכת הסוני־תים (כתה מושלמית, ביחוד בין הפרסים), שכפי קבלתם היו מלפנים כלם יהודים, וכאשר בא עליהם נאדיר־שאח בחרבו הקשה נאנסו לקבל עליהם דת מחמד ע"פ נוסח פרס, ועד היום משתמרים אצלם הרבה מנהגי־ישראל, כמו: נקור הבשר, ביחוד גיד־הנשה, הֲדָחָה, מליחה, נמולים בשמיני ושומרים את השבת.

עברתי את ההרים הרמים והנשאים: פיט־דג, אמר־אסלן, הומוראט וכו', ואבואה אל הכפר קורדבן. פה ראיתי חרבות רבות ועיי־מפלות, שלפי מסורתם הם בתי־ישראל שנחרבו בשכבר הימים. על ראש ההר הנשקף ע"פ הכפר נכר עד היום מבצר ישן ומעט חרב, שלפי מסורתם עמד על תלו כאלף וחמש מאות שנה ונקרא „קאלא־היהודים". והאגדה מספרת, כי היהודים תושבי־המבצר הזה היו גבורים גדולים נאזרים בגבורת רעם, אשר נתנו את חתיתם בכל הארץ סביבם. מתי נחרבו וממי? — אין אתם יודע עד מה.

משם נטיתי בדרכי מעט הצדה ואעבור את הכפרים: מוגו, ברתושין, נוכו וכו', ובין כפר לכפר התנגפו רגלי כמה פעמים באבני־מצבות הרוסות וחרבות קברים, שלפי דברי מארחי המה כלם מישראל. ובפרט המקום „זאלם", שהיו בו, לפי דבריהם, יותר מאלף משפחות יהודים לפני מאה שנה בערך (את דבריהם אלו אִשרו לי זקנים רבים בסגנון אחד, היודעים זאת באורח ישר מאבותיהם, פליטי־זאלם), וע"י עלילה נוראה שהעלילו עליהם שכניהם, באו עליהם וישחטום ביום אחד, לבד מתי־מספר שלא היו אז בביתם, והם־הם הנמלטים לברתושין ונקראו עד היום „פליטי־זאלם".

ועלילה זו היתה פשוטה מאד: הם לקחו ודקרו ילד עברי וקברוהו בקברות היהודים ואמרו שהוא משלהם, בהיותם גם הם ימנולים, וכי היהודים דקרוהו להשתמש בדמו... נוסח אחד לפני מאה שנה בין עריצי־קוקז ו„נאורי־אירופה" בזמה"ז.

באקו.

מרחוק נראתה אלי עיר־הנפט עם פניה השחורים כפיח הכבשן, ותהי בעיני כמדורת־אש גדולה שנערכה בכוון להאיר את החשכה החובקת אותה מכל רוחותיה ותשים מַחֲנֵק לנפש הנוסע. ומה תשתומם נפש ההֵלֶך הבא מִשַּׁדְמוֹת דגסתן ושירוואן העוטפות בר ואדרת ירוקה של עפאים ופרחים תכסן תמיד, ופתאם יֵרָאֶה לעיניו

הככר הגדול המכיל כארבעים פרסאות והוא נהפך כלו לאש, וחורב וצִיון, שממו ייבֹשת לכל מלוא עיניו! האדמה חֲרֵבָה ואדומה, אין בה שיח השדה וירק־דשא, לא עצים רעננים ולא עפאים ועשבים, אף קוץ ודרדר לא יצמח בה, כי אם פה ישָם — רגבי חֵמָר־מקשה ואבני־גיר מְנֻפָּצוֹת. ובעיר עצמה, אף כי יש בה בנינים נפלאים ופלטין נָאִים בטעם אירופא, אך אין בה אף נטיעה אחת להשיב את נפש ההֵלֶך, מלבד הגן המלאכותי שבטבור העיר, אשר קרקעיתו ונטיעותיו הובאו ממקום אחר ולא יכירנו מקומו פה, כי האדמה אינה קולטתו...— גם מים חיים אין בה, ויושביה אנוסים לשתות מי־הים אחרי הזקקם במכונות מְסַנְנוֹת, ומלבד שמחיר מים כאלה יקר מאד, הנה טעמם לזרא ולמָרָה, ויהפכו למים המאררים במעי־האיש החדש הבא הנה...

והאש הבוער במקום הזה תמיד, והלהב הירוק העולה ממקורי־הנפט, אור נגוהות על כל הככר, יבינגו בינה ולא יִפָּלֵא עוד בעינינו מדוע בשנות־קדם מצאו קן להם פה הני חַבְרַיָא עבדי־דנורא, כי עד היום ימצאון עוד שרידים אחדים מהם שיש להם בית־מסגד עתיק־יומין, חצי־הרוס, בסביבות העיר ונקרא בלשונם „שורחאני", והוא קרפף של אבנים גדולות ובו בור עמוק אשר אש־תמיד תוקד בו מאֵדי־הגז העצורים בו, וכמובן גם לא תכבה לעולם אם לא יכבוה בידי־אדם. ופעמַיִם בשנה יתאספו שמה שרידי עובדי־האש הנפוצים בהרי קורדיסטן, בוכריה וחיויא, ומעט מזער הנמצאים בפרס ובמדי העתיקה, היא שעמאכא עתה, והקריבו בזה את כעס קרבנם ואת נדריהם וזבחי־שלמיהם לְאֵדֵי־הגז הבוערים. וממשלתנו המצוינת בסבלנותה לכל דת, לא תמחה בידם, ובזה הם משתמטים מעצמם מעבודתם זו הנכריה ויתקרבו לאט־לאט לעבודת־אלהים יותר נקיה וטהורה. מספר עובדי־האש הולֵךְ הָלוֹךְ וחָסור מיום ליום.

מספר אחינו האשכנזים (כלומר: מליטא ופולין) בה כשלשת אלפים משפחות. במעט כלם אנשים חשובים ובעלי־צורה, אנשי־מסחר וקנין וכשרון־המעשה, והם־הם אנשי־הבינַים בין סוחרי־הנפט שבערי־המדינה וחוץ־לארץ ובין ארוני המקורים ובעלי הצנורות. אחדים מהם גם רכשו להם מקורי־נפט לעצמם והכינו בתי־זקוק ומכונות, ובלי כל ממוצע וסרסור ישלחו את הנפט ישר אל השוקים הגדולים שבמערב אירופא ובפנים המדינה. כן נמצאים בה בתי־אוצרות גדולים לנופת־סוכר יכלם בידי אחב"י, אשר בכשרונם וביד חריצותם כבשו להם פה שוק נכבד לממכר הסוכר לפרס ואפגניסטן ואסיה התיכונה וגם להודו הבריטית, ולאט־לאט יגרש הסוכר הרוסי את קנה־הסוכר מכל המקומות האלה. וממשלתנו הותירה לטוב את המסחר הזה, ותכיר לטובה גם את עבודת אחינו אלה המרחיבים ומְפַתְּחִים אותו

ככה, ותחוננם בזכיות מיוחדות והנחות שונות. ובהיותם, כאמור, כמעט כלם אנשי־צורה ורבים ביניהם גם מלומדים ומְדֻפְלָמִים, ישפיעו הרבה לטובה גם על יתר אחינו תושבי־העיר, והעדה הולכת הלוך והִשְׁתַּכְלֵל מיום ליום, ואין כמותה בכל ערי־קוקז שבקרתי עד הנה, ואולי גם — בתחום־המושב!... ובצדק נוכל לאמר עליה, שֶׁבָּהּ נקבצו ובאו מִסָּלְתָּהּ ומשמנה של אומתנו די בכל אתר ואתר!

ביחוד התענגתי מאד לראות, כי כמעט כל אחינו אלה, למקטן ועד גדול, הסוחרים, האומנים, הפועלים ושכירי־יום, המלומדים והמנומסים והמדֻפלמים וכו׳, כלם חובבי־ציון! ולא רק „כדי לצאת ידי חובתם" או מפני המוֹדָה, כ"א — באמת ובתמים ובלי שום פניות צדדיות. ועל כל שמחה וסעודת־מרעים, על כל משתה, חתונה וב"מ, חג ומועד וכו׳ וכל מקרה הבא לידם, ראשית כל יזכרו את ציון ומרימים לה את תרומתם ביד רחבה, ויתנו ויחזרו ויתנו בעין יפה ובהכרה פנימית. מֵאַיִן באה להם „חִבָּתָם" זו הנפרזה? מי זה הֵעִיר בקרבם רגשות לאֻמיות חַמּוֹת ובוערות כאלה? איש אחד מסוכני־הסוכר התארח אתם כמה שנים והאיש נכבד מאד בעיני כל העדה וראוי לאותו הכבוד מכל צד. ויהי האיש הנפלא הזה מסור בכל לבבו ונפשו לרעיון הציוני ויאצל מרוחו על כל סביביו, והוא־הוא אשר רכש לנו את כל הנפשות היקרות לציון משאת נפשו מבין השדרות העליונות שהיו עמו במחיצתו תמיד, וממילא נמשכו אחריו גם השדרות הבינונות והתחתונות שבעדה.

כְּלָל גדול למדתי בדרך מסעי ובבקרי ערים רבות בישראל: הכל הולך אחר הראש, ובני־ישראל נמשלו ל„צאן־אדם", מה הצאן הולכין ונמשכין אחרי הרועה מנהיגן: באשר יְרְעֶה — יִרְעוּ ובאשר ירביצם — ירבצו, אף ישראל כך: אם הִמָּצֵא ימצא באיזו עֵדָה איש נלבב, איש חי ורב־פעלים, שאיננו עושה מעשה זמרי כדי לבקש שכר כפנחס... מיד ימשכו אחריו כל בני־העדה ויצאו בעקבותיו—עקבות ישרים. אז תתיצב עדה זו על נקודת־הגובה בחיי התרבות; אז יפרח בה רוב שלום, תקון המדות והזדככות הלבבות; אז ירגיש כל איש ואיש כי הוא אבר נכבד בהאורגניזם הכללי. ואם בהיפך,— אם איזה גביר־בור או בַרְבּוּר מתנפח, שכבוד כרבלתו חביבה עליו מכל עניני הצבור, אם אלה „עגלי־הזהב" שנעשו עתה ל„שורים גדולים", שור פר מַקְרִין מַפְרִים,— אם „הנפשות השפלות" האלה תקחנה מושכות העדה בידיהן, אז—יתאספו אליהם כל מחליק־לשון, חנף ומחניף... כל תַּיִש בעל־קרנים... מלקקי־פינכי והני בריוני... יַנשופים ותנשומיות, עורבים ואַיּוֹת ודיות למיניהן... וימשכו אחריהם את עגלת העדה להורידה למשואות נצח!!...

ועל דרכי זה עלתה בידי לאסוף ידיעות נכבדות גם על אדות אחינו יושבי-בוכריה ואסיה התיכונה, כי רבים הם העוברים ושבים מהכא להתם ולהיפך, ואסע בכוון ארצה בוכריה ואבקרם ותכנתי את מנהגיהם ונימוסיהם, וזאת היא אשר נודַעתי מהם:

מספר אחינו בני-ישראל בעיר בוכרה הישנה (לאפוקי מהעיר החדשה, שזה עתה נוסדה ע"י ממשלת רוסיה ובה יגורו ביחוד אחינו האשכנזים, כלומר: יהודי רוסיה, ליטא ופולין) כאלף ושתי מאות בתי-אבות. בעיר סַמַרְקַנְד מָאתַים בתי-אבות, ובערי קאקאנד, אנדיז'אן, מערוו, חיווא ובנותיה, ג"כ יהודים שא"א לדעת בדיוק את מספרם. בשפתם, בלבושם ובכל ארחות חייהם יתדמו לעמי הארץ המושלמים, ה"ה: הסַרטים, הבוכרים וכו'. אך ניכר גזעם וצור-מחצבתם בטפוסם המצוין ובתכונת רוחם, במבנה-גום החסון וביפי-מראיהם, לרגלי האקלים החם המרשם לבלות יותר משלשת רבעי-שנה באויר זך ונקי תחת כִּפַּת הרקיע. רובם עוסקים בסחר הארג-הפנימי — תוצאת ארצם, והארג-החיצוני — תוצאות מוסקבה, לודז וביאליסטאק. יש ביניהם גם בעלי-מלאכה במספר הגון: אורגים, רוקמים, צובעים, חייטים, רצענים, גודרים, מסתתי-אבן וכו'. ואחדים ביניהם, שמסחרם פרץ מאד עם ארץ סינים ואפגניסטן והודו — דרומה, ועם פרס ורוססימי — צפונה. וזו האחרונה הגדילה את מסחרה במקומות האלה ע"י המסלול שסללה בתוכן, ה"ה: מסלות עבר-ים-הכספי, אסיה התיכונה וכו', ורבים מאחינו אלה ישאו גם משרות כבודות במסלה זו וביתר בתי פקידות ממשלתנו *).

כפי המסורת שבידם, יהיו גם הם מגולי עשרת-השבטים ע"י שלמנאסר מלך אשור, ותומכים את דבריהם בדברי הפסוק: ויושב אותם בחלח ובחבור נהר גוזן וערי מדי (מלכים ב', י"ז), כי את הארץ הזאת יקראו אחינו אלה עד היום בשם „חֲבוּרָה", ויוכיחו כי האותיות „חבור" שבמקרא נמצאות במלת „בוחר'ה". כן יִרְאוּ על הנהר אַמוּ-דַרִיאַ שהוא נהר גוזן **). וכן הביאם תחלה מלך אשור לחלח, שהיא לדעתם, לפי קבלת-אבות שבידם—קלחידא או קאלחענא הקדמוניה, השוכנת על גבול ארמניה מפאת צפונית-מערבית לנינוה בירת אשור ***), „ולחבור" היא, כאמור — בוּחר'ה השוכנת בפאת צפונית-מזרחית לאשור משני

---

*) לדאבוננו שמענו היום, כי גורשו כל אחינו אלה מהמסלות הרוסיות.

**) עיין בגיאוגרפיה הכללית, ערך טורקסטן.

***) וכן היא גם דעת החכם גזניוס באוצר המלים שלו שורש „חלה", ומביא בזה גם דעת ההיסטוריון סטראבא בעין סיוע לדבריו.

עברי ים־הכספי. „ארץ פתרוס״ יאמרו *) כי היא ארץ דַגֶסתַן או החלק ממנה — טַבַּרְסַן, הנשענת בכתפה לחוף ים־הכספי מצפון.

אחינו אלה יֵחָשְׁבוּ לעבדי העמיר הבוכרי וקנינו האישי, וישאו ויסבלו מאד מהכבדת אכפו עליהם כמושל עריץ ואכזרי במלוא מובן המלה. היהודי הבוכרי לא יוכל ללבוש בגדי שש ורקמה או משי, רק בגדי צמר־גפן פשוטים וגרועים; לא יוכל לצאת החוצה בלי בגד עליון עם חבל חגור למתניו, לאות שפלות והכנעה ולמען יכירם כל רואם... לראשו יחבוש מצנפת־צמר (יארמולקא) ועליה מגבעה של עור־כבש ברוחב שתי אצבעות מסביב להפרחת והמצח—ג״כ לאות בוז וחרפה בעיני עם־הארץ, ועוד חוקים רעים **) כאלה, אשר אם יעבור עליהם היהודי יֵעָנֵשׁ תיכף ע״י השוטרים במכות מרדות בלי חמלה. העשירים והסוחרים אשר ישלמו לאוצר העמיר מֶכֶס רב מרכושם מספר שנים ידוע, יש להם הרשות לשאת בגדי־משי תחת מלבושם העליון, ובפירוש הותנה לבל יֵרָאו שוליהם מבעד לשפת המעיל ושוליה. לפי חוקי האיסלם אסור ל„מאמינים״ לשתות שום משקה משֵכר, אך נמצאים ביניהם אפיקורסים העוברים על החוק, לכן אם יִוָדע כי מכר יהודי משקה כזה (כי בינם לעצמם רשאים היהודים לסחור במשקאות, ולכן יפול החשד תמיד עליהם כאשר יִמָצא איזה מושלמי שכור) לאחד ה„מאמינים״, ועפ״ר יעלילו כזאת,— יָחרם כל רכושו לאוצר העמיר, ולפעמים גם את נפשו הוא קובע. ומיראתם את החוקים האכזרים האלה, ישתמרו מאד לנפשם, וכמעט שגם הם לא ישתו שום משקה. את הטַבַּק לא יריחו ולא יעשנו בחוץ, כ״א בחדריהם בהחבא מפחד ה„מאמינים״, שאינם מניחים אותם להתענג בעונג קדוש ונשגב כזה, ש„הנביא״ בעצמו יתענג עליו בין העלמות הסובבות אותו בגן־העדן... היהודי, כעשיר כעני, לא יוכל לרכוב על סוס בחֲצות העיר, ואם יבוא מן הדרך אנוס הוא לעזוב את הסוס אצל שער העיר ביד השומר המֻפקד מהם למטרה זו, והוא יבוא ברגליו העירה.

על כל מין ארג וסחורת־בד, משי וצמר־גפן וכו׳ היוצא מבית־חרשת היהודי, הושת עליו מאת העמיר מדה קצובה. ואם יעדיפו או יחסירו כמה אצבעות, דבר הקשה מאד לדקדק בו ככה כחוט־השערה, ענוש יענש אדון בית־החרושת במלקות ארבעים. קרה כמה פעמים כי השוטרים, המופקדים לזה, ירבו במלקאותיהם עד

*) וז״ל הנוסע הלוי באחד מכתבי־ידו שלא הובא לדפוס: „מצאתי כתוב בדב״ה למלכי ארמניה הקדמוניה צד 340 את דעת הה׳ סטראבא, כי ארץ דגסתן נקראת גם „פראהאטאס״, ונשתנה המלה בפי העמים הקדמונים מפתרוס לפראהאטאס וממנה לטברסן, שהיא חלק ממדינת דגסתן״ וכו׳.

**) ואולם נתבטלו עכשו הרבה מהחוקים הרעים האלה.

שירסקו כל אברי האומלל, ועבדיו ישאוהו הביתה בסדין! ומפני זה עזבו יהודים רבים את בתי־החרשת שלהם, כי אין לאל ידם למלאות את החק הזה בדיוק; מירושת המת, מנכסי דניידי ודלא־ניידי, מקרקעות (אך מהעדיות!) וכו׳ לוקח העמיר מעשר; על כל גגי בתיהם תחובים כלונסאות ארוכים ועליהם בלויי־סחבות ומטליות קרועות וכו׳, כ״ז מטעם העמיר לאות כי בני־ישראל ה„כופרים״ יושבים בם; אין הרשות ליהודים וגם למושלמים להעמיד זכוכיות ושמשיות בחלונותיהם, כי חלוני ארמון העמיר הם של זכוכית.. ויעשו הם את שמשיותיהם—מנייר.—בהחדש „מוהחרם״, שבו רוחות ההמון נרגשות מאד והכהנים (מופתי) נושאים נהי וקינה על מות „עֲלֵי״ קדושם, ובכל פנות העיר סובבים התושבים חֲצִי־עֲרוּמִים וכידוניהם בידיהם לשרוט שרטת בבשרם עד שפך דם, ומה גם כאשר ימלאו את השְׂסִי־יַהֲצִיה*), שאז עליהם לקלל את הכופרים וכל בני־לא־אֵמון,—אז סכנה גדולה מרחפת על ראש אחינו אלה להֵרָאוֹת בשוקים וברחובות, ויבואו בחדריהם ויסגרו בעדם כל ימי החדש—עד יעבור זעם!

עד עתה לא הרשתם הממשלה לבנות להם בתי־תפלה חדשים, והיו מתפללים בבית־הכנסת עתיק־יומין שהיה מוכן לנפול על מתפלליו בכל עת וזמן. וכמה שהיה הדחק גדול ונורא מאד, היו עומדים צפופים ומתפללים בו, ולא עלתה בידם להשיג את הרשיון לחדשו למצער ולהרחיבו מעט, וזה אך כמה שנים שחנן אותם העמיר ברשיון מיוחד לבנות בתי־תפלה חדשים, ויעמידו להם עשרה בתים באלה, שמתפללים בהם על־פי נוסח האר״י ופניהם למערב שבו הארון והתיבה.

שנים־עשר נשיאים**) להם המנהיגים את העדה ומפקחים על כל עניניה הרוחנים והחמריים; לתקופת כל חצי שנה יבואו אחד משרי העמיר עם שוטרים מזוינים ויקיפו את בית־הכנסת הגדול העתיק שלהם, ושם מחויב כל אחד ואחד, בעשיר כעני, כקטן כגדול לשלם את כסף גלגלתו לאוצר העמיר. ובטרם יקח השר את הכסף מיד המשלם, יתן לו מכת־לחי לאות שפלות ובזיון, ואת העשירים

---

*) מין עבודה דתית נהוגה אצל המושלמים בערבי החדש הזה, שאחרי כל הערב־שמש מתאספים למאות ולאלפים ומשיאין משואות ברחובות העיר ומחוללים ומרקדים סביב האה המבוערת, והחליל מכה לפניהם ברעם וברעש אדיר וחזק ועצביהם נרגזין ונרתעין ומזדעזעין וכו׳ ואז נכונים הם להשמיד ולהרוג את כל הכופרים.

**) כפי המסורה שבידם זהו מנהג קדמון אצלם לבחר דוקא „שנים־עשר נשיאים״, והוא מורשת אבותיהם עוד מעת בואם הנה משומרון, להיות להם לאות ולעדות לבניהם אחריהם לבל יתחלקו עוד לשבטים ולמשפחות, והיה עין יהודה ועין יוסף ואפרים לאחדים. ואת מסורתם זו ידגישו ויטעימו בכל עת שיבוא המקרה לידם.

הידועים לו, שבוראי ישחדוהו, יעביר כך את ידו על לחייהם ורקותיהם לאות כי קיימו את מצוות העמיר.

אכן בין המון החוקים הקשים והנוראים האלה, ישנם גם חוקים טובים וישרים למענם, כי ה׳ אלהי ישראל עוד יזכור חסדו לבית ישראל ולא יתן לעשות אתם כלה בגוים. בשמאלו ישפילם ובימינו יְרִימֵם; בשצף קצף יסתיר פניו מהם, וברחמים גדולים ישגיח עליהם ממעון קדשו ויתן גם פה את חִנָּם בעיני מלכיהם -- עמיריהם, ביחוד בהעת האחרונה, וינחילום נחלת שדה וכרם בתוך עם הארץ, גם יגוננו עליהם ועל רכושם גנון והציל מכל הקמים עליהם והשאטים אותם מסביב. ואחינו אלה יעבדו עתה את האדמה בחריצות־כפים, וצאן ובקר להם ומקנה־רב ועבודה רבה וכו׳, ובזה — חוקה אחת להם ול„מאמינים״ בעבודת האדמה ובנחלת שדה וכרם.

אם יהיה ריב ומשפט בין יהודי למושלמי—אל בתי־משפט הממשלה יבואו, ואם בין יהודי לרעהו — יִשָּׁפְטוּ בדיני ישראל אצל נשיאיהם וחכמיהם, אשר אם יָהִין מי לסרב ולהמרות את פיהם, יכריחוהו בחזקת־היד, ולפעמים גם באמצעות שוטרי הממשלה. ואולם בכלל יצייתו תמיד לשופטיהם אלה וחזון יקר מאד הוא, שימרה מי את פיהם.

היהודים יכולים אמנם לשבת בכל חלקי העיר, אך הם בעצמם בחרו להם מבואות מיוחדות בתוך קרפף מיוחד כעין „גיטו״, וישבו צפופים ודחוקים מאד; מקום ישובם זה נחלק לארבע מַחְלָקוֹת, בכל מַחְלָקָה שני שוחטים, שהם גם החַזָנים ומלמדי־תינוקות, והם־הם המספיקים מזון מוסרי ורוחני לכל שוכני המחלקה. — לפי חוקי בוכרה לא יעוז שום איש ללכת בחוצות העיר מערב ועד בקר, מלבד שופטי העיר ונשיאי היהודים, שלפעמים ילכו בפקודת העמיר. ע״כ כאשר תקרה חתונה או סעודת־מצוה אצל היהודים, יודיעו מזה בעוד מועד להשומרים הסובבים בעיר והם יְלַווּם בעצמם לבתיהם כל הלילה. לְפָנִים לא הרשו להם לעשות את הַ„מִקְוֶה״ בתוך העיר, ויעשוה במגרשה חצובה בחלמיש־צור אשר יזובו מימיו, מים צלולים וזכים, והעמידו עליה גם בנין אבנים מפואר קרוב לבית־הקברות. אך היה להם צער גדול בהצטרכם לשמור על נשותיהם הטובלות לבלי תאנסנה בחזירתן מטבילתן ע״י ה„מאמינים״ האורבים להן... ואולם עתה כבר הֻרְשׁוּ לעשות מִקְוָאוֹת גם בתוך העיר והסכנה עברה.

בכלל נראה כי זכיותיהם המדיניות הולכות ומתרבות משנה לשנה, ומה גם למן העת שנשב במדינה זו רוח אירופא, וַיָּשֶׁב לאחור את חשכת הפנטיזמוס וכנפיה השחורות... ויתנערו גם אחינו אלה מעפר כִּנְעָתָם ושפלותם, וחַיָּתָם באור

תראה. — רבים הם מהם עתה הסוחרים אל ארץ רבה, ושולחים את בניהם להשתלם בלמודים במערב אירופא ועושים חיל באופן מאד נעלה. ובב"ז—להגיד שבחם בפניהם, גם אלה שהתקדמו באמת ונעשו מלומדים ומְדפלמים, יחזיקו בכל עוז במורשת אבות, ומדקדקים בכל המצוות המעשיות ומנהגי הדת וכו׳, ובכלל יציג לפנינו היהודי הבוכרי — דמות־דיוקנו של יהודי נהרדעא ופומבדיתא בשנות־קדם (כפי שנוכל לתאר לנו בדמיוננו), אשר הטביעו בו היטב עמוק־עמוק את למודיהם ונימוסיהם והלך־רוחם וכו׳ ובצפורן שמיר חרתו על לוח לבו את הקולטורה העתיקה שלהם באופן בולט וניכר עד היום הזה!

ושַבֵּחַ אני את אחינו אלה המעלים תמיד את ציון וירושלים על לבם, וכמעט שאין לך איש יהודי בוכרי שלא בקר למצער פעם אחת בימי חייו את העיר הקדושה. ורבים מהם יעלו ירושלימה גם עם ב"ב, ביחוד לחוג את חג המצות, ומחלקים שם את נדריהם ונדבותיהם ביד רחבה. מי יתן ונראה כזאת אצל אחינו שבמערב, המבכרים תמיד את ערי־הרחצה והשעשועים באירופא, על כיוצא באלו בארצנו הקדושה, אף כי כנודע לא יקבלום שם כלל בסבפ"י... — ועתה כאשר נודעו מהתנועה הציונית, מהרו כלם לתת לה את ידם, ושוקלים שקלים וקונים מניות, ומנדבים לטובת הק"ק וכו׳ אף כי אין ביניהם אף אחד שיוכל לעוררם לזה בדברי פיו ובהטפה... כ"א — על פי התעוררות פנימית וטבעית!

באקו, 1 פברואר 1902 *).

אתמול בצהרים, בשעה 12 עם 57 רגעים, נרגשה פה רעידת־אדמה חזקה, שנמשכה בערך שבעים דקים. דרי הבתים, ביחוד בהמכפלות העליונות, נבהלו וינוסו על נפשם החוצה. המנורות והעששיות האלקטריות התלויות בתקרות הבתים התנודדו מאד ויצלצלו במגען זו בזו וינפצו. בבתים רבים נראו בקיעים, ובפרט בבתים העתיקים שבמצודה הישנה. אצל אנשים רבים התעוררה בשעת מעשה נטיה להקָאה וסבוב־המח. בגימנסיה לנערות התפוצצו כל המנורות והעששיות התלויות בספון הבית ויתנודדו השלחנות והכסאות, ורבות מהתלמידות התעלפו. האניות העומדות בחוף הים החלו ג"כ להתנועע ותגענה בתרניהן אשה באחותה, כי הים נעשה כמרקחה וגליו התרוממו בכח אדיר וחזק, עד כי בשעותַים אחרי הרעש לא נח עוד הים מזעפו ושוא־גליו.

---

*) נדפס ב„המליץ" שנת 1902 מגליון 37 והלאה. נסיעתי בבאקו היתה כעבור שתים־עשרה שנה לנסיעותי הקוקזיות, והבאתיה פה לרגל מלאכתי.

לפנות ערב נתקבלה הידיעה מעיר שעמאכא, היא שומכי, בירת מָדַי הקדומה *), כי הרעש עשה בה שַׁמּוֹת נוראות עם קרבנות אדם רבים. ובאשר שרוב הפרסים הסוחרים פה המה משעמאכא, צרו על הבי-דואר המון גדול וירימו קול זועה ויליל נורא, וכל אחד ואחד חפץ שיקבלו את הדֶּפֶּשָׁה שלו קודם, ומזה נרמסו ונחנקו רבים מהם, ובתוך המהומה והמבוכה רעדה פתאם עוד הפעם האדמה בשעה 7 עם 46 רגעים בערב, וכל הערב-רב שצָר על הבי-דואר כמעט שנרמס ונחנק מרוב לחץ ומהומה.

באותה שעה ישבתי בחנות גדולה של כלי-זכוכיות, מנורות ועששיות וכו׳, ונדברנו ע״ד הרעש הראשון וע״ד השמועות המבהילות משעמאכא, ולפתע פתאם הרגשנו סביב-המח והחנות עם כל עששיותיה ומנורותיה התנודדו ותנפצינה באפס יד. נסנו תיכף החוצה ונראה פרסיים לאלפים (רובם היו מאלה שצרו על הבי-דואר) ירוצו כברקים בקולות איומים ונוראים: אללה! אללה! ואחריהם ילדיהם ונשותיהם תהמינה ומתופפות על לביהן, והיתה אך זְוָעָה ורעדה!

היום בשעה השמינית בבוקר בא רץ משעמאכא, כי הטלגרף נהרס שם כלו, והביא ידיעה זו: „לא נשארו בעיר כ״א כעשרה בתים וגם הם נתבקעו במקומות רבים, ויתר בניני העיר ובתוכם המסגד (מאשעע) הגדול, שעמד על תלו יותר מתשע מאות שנה, הקסרקטין ובניני הצבור וכו׳ נהרסו עד היסוד. הקרבנות רבים מאד—לאלפים, כי מלבד שלרבים היו בתיהם קבריהם, הנה נשרפו אנשים רבים בעת השרפה הגדולה שהתחוללה ע״י הרעש. הנמלטים ממות חונים ע״פ השדה וגועים מרעב ומקור״.

קשה מאד למצוא עתה סוסים לנסוע שמה, וברוב עמל עלתה בידי להתאחד בעגלה אחת עם עוד כמה נוסעים ונשלם מאה וחמשים רובלים בעד מרחק של שמונים קילומטר!

באתי אל העיר ההרוסה בבוקר השכם 5 פברואר, ונודעתי ע״ד מספר ההרוגים שהספיקו להוציא מתחת המפולות—כאלפַּים נפש. עשרה מרחצאות היו להמושלמים בעיר וכלם היו מלאים נשים וילדים בעת הרעידה, וכלם נהרסו ויקברו תחתיהם את הרוחצים חיים! הרעידה טרם חדלה, ופעם בפעם תתנודד האדמה וקשה לעמוד על הרגלים,—ברגע זה נפתחה האדמה ותקיא לבת-איש (לאווא) נוראה וגדולה עד כי האיר כל הככר עם „בָּתָּיו—קְבָרָיו״.

---

*) עיין למעלה.

שעמאכא, 6 פברואר 1902 *).

בעיר מרגש רוח־קטב מפגרי החללים ונבלות הבהמות והעופות המשלכים בין החרבות. במרכז העיר על עִיֵי ה„בתים -- הקברים” נִטָיו אהלים בתור בתי־הולים, ורופאים וחובשים ואחיות רחמניות נשלחו הנה מטיפלים ובאקו להמציא מזור לאומללים המפרפרים עוד בחיים. רב וגדול מאד מספר הבאים לבתי־החולים, אך רב יותר מהם מספר הַנִשָׂאִים בִּמְטוּלְטֶלֶת ובעריסה ע״י הַחַיָלִים מאין כח בהם ללכת בעצמם, וקולותיהם בוקעים רקיע וקורעים את הלבבות. בהם שבורי־יד ורגל, מחוצי־מתנים ונפולי־ירך, לזה נתמזמזה קברתו, אצל זה מועכה הקלבוסת, וזה מעוך ונתוק וכתות בכל אבריו, רצוצי־שֶׁכֶם ושבורי־מפרקות וכו' — נורא, מבהיל, מפחיד ואיום המחזה, ואין דֵי כח בכל עט סופר מהיר לתארו אף בציור כל שהוא. ולהגדיל את סאת הרעה מרגשת גם עתה תנודת האדמה מתחת רגלינו, אף כי קלה וחלושה בערך, אך די גם לה להרעיש את העצבים הנרעשים כה מקודם ולמלאות כל לב רטט וחלחלה!

והשרפה הגדולה שפרצה ברחוב הגדול (באזאר) בעצם עת ה„רעידה ההורסת” טרם כבתה גם עתה. האודים עודם עשנים והגחלים לוחשות ומהבהבות. הנזק מהשרפה לבדה עולה בכמה מיליונים, כי מלבד הסחורות והחוסן הרב שאצרו בבאזאר הזה משנים קדמוניות, נשרפו גם מטילי־כסף וזהב ומטבעות רבות, כי עד היום יאהבו המושלמים לשמור את הונם בכסף ובזהב בביתם ואינם מפקידים בשום אופן בבַנקים.

לפי הנודע עתה סבלו עוד שלשים וחמשה כפרים בסביבות שעמאכא מרעידת הארץ הזו, גם בהם יש הרוגים ונחנקים למאות. בקרבת הכפר מרזא, הרחק 12 קילומטר משעמאכא, נראו בשלש מקומות להבות־אש (לַאווַא) ולפידי־להבה (וואולקאן) מתפרצות מבטן האדמה בקול רעם אדיר וחזק כרעם אלפי כלי־תותח וּמְהִי־קָבָלו ביום קרב. הלהבות נראו למרחוק עד 25 קילומטר כתבנית עמודי אור־אלקטרי, אך כבו מהרה, ובמקומם נפתח לוע האדמה על יד שעמאכא. בתחלה הריקה רפש וטיט שחור בגובה 50 קומות, אח״כ נתאבכו גאות עשן ונתהותה הלהבה הבוערת גם עתה, אך תָּרוֹם ותשפל, ותתכוץ ותתפשט משעה לשעה.

היום התחיל צבא־החופרים לפקח על הקברים ויוציאו מתחת המפלות כמה אנשים חיים. כאשר פקחו גַלֵי מרחץ אחד, מצאו עלמה ערומה יושבת נדהמה תחת נדבך־עגול שנשאר שלם, וכרגע התפרצה ותנס במהירות גדולה, עד כי

*) נדפס ב„המליץ” וב„הצפירה” שנה הנ״ל.

ברוב עמל תפשוה ויביאוה לבית־החולים. בבית אחד מצאו עלמה בת שש שנים, שהתחבאה בארון־ברזל ונשארה בחיים, וקרוב למקום הזה בבית אחד ישבו שתים־עשרה נשים מסבות אל שלחן על איזה משתה, תשע מהן נמצאו בחיים תחת הקשתות והעגולים של הבית, ושלש נסקלו ומתו. גויות רבות שהוצאו מתחת המפולת נשחתו מאד ואי־אפשר להכירן.

הארמנים, תושבי המקום, שהיו טרודים בעת ההיא בקבורתו של אחד מנכבדיהם, היו כמעט כלם אז על שדה־הקברות שלהם, לכן נצולו מאסון. כמה שדרשתי וחקרתי בזה ע"ד אחב"י לא יכולתי להציל דבר אמת, כי האומללים שנשארו בחיים כמעט כלם נדהמו ועצביהם נרעשים ונרגזים ועורקיהם לא ישכבון, ובעת דברך עמהם נראה איך יְעַכְּסוּ ברגליהם וירומון לרגעים מהאדמה, בדמותם שהיא מתנודדת עוד... אך איש עברי־הררי, זקן עובר־אורח, הבטיחני כי בשעמאכא לא ישבו יהודים בעת האחרונה, כי זה יותר משלשים שנה למן העת שהעתיקו ממנו את פקידות־הפלך לבאקו, יצאוהו כל היהודים *).

כפי שהתבוננתי, וכפי שמחליטים חוקרי הטבע שבאו לכאן, היתה הרעידה ממזרח לדרום בתבנית גלים, גל אחר גל כגלי הים בזעפו. את זאת נראה היטב כשנסתכל בעיי־המפולת והבתים הנטוים עדיין ומתמוטטים, כי במקום שעבר הגל בתחתיות־ארץ התרוממה גם הקרקע ומשני עבריו הָשְׁפְּלָה וְהוּמְכָה.

חרדת קדש ורגשות נרעשות ורטט וחלחלה תאחזנו להביט אל הוואולקאן הַמֵּפִיץ אורו להאיר את החשכה האיומה השוררת בכל הככר, שנעשה גלי קברים ועיי־חרבות, ולולי הוא א"א היה לחפור ולעשות מה בלילה, באין נר ועששית בכל העיר ההרוסה; לאורו מפקחים על הגלים ומוציאים את הגויות; לאורו מחלקים מזון ובגדים ושמיכות להאומללים, המתנודדים כצללים על עיי־בתיהם, שכסו על נשיהם ובניהם! לאורו יחבשו את פצעיהם ויושיטו עזר למתעלפים ונופלים בכל רגע... ולאורו עומדים ורושמים גם העתונאים, שנשלחו הנה מערי הבירה, כמעט מכל אירופא, לתאר את המהפכה הנוראה, ובתוכם עומד גם אני וכותב ומשרטט למען זקן־עתונינו „המליץ".

---

*) ובשובי לבאקו אִשר לי זאת גם רב העדה מר ברגר, וטעמו ונימוקו עמו, באשר עד היום (כשבועים אחרי הרעש) לא הגיעה עוד שום בקשה אליו מיהודי שעמאכא לדרוש עזרה, ומעולם לא פנו אליו לעזור להם לאיזה מוסד צבורי וכדומה, כמו שפונים אליהם ל„באקו העשירה" כמעט כל יהודי קוקז, שמע מינה שאין יהודים כלל בשעמאכא.

צחינוואל.

בטרם הפרדי מעיר הנפט ב. יעצוני אחדים ממכירי לעבור דרך שירוואן-חן, היא מָדַי הקדומה ולבקוע ללב ארץ גרוזיה ואימרטיה וכו׳, למען אוכל להתחקות על עקבות אחינו הנחתים במקומות האלה, שכפי שנודעתי, הבדל רב ביניהם ובין אחיהם הדגסתנים שבקרתי עד הֵנָּה. ואצא מבאקו, ואעבור דרך רוכסי ההרים שמעבר להררי-קוקז והנני עתה בעיר זו — צחינוואל.

העיר מוקפת גנים ופרדסים, השייכים כמעט כלם לאחינו אלה הגרוזים, ומזה עיקר פרנסתם ומשלח ידם, ושולחים את יינם — „יין כשר" לרוסיה-האירופאית עד ליטא ופולין ועד בכלל. — הנהר ליוחבה שוטף בה בקול המולה גדולה, ולאו משום דעמיקא מייא, אלא מחמת דחריפי בהתגלגלם על כֵּפֵי הסלעים מראשי ההרים, ולוקחים בכל שנה קרבנות רבים בשטף מרוצתם, ביחוד בימי הַפְשָׁרַת השלגים שעל ראשי ההרים. — בנות ישראל בעיר זו הנה יפות-תאר מאד ומבנה גֵוָן איתן וחטוב עד להפליא. ולוית-חן מיוחדת תוסיפנה להן חתוליהן ומטפחותיהן מעשה-מָשְׁזָר, אשר תעדינה לראשן ותפשלנה לאחוריהן ביחד את קְוֻצּוֹת שערותיהן השחורות באמת כעורב, ויורדות משני עברי קדקדיהן כנחשים; בחוצות וברחובות תלכנה נטויות-גרון בלי צעיף ומסוה, גם בלי סדינים ומעטפות, כ"א כנשים הגרוזיות בנות הארץ המצטיינות גם הן ביפין. בכלל אחיותינו אלה עדינות הֵנָּה, בנות שוקטות ובוטחות ולא צעקניות וקטרגניות באחיותיהן שבדגסתן.

ככל אחיהם שבקוקז יחזיקו אף הם במעוז המסורה, שהם מגולי עשרת השבטים. ואגדה אחת מתהלכת ביניהם, כי בזמן המלך טימורז הראשון (מי הוא? ומתי מלך? לא ידעו מאומה) בא שר-צבא אחד ששמו „ציצי" מגזע מלכי ישראל, ועמו אנשי-חיל יהודים כמה אלפים מעיר פונקט (אַיֵּה, ומקומה? אין יודע עד מה) למדינת גרוזיא, ויורישו בחרבם הקשה את כל העמים הקטנים שמשני עברי הנהר קורא, ויתנחלו על אדמתם, וברבות הימים באו בני השר הזה, ועמהם עוד יהודים רבים במסורת הדת הנוצרית, ומהם השתלשלה משפחת הנסיכים הנודעים בארץ הזאת Князей Циціановы לאמר; „נסיכי משפחת ציצאני".

עוד ספור אחד מלבב שמעתי פה ואחשוב לא למותר להביאו בזה, למען תת לנו מושג מהיחס של מלכי גרוזיא לפנים לאחב"י: לפני מאתים שנה בערך היתה מריבה בין הנסיכים Іосе и Георгъ לבית Мачибели ובין מלך גרוזיא אז: איראקלאגא, ויתפשם המלך ויאסרם בבית-האסורים, ואת כל שדותיהם בשטח שבעים קילומטר מרובעים לקח מהם ויושב עליהם איש יהודי, שמו

Іосеба-швили, לנהל ולכלכל את הנחלאות ולהביא את הכנסותיהם לאוצר המלך, מלבד הוצאת כלכלת בני משפחת הנסיכים האסורים ונשותיהם ופלגשיהם שלא נאסרו עמהם. חמש שנים נהל היהודי יוסף את הנחלאות בחכמה ובתבונה, ויגדל וירבה את הכנסותיהם לאוצר המלך, אך גם את האדונים הנסיכים לא עזב ויכלכלם בכבוד וברוחה בבית־האסורים, וגם נתן כסף רב לבני משפחתם בכל עת שדרשו. ויביאו אנשי בליעל את דבתו רעה לפני המלך לאמר: עשה יוסף קנוניא עם הנסיכים המחרמים ומעביר להם בסתר את כל הכנסות נחלאותיהם וכו׳. וישלח המלך את אחד מרואי־פניו לחקור ולדרוש בדבר. — ויהי כאשר נודע הדבר ליוסף ויאסף את כל הנסיכים הצעירים (אלה שלא נאסרו עם אבותיהם) וייעץ להם, כי יארבו בתוך היער, וכאשר יעבור שליח־המלך יפלו לפניו ארצה ויתאוננו עליו כי הוא יקשיח באף רחמיו מהם, וכי יענם וירעיבם ואינו נותן להם גם את לחם חֻקם, שקצב להם המלך וכו׳ והם אנוסים לשוטט ביער לבקש טרף לביתם וכו׳. הנסיכים עשו כעצת יוסף, ובאותה שעה בא גם יוסף לפני השליח ובידו שקלי זהב קשורים במטליות של בַד, וכראותו את הנסיכים עומדים ומלשינים עליו זרק עליהם את האבנים ה„מדומים״ שבהמטליות ויתן עליהם בקולו: גשו הלאה זֵדים ארורים, האם אינני נותן לכם כל מה שקצב לכם אדוננו המלך? — הנסיכים לקחו את האבנים והלכו להם (כך הוא המנהג אצלם משנות קדם, כי בהודות איש על חטאתו נגד רעהו, יַדֶה בו הנעלב אבן, והעולב בהרימו את האבן בידו יוכיח בזה את עותתו והִתְוַדָה את מעלו אשר מעל בו), והשר שב לדרכו להמלך ויספר לו את כל אשר ראה בעיניו. ויקרא אליו המלך את יוסף, ויכבדהו וינשאהו נגד כל השרים, ולמלשינים כרת את לשונם. — הספור שגור תמיד גם בפי צאצאי הנסיכים לבית מַטשְׁיבֶלִי, ואומרים כי זוהי להם כעין מסרת אבות, לכבד ולאהוב את היהודים ולהיות סִתְרָה עליהם, בידעם כי אין כיהודים נאמני־רוח ומכירי טובה גם בעת צרה.

נפרדתי מעיר זו והלכתי לבקר את הכפר „אורבנים״ הנודע לְמַדַי בדברי־ימי־גרוזיה, כי במקום הזה התנוססה בימי־קדם עיר גדולה ומטרפולין של הני „חבריא״—עבדי דנורא. לפני חמש־עשרה מאות שנה, כאשר באה לכאן העלמה העבריה „נינא״ מירושלים (קדושה היא מאד לכל מאמיני דת נצרת בקוקז), מצאה כאן ישוב גדול של בני־ישראל שרידי עשרת־השבטים, אשר דברו עוד בשפת עבר— שפת ארץ מולדתם, וכן דברה אף היא אתם *). וְאַחֶיהָ העברים שבכאן לווה על

*) את כל הדברים האלה שאבתי מספרי דה״י אשר לבתי־תפלות הגרוזינים־הנוצרים, ביחוד אלה שחבר הסופר הגרוזיני פלאטון יאסעליאני בטיפליס.

דרכה להיכל עובדי־האש, ויעזרו על ידה להפיץ את ה„בשורה"בין העמים שבניהם, בהאמינם לתומתם, כי דת ישראל היא מפיצה, באשר מוצאה מירושלים *).

מכל תפארת העיר הגדולה הזאת בשנות קדם לא נשאר בזה שום זכר, זולתי בית־תפלה לגרוזינים, העומד כפי המסורה על משואות בית־כנסת עברי קדמין, וסכות דלות ועניות מפזרות כה וכה בין עיי־החרבות. על אחד מכתלי בית־תפלה זה מצאתי כתוב הדברים האלה: 1668 года было опять выстроено церковь грузинской царицей Маріей. По грузинской лѣтописи 356 лѣтъ послѣ возобновлено царемъ грузинскимъ Вахгантомъ, 1707. מזה מוכח בהדיא, כי הבית הזה שהיה בימי־קדם ביכנ"ס עברי, נהרס כמה פעמים ע"י עריצי־גוים, אשר שללו את עדיו וישימו בו שקוץ משומם וכו', עד שלבסוף נעשה בית־תפלה לנוצרים **). אבל אַיָם איפה היהודים, שכאמור, ישבו אז פה וידברו עוד בשפת אבותיהם אשר הביאו אתם מארץ־ישראל? הה, גם זכר לא נשאר להם במקום הזה, כי גם את קברותיהם חטטו ואת מצבותיהם הרסו והם נפזרו לכל רוח מהרב היונה אשר הריקו אחריהם אותם העמים־ה„תלמידים" בתור גמול ושלום בעד הלקח הטוב שנתנה להם „העלמה העבריה" בעזרת אחיה בני־עמה! הה, אֻמלל אתה ישראל, שבכל פעם הנך מכין לך בעצמך „תלמידים לדקור את רבם",—אויבים בסגנון: מניה ובי־אבא ליזול ביה נרגא... והם־הם הקָמים תמיד עליך להורות אותך אח"כ דרך אמונה... בדם ואש ותמרות עשן — — — — — — — — — — — — — — ובמקום היהודים הגבורים לפנים, „מוריהם" ומלמדיהם הקדמונים, יושבים עתה בתחתיות ארץ במעבה האדמה צאצאיהם „בני־הגלות", אשר מתגרת־ידם שחו וימעטו מעוצר רעה ויגון!

סֶרְהַם או שִׁירַאם.

העיר הזאת הרים סביב לה מכל רוחותיה ומוקפת מנהר קורא כעין דלתא. אחינו היושבים בה לערך ארבע מאות בתי־אבות דומים לכל פרטיהם עם שכניהם עמי גרוזיה ואמרטיה. בלשונם ידברו ובכתבם יכתבו וכמעט שאין הבדל חיצוני ביניהם. נאמנים הם עם כל קדשי־ישראל ומאמינים אמונת־אומן, שגם הם־הם הנם

---

*) צחוק ההיסטוריה הנמשך והולך אצל עמנו זה שנות אלפים, כי בעצמנו נפיץ את הדעות והעקרים המתנגדים לגמרי לדעותינו ועקרי הדת שלנו... והדברים עתיקים.

**) מקורים רבים מדברי ימי הכנסיה הגרוזית ויתר לאומי קוקז מספרים מבתי־כנסיות רבים שנהפכו בימי תגברת הנוצריות במקומות האלה לבתי־תפלה נוצרים.

מעשרת־השבטים, שהובאו הנה נהוגים ע״י צבאות־אשור *) ויתישבו בארץ הזאת עד עת קץ, ולא שבו עוד לארץ־ישראל ועיניהם לא ראו בטוב אשר הטיב ה׳ לעמו בשובו את שבותו בימי עזרא וזרובבל, כי שונאיהם הבדילו ביניהם כקיר ברזל ולא נתנום להתאחד עם אחיהם בימי עולי הגולה. העיר היא אחת הערים העתיקות שבנו ויכוננוה תיכף בגלותם הנה, ויקראו את שמה: „שירהם״, לאמר: „שָׂרָה־אֵם״, להיות לאות לבניהם אחריהם כי ממעי שרה אמנו יצאו ולא ישכחו את מכורתם ומולדתם בגולה, כי בימים ההם עוד היתה השפה העברית שגורה בפיהם, ויציבו לה ציונים בבניני־עריהם וכפריהם **). ובעלות אלכסנדר מוקדון על עמי־קוקז ***), עמדו גם הם נגדו בחרבם הקשה ונספחו על צבא ילידי־הארץ, שהתקוממו אז כלם לעצור בעד שטף חיל הגבור הנערץ הזה. ואולם כאשר נכבשו לפניו, הריק את חרבו אחריהם ויחלישם מאד, עד כי רבים מהם חשו מפלט להם להלאה מדגסתן צפונה עד ערבות הדָן והאטילה, היא הוואלגא. ולפי מסורתם הלכו אז רבים מהם הלוך ונסוע דרך שלשלת הררי־קוקז שלחופי־הים השחור עד בואם לפנטוס, היא חצי־האי קרים, והם־הם שרידי אחינו הקרימצַ׳קים הנמצאים שם עד היום, המתדמים לאחינו אלה הקוקזיים לכל פרטיהם ודקדוקיהם.

יש מסורה אצלם, כי גם אליהם הגיעה השליחה העבריה „נינא״, והם עמדו על ימינה להפיץ את „הבשורה הנוצרית״ בין העמים עובדי האליל שבמקום הזה ****). ולפי שמספרים אבות הכנסיה הגרוזית, מצאה אז „השליחה״ קהל גדול עברים שדברו עברית, וכי גם בעיר מצחט, היא משך *****), ואשה עבריה

*) בדברי הימים למלכי גרוזיא הקדמוניה ישנם רושמים מממשלת אשור ובבל בארץ הזאת. ומה לנו עוד יותר מהנאמר: „ואדרמלך ושראצר בניו הכוהו בחרב והמה נמלטו ארץ אררט״ וגו׳ (ישעיה ל״ז). ארץ אררט היא בודאי ארץ גרוזיה, שבה יוגבלו הרי האררט (כמדינת עריוואן); וכנראה היה בזה גבול אשור היותר רחוק וקיצוני, לכן נמלטו הנה, ולכן הפליגו כה הכותבים בדברם על גלות עשרת השבטים לארצות האלה, שהיו רחוקות מאד מא״י וקצות ממשלת אשור.

**) את זאת נוכיח להלן בשמות הערים: תל־אביב (טעלאב), טפלים (טבילות), אקסטאפא (קסטיפון) וכו׳ וכו׳.

***) ככתוב בדברי־הימים למלכי גרוזיא הקדמונים. ועיין לעיל אצל דרבנד.

****) עיין מה שכתב ע״ז הסופר הנזכר יאסעליאני הגרוזי.

*****) כי משך היא „מצחט״ של עכשו יוכיחו כל חוקרי קדמוניות של זמננו, וביניהם גם הרב הבלשן ד״ר הרכבי. וזהו כונת דברי יחזקאל: ג ו ג נ ש י א ר א ש מ ש ך ו ת ו ב ל, ג ו ג א ר ץ ה מ ג ו ג וגו׳ (יחזקאל ל״ה, ל״ט), כי כל ארצות קוקז נקראו בשנות קדם בשם ארצות המגוג. (עיין האגדה ע״ד גוג ומגוג בהאלקרן. ו„תובל״ זו האמה השפלה „תבליני״ ששרדו עוד בדגסתן על־יד טמיר־חן־שורה. (עיין לעיל).

משיראַם *) ארחה אתה לחברה בלכתה גם להיכל עובדי־האש, ושתיהן הפיצו ביניהם את הנוצריות.

בחמשה־עשר באב עשו משתה ושמחה, שרו וזמרו בשפתם המצלצלת שירים ערבים לאוזן השומע אף כי לא יבינם, גם יצאו במחולות המחנים וישוררו וירקדו וכו׳,—פתאם באמצע הריקודים נתן אחד מהם אות ויתפזרו לכל רוח ויתיצבו שורות־שורות על יד הכתלים ומבטי עיניהם שות שתו אל פתח החדר הפנימי ובטרם עוד הספיקה הֶשעה בידי לשאלם פשר דבר, הופיעה בהדר גאונה ותפארתה—בת בעל־הבית שלי, עלמה יפיפיה עם עינים שחורות ועמוקות,—עלמה שכל מערכות־אבריה וחטוב גויתה ממש כאלילת־היופי! והיא לבושה בעדי־עדיים: זר קטן של אטון משֻבץ אבני ספיר ויהלום יסוב את פרחתה, ומטפחות משוזרות תכסינה את ערפה עד הברכַים, ומבעד לצמתה הגלויה תרדנה קְוֻצות שערות שחורות כעורב סְדרות תלתלים־תלתלים משני עברי קדקדה בין כתפותיה הרחבות והאמיצות. בימינה תאחז בתוף ובשמאלה—הז׳ורנא הפרסית. בראשונה נגשה אלי, בזכות ה„אורח״ שבי, ותשק את ידי ותסוג אחור במאור־פנים וענות־חן לכל הנאספים, אשר שחחו כלם את ראשיהם אליה בתור דרישת־שלום חרישית. רגעים אחדים עמדה על מקומה ותעיף את מבטיה לכל רוח, ופתאם החלה להכות בתוף ותעש תנועות חזקות ומעט פראיות, אךֿ יפות מאד, משוערות ומדויקות לפי הַלְמות־התוף וְהַטַקְט, ולאט־לאט נגשה אל מרכז המעגלה שעשו למענה ורגליה מפזזות ומרקְדות, ותנועות אבריה והעויותיה, תנודת עורקיה וכל עצביה כלן פזזו וירקדו ביחד את פעמיה במהירות נפלאה כמו אלפי חוטים מתוחים ומתנועעים יחד בכח דחיפה עצומה שקבלו! כחצי שעה ארכו מחולותיה אלה, אח״כ התיצבה באחת הפנות ותך ותתופף בחזקה על התוף, והנה זה יצא המעגלה איש צעיר לימים עלם נחמד ויפה־עינים, וירקד אף הוא בתנועות יפות ומסודרות, במשטר ובסדר קצוב, ברגלים ממהרות וקלות כאילות, עד שנדמה לעיני כאילו הוא מרחף באויר ורגליו אינן נוגעות כלל בארץ! ככה העבירה העלמה תחת התוף שלה כמעט את כל המסובים הצעירים, איש־איש את רקודו לבדו, ותדקדק עמהם מאד, שיהיו מחולותיהם עפ״י הטקט וכו׳, ואשר נכשל בתנועה קלה נענש תיכף להחל את רקודו מתחלה. כאשר כלו כל הצעירים את רקודיהם, התלכדו כל הנאספים נערים וזקנים יחדו ויכוננו

*) ואיש אחד מהם שלמד לפנים בישיבת ולוזין הבטיחני, כי המלות: „בגדי־שיראים״ או שיראין הנזכרות בתלמוד, כונתן על המשי היקר הנעבד במקומות האלה, כמו בגד הינדואין, והוא נודע באיכותו הדקה מן הדקה, ונעבד לפנים בעיר זו, ולכן יקרא „שיראים״ לאמר: הבא מהעיר „שיראם״. אבל ההשערה רחוקה מאד.

מ ע ג ל ה ג ד ו ל ה, יד איש על שכם רעהו, וירקדו ג״כ בסדר ובמשטר ובנעימות נפלאה, ועיניהם נשואות למעלה, ורגשותיהם העבריות בולטות ונכרות מקמטי־מצחיהם, מִרַקּוֹתֵיהֶם וּלְסָתוֹתֵיהֶם וכו׳. וגם הנשים תצאנה לבדן במחול־המעגל (קרייז־טאנץ) ותאחזנה אשה בכף אחותה כמו עגול גדול מעשי־גבלות ממקלעת ידים רכות ועגוגות, זַכּוֹת ולבנות כשלג, המושלבות זו בזו. בתחלה תחלנה להתנועע כלן בבת־אחת, עקב בצד אגודל, צעד לפנים ושתים לאחור, הָלוֹך וטפוף וסָבוֹב את המעגל לאט־לאט, עד כי תתנשאנה פתאם ככנפי־רוח ומפזזות ומכרכרות בכל עוז. ובהיות גם מלבושיהן רחבים וסרוחי־טבולים ממטפחותיהן היורדות על קדקדיהן ומקלעות שערותיהן הארוכות והעבות, כל אלה מנפנפות ברוח ומוסיפות עליהן לוית־חן מאד נעלה, עד כי תדמינה באותה שעה כמו אלילות־היופי שבספורי המיתולוגיה, המרחפות במרחב־יה וממלאות את האויר ברוֹך ונעימות, ושופכות א ה ב ה ו ח ב ה על כל בשר!

כפי שנודעתי אח״כ, הנה רק בעת המחולות והריקודין תבאנה הנשים והעלמות בחברת הגברים, וככלות כל אלה תמהרנה לשוב על עקביהן—לחדריהן המיוחדים להֶן.

בכלל נאמר על אחינו אלה: „ו ט ו ב ל ב מ ש ת ה ת מ י ד״ וגו׳. וכמו שכניהם הגרוזים והאמרטיים, יאהבו מאד לשתות במזרקי־יין, לפרוט ע״פ הנבל ולצאת במחול לקול צלצלי המנדולינה, שָׂשִׂים ושמחים תמיד ועַלִּיזֵי־לב, עד כי על נקלה נכיר בהם עקבות רושמי תכונות בני־אפרים, כפי שמתארם הנביא בשעתו: „ה ו י ע ט ר ת ג א ו ת ש כ ו ר י א פ ר י ם וגו׳, על ר א ש ג י א־ש מ נ י ם ה ל ו מ י י י ן״ וגו׳ (ישעיה כ״ח, א׳). ואולם גם התוגה העברית בת־גלות, אשר תִּקַּנֵּן בלב כל איש ישראל זה שנות אלפים, גם היא תתן אותותיה אותות בלב אחינו אלה גם בשעה שהם ששים ושמחים ויוצאים במחול משחקים...

אחלציך.

רוב אחינו אלה אוהבי פרזון הם, ובכל אַוַּת נפשם ישבו בשדות ובאהלים. הרָשות המקומית תשתדל ותכרה להם אזן להתישב בערים ובכפרים, למען הרים את המסחר וכשרון־המעשה בחבל ארץ זו הנצרכת לידים חרוצות מאד, אך טרם הצליח עוד חפצה בידה, וגם אלה שיש להם בתים וחומות בעיר יבחרו על־פי־רוב לשבת בכפרים ובְחַוּוֹת ליהנות מזיו הטבע; שם ישבו אגודות־אגודות בסֻכּות קטנות (סקליא בלשונם) ובאחת מהן יתועדו לתפלה בשבת ומועד. סדר התפלה שונה הרבה מאשר לאחיהם שבקרתי עד הנה. העם מתפללים מעט מזער, וגם זה—רק הפזמונים

המיוחדים שישוררו יחדו עם החַזן־החָכם. כל עת התפלה ישבו על רגליהם כדרך בני־קדם, ומבלי משים, בלי שום התעוררות ורגש, ישמעו את התפלות, והיה כי יארך לאחד מהם הזמן, וקם הוא ושכנו הקרוב אליו ויצאו החוצה לבלות את העת בשחוק העצמות החביב עליהם מאד. נשק ערוך ונהדר בחשוקי זהב וכסף עם פתוחי־חותם ופטורי־ציצים ופרחים, זהו—אדיר כל חפצם ומשא נפשם. ורק לעתים רחוקות יניחו את דקריהם ואקדחותיהם מידם, כי גם בבואם בבית־התפלה לא יתפשטו את אֲזֵנֵיהֶם וכה יעמדו ויתפללו כמו ערוכים לקרב.

האשה—ידה בכל מעשה ובכל מלאכת־מחשבת שבבית. עליה להכין בגדים, כתנות ומעילים לכל בני הבית, לרקום יריעות ומצעות מעשה חושב, לעשות סדינים ולארוג בַד וכו׳, וגם לפַקה על אֲרוות הסוסים, לנקות וליפות את האוכף והמרדעת, לשפשף ולצחצה את כלי־הנשק לתת להם ברק ויפעה, לטהר ולהבריק את כלי־הנחשת וכו׳.

בדרך אחיהם הדגסתנים וההרריים ישיאו את בנותיהם כשהן קטנות, בנות י״א־י״ב שנה. וההתן יקנה אותה במחיר אשר יושת עליו מאת אבותיה, וכסף מהירה—לה יהיה. והיה כי ישלחנה מביתו, יהיו כל התכשיטין והחפצים שקנתה בעד הכסף הזה—לה למנה. מצות יבום נוהג אצלם בכל תוקף ועוז, לפעמים גם ע״י קרובים, אם אין להמת אחים, אך לא חליצה. על מתיהם יתאבלו שנה תמימה, ושלשים ימים כסדרם אחר הקבורה יתאספו כל בני־המשפחה ויעוררו זעקת־שבר, תאניה ואניה, יספקו כף אל ירך ומתופפים בחזקה על לביהם, גם מרוט ימרטו שערות ראשיהם וכו׳. ואולם על המתים הנופלים במלחמה—דבר מצוי אצלם גם בזמן הזה, בהיותם נלחמים לפעמים כפר בכפר ואוהל במשנהו—לא יעוררו שום קינה, כי אם ירימום מן הארץ בדומיה־בִבְיָנית ויקברום.

לפני חג־הפסח יֵרָאֶה בביתם רב ענין ותשואות עלילות. הנשים מתעתדות לעבודה רבה: לטהר ולנקות, לטאטא, לטוח, לסייד ולכייר, לשפשף, לשטוף ולהדיח וכו׳. בערב הפסח כנטות צללי־ערב ילבשו הגברים בגדי־חופש עם שְרְוָלַיִם רחבות ומפולשות, דקריהם בחגורותיהם וחרבם על ירכם, ככה ילכו לבית־התפלה לשמוע אל הרנה (כי בלילה ישוררו כלם פסוק בפסוק עם החזן או החכם את „ההלל הגדול״) ואל התפלה, ובשובם ימצאו את ביתם או סוכתם מלאה אורה ושמחה. הנשים הזקנות תעדינה אז את עדין ומתעטפות בסדיניהן, והצעירות והבתולות — בבגדי־צבעונין וכובע קטן חבוש לראשן עם מטבעות זהב תלויות בשוליו. במקלעית שערותיהן השחורות כעורב תקלעינה שושנים ופרחים נותני־ריח וכו׳, וככה תביאנה את האוכל — אוזות צלויות ותרנגולות וברבורים אבוסים

וכו׳ עם מצות וחרוסת (סיר נחשת מלא) אל בית החכם, ששמה יתאספו כלם לשמוע את ה„הגדה״. כמו אצל אחיהם שבדגסתן וגרוזיא יתרגם להם החכם את כל ההגדה בלשונם בגרוזית או אריחית, בשעה שהם יושבים כדרכם על מרבדים יקרים חטובי־אטון פרס ותוגרמה; הזקנים והזקנות שבהם ישאו כפעם בפעם את כפיהם ועיניהם למעלה ויברכו את ה׳ ואת משה עבדו. את הכוסות יריקו עם קֻבעותיהם בלגימה אחת וכן גם נשותיהם, ובמקום גביעים וכוסות של זכוכית ובדולח וכדומה, ישתמשו הם רק בכלי־חרס אך רחבי שולַים...

* * *

כמעט כל יהודי־גרוזיא מוסיפים לשמם הפרטי את המלה „שְׁוִילִי״, לאמר: „בן״, כנהוג אצל הגרוזים הנוצרים. והיהודים היושבים במקומות שמרבית תושביהם פרסים, מוסיפים את המלה „אָגְלֶע״, שביאורה ג״כ—„בן״. אלה ואלה מחליפים את שמותיהם העבריים באופן היותר קל ונאות להמבטא הרגיל בלשונם, ואולם לא יהפכו ולא יְשַׁנּוּ את שמותיהם כמו „קופינו הנאורים״ שבנגב רוסיה, למשל, עד כי לא יכירום לגמרי שבשם ישראל יְכֻנּוּ...

אִוֶּלֶת קשורה בלב אחינו אלה: כי יחלה איש לא ידאגו בעדו כלל, לא יהפכו את משכבו בחליו, לא יסעדוהו על ערש דוי וכו׳, כ״א דומם ישכב על משכבו עד אשר יקום מחליו. ואם ימות, אז יתאספו כלם סביב למטתו לספדו ולבכותו, וכל אחד ואחד משתדל אז להתעסק בצרכי הקבורה, בתפירת התכריכים וכו׳, אשר אלמלי השתמשו ב„השתדלות״ כזו בשעת חליו, אולי לא היו צריכים כלל לקברו.... ברופאים כמעט שלא ידרשו כלל ואת בתי־המרקחת יחשבו למותר לגמרי.

אירוסין.

עד עכשיו לא עלתה בידי לראות סדר האירוסין הנהוג עוד אצלם, כי בזמן הזה בטלוהו במקומות רבים גם אצלם, ופה בעיר זו אִנָּה המקרה לידי להיות על משתה אירוסין אצל אחד ממכירי והנני לרשום בזה את הצֶרֶמוֹניה כסדר.

אבי החתן הביא שתי מטבעות זהב קטנות ומרגליות אחדות ויתנן בידי החכם בשביל הקידושין, והוא גם נעשה „שליח״ להקידושין. כל הקרואים והחכם ה„שליח״ בראשם הלכו לבית אבי־הכלה, ואיש אחד נשא לפניו על טַס נחשת כובע־סוכר מוסב מכל עבריו מגדנות וממתקים מעשה מחבת, אגוזים, אפרסקים ודבלות תאנים וכו׳,—מנחה להכלה. ביד כל אחד מאתנו נתנו נר דונג קטן וְיָעֶה של עלים ירוקים לְהָשִׁיב רוח בשעת החום הגדול שהיה אז; וכן באנו לבית הכלה, אשר גם שם מצאנו קרואים רבים עם נרות דולקים בידיהם. הרב נתן לידי אבי הכלה מטבע

אחת ומרגלית בתור תופס ותקיעת־כף, ואת המטבע השניה החזיק בידו בשביל הקידושין. אח״כ באנו אל החדר שבו יושבת הכלה בחברת נשים ובתולות אשר מהרו לקום מפנינו, והכלה הסירה מעט את הצעיף מעל פניה ה„שחורים ונאוים״, ובשפתותיה שושנים נשקה את ידי החכם ואת ידי אני בתור עד ו„אורח״, ותסוג אחור מעט בהשתחויה קטנה ובענות־חן. רגעים אחדים עמדנו עד שגמר החכם את דבריו אליה בלשונם על דבר ה„אירוסין״ ואח״כ קדשה בתור „שליח״ בשביל החתן פב״פ, ותיכף נפטרנו משם בלי שום משתה וסעודה, רק אביה עמד בפתח הבית בביאה ויחלק לכל אחד ואחד בשעת צאתו—חתיכת סוכר ומגדנות.

מנהגי החתונה.

בשבת שלפני החופה יִקָרֵא גם אצלם החתן לעלות לתורה (לא כמו אצל אחיהם שבדגסתן, עיין למעלה), וכל עת התפלה יֵשֵׁב לו בקיר המערב שבו הארון, ביחד את שושביניו, על כרים וכסתות מוצעים במרבדי־תפארה.

כמו בדגסתן תובלנה גם פה רעותיה עם הכלה לטבילה, בתוך עלמות תופפות ומרקדות, והחליל מכה לפניהן, ורבות תרעשנה במקלות עץ על גבי דודי־ נחשת, וככה תקפצנה ותדלגנה, תחוגנה ותניענה מסביב להכלה במחוגה עגולה עד הגיען אתה לבית־הטבילה. שם תגשנה לפניה את הצבע הידועה „כינא״ לצבוע את צפרני ידיה ורגליה, ובשעה שהיא מצטבעת תטבלנה הנשים גם הן את ראשי אצבעותיהן בעיסת־הצבע ומשלמות בעד זה איזו פרוטות להמשמשת, ושפתותיהן מרחשות: בסימן טוב! בס־ס־סימ־מ־מ־מן טוב! וכו׳. אחר הטבילה תגשנה העלמות ותסבינה את הכלה במעגלה, והזקנות מסובבות את העלמות כאופן בתוך אופן ונותנות על ראשה שתי ככרות לחם עם נרות דולקים תחובים בהן, וכעבור חצי שעה תצאנה אתה מבית־הטבילה. אז יגשו הגברים ומוליכים אותה לבית החתן, באופן שיגיעו אתה שמה בעלות־השחר, ומזמרים ומרננים בכל הדרך את השיר הזה:

עת דודים כלה, בואי לגנים פרחה הגפן הנצו הרמונים. **אדיר** לא ינום, **ברוך** לא יישן — הנה לא ינום ולא וגו׳. **גדול** לא ינום, **ברוך** לא יישן — הנה לא ינום וגו׳ *), וכן כל הא״ב עד גמירא.

אם גמרוהו קודם שהגיעו לבית החתן ישנוהו וישלשוהו וכו׳ כמה פעמים, ובלבד שיגיעו אתו להחתן.

---

*) אם לא יתעני זכרוני במדומני, שגם אצל אחינו הקרימצ׳קים בקראסוב (קראסובא־ זאר) ישוררו את השיר הזה בהובילם את הכלה לבית החתן ג״כ בעלות השחר.

וכל העת ההיא יֵשֵׁב לו החתן בחדרו וְשֵׁרֵת את אורחיו הבאים לברכו, בכוס יין־עסים, במגדנות וממתקים וכו׳, ולפניו מסדרים על השלחן חליצת גִשְׁקִי: דקר, חרב ואקדוח קטן וכו׳, גם אוכף ומרדעת ורסן ומתג, ועֻגַת מצה גדולה שבה יְצֻנְּחוּ נרות־שעוה דולקים; מסביב לעוגה תרנגולות צלויות, אוזות וברבורים אבוסים וחתיכות אַליה מעושנה, ונערה בת ט׳ או י׳ שנים תקח את מושבה לימינו ועליה לחקות ולעשות ככל אשר הוא עושה לכל פניותיו ותנועותיו, ואין יודע עד מה מקור המנהג האוילי הזה, רק אומרים שמעשה אבותיהם בידיהם. וכל מי שיבוא בעת ההיא הביתה יכבדהו החתן בנתח אליה או תרנגולת ויין עסים וכו׳; ונשים אחדות מקרובותיו וממשפחתו תְסַבֶּינָה אותו כשהן רעולות במטפחותיהן וסדיניהן וצועקות בקול גדול: „אַיֵּה שיאבאש? — דומארא שיאבאש!״ (ראו מי מכבד? — החתן מכבד!) ובכה תעשינה אצל הכלה, אך שם תצעקנה העלמות: „איה שיא־באש?—אֲרוּסָה*) שיאבאש!״

וכשמביאים את הכלה לפני פתח בית־החתן יקדמוה בלחם ובשתי קערות־עץ מלאות דבש וחמאה, והיא טובלת בהן את אצבעותיה ונתנה על המשקוף ומזוזות הבית לאות חיים טובים ומתוקים וכו׳. באותה שעה יעלה החתן על הגג ומפריח עליה תרנגול לבן (סימן לפריה־ורביה) ויזורה אורז, חטים ושעורה וצמוקים וכו׳ על ראשה ובזה תבוא אל הבית. וכאשר אך תצעדנה רגליה לפנים מן המפתן יקדמוה כל הקרואים ברגש ובכבוד גדול, ואחד החַכָמים יקרא בקול גדול, והעם כרֵעָה יענה אחריו מלה במלה:

ברוכה אַתְּ בבואך וברוכה את בצאתֵך,
ישלח עזרך מקדש ומציון יסעדך! (ג׳ פעמים).

אחר הסדר הזה מוליכים אותם יחדו לחופה בביהכנ״ס. הרב או החכם השושבינין יעמידו את הכלה לימין החתן על הבימה (להם יש בימה בבתי־כנסיותיהם) בשעה שהחתן מברך בקול רם ברכת „שהחיינו״ על הטלית, ואבי־הכלה יאחז תיכף בכנפות הטלית ויעטוף את ראשי שניהם — החתן והכלה, וזוהי אצלם החופה שאחרי האירוסין. אחרי „העטיפה־החופה״ ישתה החתן מעט מכוס של ברכה ומניח בתוכו טבעת הקידושין ונותן להכלה לשתות גם היא, אח״כ יקבל ממנה את הכוס בחזרה ויוציא ממנה את הטבעת וישימה על אצבעה ויקדשנה, ואת הכוס ישבר. אחרי זה מחזיק את הכלה בשתי ידיו ומגביהנה ומכניסה לכִלָּה קטנה עשויה מפרבות ישנות על יד הבימה (זוהי אצלם החופה העקרית) וקונה אותה קנין גמור.

*) מראשית השידוכין עד אחר החופה יקראוה גם בלשונם „ארוסה״.

רגעים אחדים תֵּשֵׁב עמו בכִילָה או תחת האפריון (אם אין כילה), אח"כ יעזבנה לבדה וישוב לו למקומו על הבימה, והרב וכל העם הנצבים עליהם ישוררו את השיר הנעים הזה:

סימן אביתר חזק.

אמת כי אתה חתננו, כמו סהר בתוכנו, וכמו מלך לפנינו, יברכך אלהינו!

בכלתך מאד תשמח, ברוב עשר ורַב קמח, תזכה לחזות את צֶמח, בבית קודש קדשינו.

אמת כי אתה חתננו...

יִתְרַבו זרעיך בישראל, והכמתך כלְמוּאֵל, ותשיב טוב לכל שואל, בסימן טוב לכֻלָנו.

אמת כי אתה חתננו...

תמים דעים יברכך, יפרך וירבך, ותראה טוב בעיניך, בעת יבוא משיחנו.

אמת כי אתה חתננו...

ראוּת תְּאֳרך כשר מִשְׂרָה, מהודר ומוכתר בכתר תורה, וכַלָתְךָ כזיו אורה, כמו שמש בארמונו.

אמת כי אתה חתננו...

חזק חתן בשמחתך, תשיש ותגיל בכלתך, ואל שדי בעזרתך, וגם יהיה בעזרנו.

אמת כי אתה חתננו...

זְמַן ישע יקרב האל, בימיך לישראל, אלהים יביא הגואל והוא יהיה מושיענו.

אמת כי אתה חתננו...

קַבל שירותינו כמו מנחה, והם יוסיפו לך רוב שמחה, ובשמן המשחה משוח משכבך היום חתננו.

אמת כי אתה חתננו...

ואחרי ככלות הכל מוציא החתן מטפחת לבנה מצלחתו ומושיט את שתי קצותיה להכלה, היוצאת אז מהכילה, ומוליכנה לפני ארון העדות, ויחדו ינשקו ברגש את הפרוכת ודלתות הארון. וככה יובילנה לביתו בחברת המון שרים, מחוללים ומחוללות, ביריות קנה־רובה ובהכאות על רקועי־פחים ודודי־נחשת וכו'.

נוסח שטר כתובה אצלם:

„שוש אשיש בה' תגל נפשי באלהי כי הלבישני בגדי ישע מעיל צדקה יעטני כחתן יכהן פאר וככלה תעדה כליה; ויען לבן ובתואל ויאמרו: מה' יצא הדבר לא נוכל לדבר וגו'; ונודע בגוים זרעם וצאצאיהם וגו' כי הם זרע ברך ה' וגו'.

„בסימנא טבא ובמזלא מעליה אורה וצהלה ויקר וגדולה, ומעטה תהלה ושמחה כפולה והדוה מעולה ורנן וגילה לחתן וכלה ולרבני הגולה ולכל ישראל

שהם עדת הסגולה ה׳ יביט עליהם בעין חמלה בזמן קרוב בעגלה ומצליחין בן יהי רצון אמן.

„מצא אשה מצא טוב ויפיק רצון וגו׳ ומה׳ אשה משכלת, ויאמרו כל העם אשר בשער וגו׳ יתן ה׳ את האשה הבאה אל ביתך כרחל וכלאה וגו׳ סימן אורה, ברכה (כל הא״ב).

„קול ששון וקול שמחה, קול חתן וקול כלה.

„ברביעי בשבת... לחודש... במתא דיתבא על נהר.. ואנא בס״ד אפלח (הנוסח כמו אצלנו עד:) סך־הכל עם התוספות ועם כסף קידושין ג׳ מאות ושנים מנאת במטבע אדוננו המלך יר״ה—והכל שריר ובריר ואמת ויציב ונכון וקיים״.

ובעיר זו עלתה בידי להתחקות היטב על שרשי אחינו האובדים והנדחים (במלוא מובן המלות) בארץ אדזאשריא *), הנודעת באוכלוסיה הגבורים רמי־הקומה וחסונים כאלונים מאין כמוהם בכל ארצות קוקז.—מספר אחינו בארץ הזאת לא נודע לנכון, אך משערים בערך אלף משפחות. לשונם לשון תתרית־פרסית, ורבים מהם יבינו גם בשפת גרוזיה. ברוח עוז ובגבורה יצטיינו כמו ילידי הארץ הנודעים למַדֵי בעוז נפשם ובשאפם לקרָבות. אם יחם לבב האדז׳רי ונפל — כדרכם — פתאם על שכנו היהודי לשלול שלל או לשבות את אשתו ובנותיו (עד היום לא נקתה הארץ הזאת משודדים כאלה), אז לא יחבק גם היהודי את ידו בצלחתו ולא יכרע ברך לפני שובהו ויקבל עליו את הדין, כ״א ביד חזקה ובזרוע נטויה יתקומם נגדו, והיה כדור־עופרת או דקר, ולפעמים אגרוף חזק הולם פעם, לשופט בינו ובין עושקהו. בבואם לעיר אחלציך יביאו אִתם ממיטב פרי אדמתם השמנה והפוריה: תאנים, רמונים, אגסים, ענבים, צמוקים וכו׳, והעיקר—צמר גפן, וימכרום פה בכסף או יעשו חלופין על סחורת־ארג וכדומה. רובם ככלם נבערים מדעת ועומדים בשפל המדרגה היותר תחתיה שבשדרות ההדיוטות בישראל די בכל אתר. בבואם הנה לרגלי עסקיהם, ילכו לשפוך שיח בביהכנ״ם אשר לאחינו הגרוזים, כי רק להם תשוקתם, אותם יאהבו ואתם יתרועעו, ואולם את יהודי־רוסיה (אשכנזים) בוז יבוזו בלבם וישנאום מעין שנאה עם־הארץ לת״ח, ובכל זאת נרגיש כי יביטו עלינו ה„אשכנזים״ מעט ביראת־הכבוד והרוממות.

גאוה, יהירות, התנשאות והתפארות, שְׂנְאָה נפשם, וע״כ לבושי קרעים ילבשו תמיד ובבלויי־סחבות ומטליות של גוונים וצבעים שונים יתעטפו וילכו בשוקים

*) היא חבל ארץ מבדלת בין רוסיה ותוגרמה מקצה ארץ גרוזיה ומינגרליה.

וברחובות בלי בושה; את הנשק יכבדו מאד ויחשבוהו לראש מחמדיהם ותכשיטיהם, ולא יצעדו צעד אחד בלי חרב וְאַלָּה, דקר ואקדוח; בקיץ ובחרף יעטפו את ראשם במעטפת־שְׁרָוַלִים (באשלוק) בה יחסיו מזרם וממטר, משלג ומחום השמש; בסנדלים של עורות אלים מאדמים (סאפיאן) ינעלו את רגליהם עד הַקְּלֻבֶּסֶת, ראשיהם חדים וכפופים וכף הרגל גלויה כלה, וכן גם סנדלי נשיהם, אך שהם נעשים בידיהן מפתילי משי ורקמה בשלל צבעים על העור; הנשים תעבותנה ותקלענה את שערותיהן בתלתלים סְדָרות קְוֻצּוֹת־קְוֻצּוֹת ונראות מבעד לצמתן כנחשים שחורים זוחלות ומפתלות על קדקדיהן.. חרוזי מטבעות תענקנה לגרגרותיהן, וחגורות כסף מעשה־משזר תאזרנה על מתניהן; את פניהן ייטיבו ותכללנה יפיין למען מצוא חן ולהפיק רצון בעליהן, השוררים בהן כאַוַּת נפשם ולפעמים גם ימכרון ממכרת אָמָה.. — דרכי חייהם הביתיים דומים בכל להפרסים והמדיים אזרחי הארץ מעולם; רצפת הבית יכסו במרבדים ועליהם יריעות יקרות חטובות־אטון פרס, חור, כרפס ותכלת, בוץ וארגמן וכו׳; את הקירות והגזוזטראות שמתחת התקרה יפארו בכלי־נחשת קלל ומעט כלי כסף וזכוכיות (פאיאנס) וכו׳ כמו אצל כל אחיהם שבדגסתן וגרוזיה. את עשן הטבק יוציאו מפיהם דרך בקבוק־עין נבוב ועגלגל המלא מים בתחתיתו (דומה מעט להנרגילה התוגרמית), הכלי הזה עומד תמיד על־יד בעליו בעת ישיבתו, וישאהו אתו גם בלכתו בשוקים וברחובות. את הזקן יכבדו מאד וצובעים אותו בצבע אדמדם־שחרחר, ובכל עתותי המרגוע לא ימוש הזקן מידיהם הממשמשות בו תמיד לסרקו ולמשחו ולצבעו ולעשות בו סדרים.

ראשית בואם הֵנָּה נעלמה מהם, ואין אתם יודע עד מה מאיזו רשימה עתיקה, אגדה או מסורה וכדומה. רק זאת ידעו וַיְאַשְּׁרוּ בכל תקף ועוז, כי אבותיהם הקדמונים באו הֵנָּה נהוגים ע״י צבאות אשור, ונוספו אח״כ עליהם רבים מגולי יהודה ע״י נבוכדנצר מלך בבל, שכבש גם הוא את כל ארצות קוקז בזמנו (כעדות דה״י למלכי גרוזיה) ויוליך שמה שבי עמים רבים ובתוכם גם את היהודים אשר מרדו בו בימי יכניה מלך יהודה, וכדי שלא יִשָׁנֶה המרד בא״י השליכם לארץ גזרה זו, שאין דוגמתה אז במקצוע זה בכל ארצות ממשלתו, כי היא רחוקה מאד, ונמצאת בין הררי שלג, הרי־נשף, אפיקים וגאיות וכו׳, ששמשו לו למבצרים־טבעיים לחסום בעדם את הדרך לשוב לארץ מולדתם ארץ־ישראל וכו׳. — זאת היא האגדה האחת שבין כל אחינו בכל ארצות קוקז, המכנסת גם „גולי יהודה וירושלים״ (בימי חרבן בית ראשון) ביניהם, נוסף על מסורותיהם שהם צאצאי עשרת השבטים.

טִיפְלִ֫ים.

בחדש טבת תר״ן *).

בנסעי בדרך הזה התבוננתי אל שרידי המצודות והמגדלים, הצריחים והבחונים והמבצרים העתיקים **), העומדים על ראשי ההרים והגבעות ועל סלעי מגור ומפיצים עד היום בלהות צלמות על כל סביבם. שמתי אל לבי עד כמה עלינו להודות ולְשַׁבֵּחַ את ממשלתנו אשר העפילה עלות על מרומי הצורים והכֵּפִים ההם לְרַד לפניה גוים עריצים ועזי־נפש אשר נתנו את חתיתם בארץ הזאת; ותחת אשר לפני דור אחד היו הדרכים האלה לא רק בחזקת־סכנה, כ״א — ה„סכנה״ עצמה עם כל בלהותיה, הנה עתה אך שקט ושלוה במקומות האלה, לא יִשָּׁמַע עוד קול אנקת חללים ונפשות גועות ומתות במיתות משונות... האכרים יפלחו וישדדו את אדמתם; הכורמים והיוגבים ירננו וירועעו בכרמיהם ופרדסיהם, — ועל ירכתי ההרים ומשואות מצודותיהם ומבצריהם סֻלְלָה מסלת־הברזל ותרוץ מכונת הקיטור ותחלל בחלילה, כמו תשמיע בפומבי ותכריז — על „נצחון האור על החשך״; אֶפֶס המין, תם שודד ורומס! יֵצֵא אדם לפעלו וגבר במסלתו ילך לבטח, כי רוח אירופא נשבה במקום הזה ותהפוך תּופֶת לנופֶת, וארץ עיפתה — אור נָגַהּ עליה!-- וכ״ז באתנו בעזרת ידי צבאותינו, אשר בסֻלמות של חבלים ***) תחת מבול של אש וגפרית ואבני־בליסטראות, העפילו עלות על מרומי הררי קוקז האיומים והנוראים, וישפכו עליהם בחזקה את התרבות האנושי בסגנון אירופא, — הָבוּ גודל לצבאות רוסיה, כי הגדילו לעשות!

ואני, אשר מעודי תִרְגַּלְתִּי לדרוש ולחקור אחרי כל דבר הנוגע לנו היהודים אם גם ביחס עקלתון, נשאני לבי לבקר את הַגֵּרִים־הַסְּפָּתְנִיקִים הַנִּחְתִּים לרוב במקומות האלה ****), כי ע״פ מקרה נזדמנתי עמהם במרכבה אחת במסלת־הברזל בנסעי הֵנָּה, ולהם איפוא משפט הבכורה.

---

*) נדפס ב„הצפירה״ שנה זו, והעתקה ממנה ליהודית במכה״ע „דער יוד״ לשנת תר״ס.

**) לא לחנם יבקשו חוקרים אחדים למצוא רמז בנבואת מיכה על ארץ זו בפסוק: ועָרי מצור (מיכה ז׳) וכדמתרגמינין כרכין ומחוזין (איכה רבתי), כי אין לך חבל ארץ בתבל שיהיה כה מלא מצודות ומבצרים משנות קדם כמו חבל ארץ זו, ועיין לעיל בראשית ספרי זה.

***) פרטי דבר מלחמת רוסיה עם לאומי קוקז ידועים למדי, ומאד מלבבים הספורים מזקני אנשי החיל היהודים שנלחמו עם שאמיל הערייץ, איך היו מטפסים עם סולמי־חבלים להגיע אל ראשי הצוקים וכו׳ וכו׳ עד שסוף־כל־סוף נלכד, והורידו עז מבטחו.

****) כי מאז נכבשה קוקז תחת רוסיה שלחה שמה את כל אלה שהתיהדו בהפלגים הפנימיים.

על יַד כפסל מושבי נאספה להקה קטנה של עשרים אכרים־רוסים, מצוינים בהקפת פאת ראשיהם וקדקדיהם, והוָוים של שפת מְעילֵיהם ושולי כתנותיהם האדומות, המתראות מבעד לאפודיהם שעל מכנסיהם וכו׳ ביניהם היו גם נשים אחדות רעולות ופרומות במטפחותיהן האדמדמות וסינוריהן הארוכות והרחבות. בראש הכנופיא ישב איש זקן ויקרא לפניהם בספר אשר פעל עליהם — כנראה מֶחָזות פניהם — פעולה עזה ונמרצה, וכאשר הרכנתי את אזני אליו לשמוע את קריאתו מהר ויסגור את הספר בנשיקה־חמה, ואחריו נשקו את הספר כל הנאספים והנאספות, ויאמר אליהם: אַחַי, הגיעה השעה להתפלל תפלת המנחה. וימהרו כלם לרחוץ את ידיהם והוא קרא לפניהם בהעתקה רוסית פ׳ הקטרת, אשרי ושמו״ע וכו׳. כאשר גמרו את תפלתם נסבה שיחתם ע״ד היהודים ומנהגיהם וכו׳ בדרך צחוק והתול מעורר גועל־נפש, ממש כגוי המְחַקֶה את היהודי... ראש המדברים והלועגים היה לפנים איש צעיר שעבד בצבא בתחום־המושב וילמד היטב — לפי דבריו — לדעת את כל אופני חיי היהודים וכו׳. אחד מהם, שכנראה הכיר את ה„יהודי״ שבי, גחן ולחש לו לראש־הכנופיא דברים אחרים, וְהַלָה פנה אלי תכף בבקשה לשבת על ידו, ויערוך לפני שאלות אחדות בדיני איסור והיתר, מנהגי תפלה, הלכות שבת, דיני טבילת נשים וכדומה, ובמרוצת דבריו הביע לי, כמו דרך־אגב, את אי־רצונו: „על אשר ישנם עוד יהודים בתבל, החושבים א״ע לעם־
„סגולה, בשעה שברור בעיניו שרק הם — גֵרֵי־הצדק, ראוים לְהִקָרֵא בהשם הקדוש
„והנשגב הזה, וכי בהם, רק בהם, בחר עתה ה׳ להיות לו לגוי קדוש שומר
„אמונים, תחת היהודים אשר נקעה נפשו מהם וימאסם מהיות גוי לפניו וכו׳״... —
„יודע אני — פנה אלי בהארת פנים מסבירות — כי תשוב תתפלא בי על דברי כזאת,
„יאולם דע לך כי לא את דעתי הפרטית השמעתיך בזה, והיא־היא דעת כל אַחַי
„הגֵרים שבכל מקומות מושבותיהם, והננו מאמינים אמונה־אומן כי הגיעה העת
„שתעברו ותבטלו אתם היהודים מן העולם, ואנחנו גֵרֵי־הצדק נירש את מקומכם,
„בִשַנַם הננו נחשבים לצאצאי אברהם ברוח ובאמונה ובהתגיירות הקדושה״ וכו׳ וכו׳, — הכל בסגנון הידוע „שמאס ה׳, בזרע יעקב ויבחר באלה אשר ב ר ו ח ו ב א מ ו נ ה יחשבו לזרעא דאבא סבא וברא״... וכו׳ אז פניתי אליו אף אני בשאלתי:

— ומה חרי האף הזה גם אצלכם עלינו היהודים?

— על אשר לא תשמרו ולא תקיימו באמת את התורה, על חללכם את השבת הקדוש וכו׳ וכו׳.

— הראית או בקרת מימיך את תחום־מושב־היהודים הקבוע, שככה תחרוץ עליהם את משפטך הנורא?

— אמנם, אני בעצמי לא ראיתי את היהודים בתחומם הקבוע, אבל מדמה אני אותם לאחיהם המעטים הגרים אתנו פה, אשר רובם ככלם המה פורקי עול, פורצי גדר, ומפירים את חוקי התורה ביד רמה, מתגעלים במאכלות אסורות ומרק־פגולים וכו׳, ובכלל נאמין כלנו כי אלמלי היו היהודים מקיימים את חוקי אמונתנו ותורתנו כראוי, כי עתה לא היו כה שפלים ובזוים בעיני כל עמי התבל, וכבר היו נגאלים ויושבים לבטח בארץ הקדושה כהבטחות נביאנו וכו׳.

— היתכן לחרוץ משפט עם כלו ע״פ השערה גרידא?

— לא השערה היא, כ״א — אמונה. אנחנו חיים אך ורק ב„אמונה״, והננו מאמינים, כאמור, כי כלה ונחרצה מאת מלכותא דרקיע להחליף את היהודים החטאים („грѣшные жиды“ בלשונו) באחינו גרי־הצדק — ה„עברים האמתים״ ברוח ובאמונה לכל פרטיהם ודקדוקיהם!

עתה הֶרְאֵיתי לדעת עד כמה צדקתי במשפטי לפני כמה שנים *), כשנפגשתי עמהם בראשונה במקומותיהם בפנים רוסיה על גדות הוואלגא, „שאין לנו לשמוח כלל באורחים אי־קרואים כאלה הקשים לנו באמת כספחת **), ומובטחני שברבות הימים תִבָּנֶה ותִכּוֹנֵן מהם מין כתה חדשה כעין ה„קראים״, וגם הם ישתבחו ויתאמרו בעזות מצח ש„הם־הם העברים האמתים״, כאשר לאט־לאט יתחילו עתה להביע את תביעותיהם אלה, כאמור.. והיו לשכים ולצנינים בצדנו, ובאו במפלי־בשר הגויה העברית־הטבעית ונקבוה עוד יותר ויותר באגרופי הקאצאפים והחוליגנים התמימים...״ — האומנם תודות לממשלתנו אשר שכה בעדם... ומשתמשת באמצעים נכונים להמעיטם ולהצעירם, כי אין כל תקוה נשקפת מהם להקבוץ המדיני; כאברים מְדֻלדלים הם בגוף האומה הרוסית, וגם בנו לא יְדבקו לעולם ע״י הנימים הדקים שבהם הם נגררים אחרינו, — בשעה שסוד גלוי הוא, שישנאו אותנו תכלית שנאה הרבה יתר מכל מפלגות עם הארץ, ושנאתם זו מבצבצת ויוצאת בכל עת ובכל מקום אם אך יבוא המקרה לידם לנקום בנו קנאת ה׳ צבאות, שלקחוהו עתה במונופולין ונעשו שוטריו וג׳נדרמיו עלינו..

ואולם הדבר האחד שיוכלו אמנם להתגאות עלינו, הוא שמירתם את השבת

*) „הצפירה״ תר״ן מגליון 186 עד 202.

**) כידוע תביט עלינו גם הממשלה בעיני חשד „כבעל גורמים את התיהדותם״, ובעבור זה הכבידה מאד את פקודותיה בדבר גירושי אחינו מכל מקומות מושבותיהם שבפנים המדינה, גם את אלה שהחק מרשה להם, כמו האומנים ותסוחרים ממדרגה ראשונה וכדומה. כ״ז ידוע למדי לאחינו המגורשים האומללים מחבלי ארץ טערסק וקובאן וכו׳ ה״ה כתובה בדמיהם (תרתי משמע...)

בכל תוקף ועוז ובדייקנות נמרצה. ובזה אמנם — למה נכחד — יחייבו את אחב״י תושבי הערים האלה, העושים עפ״ר את שַׁבַּתָּם חול בפרהסיה ובחלול־השם גדול, והגֵרים האלה יטפחו להם בזה על פניהם, כהעצמות היבשות להני מתבוללינו „שפלחו לצלמא״ בימי נבוכדנצר...*) ; את כל חנויותיהם ובתי־מסחריהם ומחסניהם יסגרו על מסגר בערב שבת אחר הצהרים, ובעד כל הון לא ישאו ולא יתנו ביום השבת לו גם יסבלו עי״ז הפסד מרובה. וכן לא ישתמשו בהאמצעים הידועים והקנוניות המעושות כמו: שטר מכירה, אמירה לעכו״ם, וכדומה, כי לא סבירא להו דא... ישנם ביניהם, ביחוד בהערים הגדולות, עגלונים ורַכָּבים שעל עגלתם פרנסתם, ובכ״ז, כשיגיע חצי היום הששי ימהרו הביתה עם סוסיהם ועגלותיהם ולא יִתְּנום לעבודה ולמשא בעד כל הון לו גם ע״י משרתיהם הנוצרים, בדייקם מאד בדברי הכתוב: למען ינוח שורך וחמורך וגו׳. שָׂח לי אחד מאחינו האשכנזים (כלומר: יהודי־ליטאי) פה, כי פשוט מרוב בושה, בראותו את הגרים האלה מדקדקים ושומרים ככה את השבת, החליט גם הוא לשבות שַׁבָּתוֹ למצער לעיניהם, ויצו על משרתיו וסוכניו, שיזהרו מאד מלעשות משא־ומתן בשבת בפרסיה, למען לא תהיה לו מכשול עוונו לעיניהם..

ובעיר זו, טיפלים, הייתי עֵד־רְאִיָּה במקרה זה: איש יהודי ליטאי סוכן־נוסע (קימי־וואיאזשאר) ארש לו עלמה מבנות עשירי הַגֵּרים האלה, ואביה הפריז לה נדוניא עשרת אלפים שקל, ויהי בשבת שאחר החופה בא לו חתן דנן עם כלתו לחדר מיוחד להשתוחח מעט, ומלאך השכחה סטרהו מתחת לחוטמו וישכח את מקומו, ויוציא סיגרה מקופסתו ויעשן לעיניה.. מיד יצאה הכלה מהחדר ותפול על צוארי אביה, ובדמעות שליש ספרה לו את כל המאורע, והוא לא חשב הרבה ויגש אל החתן ויקחהו בציצת ראשו, ולעיני כל הקרואים והקרואות (ביניהם היו רבים מאחב״י שבאו בתור מחותנים מצדו) סחבהו בבלוריותו וישליכהו אחורי הדלת והמזוזה. וממחרת היום נתגרשה הימנו בבית הרב ולא הועילה שום הבטחה וחרטה ותחנה ובקשה להשיב אפם!

בעיר זו נפגשתי עמהם בראשונה לפני שמונת שנים, אז היה ממלא מקום החכם שלהם (כי החכם האמתי מת בימים ההם) איש עשיר מעדתם „עזרא״ שמו, וברוסית: קוזמא, כי כן נוהגים להקרא בהדיא בשני שמות בעברית וברוסית. ולמה נקרא שמו „עזרא״? — משום שהוא נחשב אצלם לסופר ומלומד גדול בעבריה, אף כי כשהוא לעצמו יש לו ידיעה בשפת־עבר כרוסי אמתי בתפלין דרבנו־תם...

*) סנהדרין דף צ״ג—א׳, ועיין דברים של טעם ע״ז בספרי „חדשים גם ישנים״ במאמרי „העצמות היבשות״.

החכם הזה, בחפצו להראות לי את „בקיאותו" הגדולה, לקחני אחר כבוד ללכת עמו לבית־תפלתם, ואותו היום ערב שבת היה לפנות ערב. כשבאנו הביתה, נגשו אליו כל בני העדה וישקו את יד ימינו והוא ברכם במועל כפיו, אח"כ נגש אל העמוד והם ישבו להם על מקומותיהם ואיש־איש „סידורו הרוסי" בידו ויתחילו להתפלל. בכלל, כשהסתכלתי היטב בפניהם ובתנועותיהם ונטיותיהם וכו' בשעת תפלתם, לא הכרתי בהם שום ניצוץ או תנועה עברית. . . — שונים, שונים הם מאד ורחוקים הרבה מצביון יהודי, ולא זה הוא הרגש היהודי ולא.........

את השיר „לכה דודי" ישוררו כלם יחדו מלה במלה בשפת רוסיה עם החכם־החזן שלהם, וגם הנשים תהמינה מעזרתן וקולותיהן מתמזגים עם קולות הגברים, העומדים כמסמרות נטועים על מקומותיהם בלי נוע ובלי שום אות התעוררות ורגש... קפוטותיהם (הרוסיות) המחושקות בְּוָוֵיהֶן, וכתנותיהם האדומות היוצאות מבעד לשולי אפודותיהם, וההרמוניה הזמרתית בכלל, תזכירנו את ה„קאמארינסקי" ואופיו ותכונתו... וחסרות רק כמה סנורות ומטפחות אדומות באמצע ולצאת במחול משחקים לקול זמרת ה„גארמונקא". . . ואף אמנם „שדוך הגון" הוא, לשורר את ה„לכה דודי" בנגון ה„קאמארינסקי" !...

בבקר השכם (הם מתפללים עם הנץ החמה) הלכתי ג"כ להתפלל אצלם. בהגיע החזן לקדושת שחרית נשמע פתאם קול רעש גדול מכל עברים, קול קורא בכח: (Святъ! Святъ!)*), ובהיות קולותיהם נעורים ומוטעמים מהנחירים כטעם הרוסים, ישרטו שרטת בנפש השומע שלא הסכין בכאלה בבית ה'... — באותה שעה ראיתי ביניהם גם מתפללים אחרים בעברית, ובכ"ז קשה להם להפטר מהרגלם בדבר ה„הברות", ביחוד באותיות הגרון, ואשמעם למשל קוראים בקול רם: הבוחר בעמו ישראל בְּאַגַאהֲבָה, או: גַהאמשלשים לך קדושה; ויתהגאדר ויתעלה ויתגאהלל וכדומה;—ובכ"ז יאחזנו רטט רליגיוזי ורגש כבוד ואהבה עצמית וגאון־לאומי בראותנו ז ר י ם ו נ כ ר י ם מתימרים באהבת אלהי ישראל ושופכים לפניו שיחם דוקא ע"פ נוסח היהודים תועבת נפשם... האין זה נצחון־מוסרי להיהדות, המעיד על עזוזה וגדולתה ולשד־החיים הנצחיים שנטעה בתוכנו? כן, כן, חביבי, מָרוֹם ונשגב ואמת הוא המבטא האדיר שבברכתנו על התורה: אשר נתן לנו תורת אמת ו ח י י ־ ע ו ל ם נ ט ע ב ת ו כ נ ו!!

בתורה יקרא לפניהם אחד מאחינו הגרוזים, אך את המפטיר קרא בשבת זה החכם הזמני הנזכר, כדי להראות לי את „בקיאותו", ואמנם פעל עלי פעולה עזה

*) לאמר: קדוש־קדוש!

כזו, עד שאחזני גועל־נפש בשמעי את „מנגינותיו" בטעמי המקרא היוצאות מנחיריו, ונדמה בעיני כאיזה גוי שכור מחקה את היהודים בנגינותיו ו„מַחֲטָם" (מלשון „חוטם") להם... סופרם זה, עזרא, נתגייר בהיותו בן שמונה־עשרה שנה ביחד את אבי־זקנו, ואולם אביו לא אבה לְהִמול את בשר ערלתו (אף כי בעצם כבר הסכים על ההתיהדות) עד שְׁנָתַיִם ימים לפני מותו, בה בעת שנמלאו לבני זה יובל שנים. לרוב יקרה שעל משתה אצלם יסובו גֵרים ונוצרים־קרובים יחדו, ונחשבים עד היום לקרובים ושארי־בשר ביניהם. גם לא ימנעו מלהשתדך זה בזה, אך בשום אופן לא תִשָּׁאֵר האשה בנוצריותה ועליה ללכת אחרי בעלה הגֵר באמונתה ודתה. את בנותיהם לא יתנו כלל לאחיהם הנוצרים.

פעם אחת מצאתים יושבים אחרי תפלת המנחה ומשוחחים איש את אחיו ע"ד התיהדותם, ואתענין לשמוע את ספוריהם אלו. אחד מהם, אברהם שמו (עפ"ר יבחרו בשם קדוש זה — אבי כל גרי־הצדק שבכל דור, ובעת הַמִּילָה יכינו לו כסא מיוחד כעין „כסא אליהו" אצלנו, ומאמינים שהוא הסנדק בכל עת שֶׁיָּמוֹל איזה גֵר) ספר לי בחברתם, כי סבת התגיירותו נתגלגלה מזה: הוא ואביו וכל משפחתם ישבו בכפר אחד בפלך טמבוב, וילך אחיו הקטן בלוית סוחר־שְׁוָרים־יהודי למוסקבה לשמור על השורים בדרך, וישכח היהודי את תיק הטלית ותפלין שלו במרכבה, ויקחהו לו, ובתיק זה היה גם תנ"ך קטן בהעתקה רוסית. ו„אברהם" זה דעכשו, בהיותו יודע ספר מעט, היה קורא בהעתקה זו לפני בית־אביו ואחוזת מרעיו בלילי־החרף הארוכים, ולאט־לאט התלהבה בהם תשוקה עזה ואהבה גדולה לדת ישראל—ויתיהדו! וּבְהִוָּדַע זאת לְהָרָשׁוּת המקומית גרשום משם באורח אדמיני־סטרַטיבי ויובאו הנה אסורים באזיקים*) לגור בקוקז כל ימיהם. „ואולם עתה — לחש לי באזני—בהפגשי בזה את היהודים, שמעולם לא ראיתים במקומותינו, בִּכְפָרֵי פנים־רוסיה, ובראותי את תהפוכותיהם (sic!), ומה גם בהודעי עד כמה כבד ממני למלאות בדיוק את פקודי התורה ומצוותיה וכו'—כמעט שהנני מתחרט".—וגר שני ספר באותו מעמד, שסבת התגיירותו באה מפחד פתאם, כי ראה בחלומו את יהודה איש קריות הורק עליו בשניו ואינו מניחו לעשות אות הצלב על חזהו, ויקם בבוקר— יתגייר. עוד אחד התאונן באזני, כי טעה טעות גדולה ועשה מִצְוָת לא יוכל

*) פעם אחת עמדתי על האסטרדה שלפני בית־הנתיבות בטיפליס ויבוא המסע, ויצא ממרכבת־האסירים רוסי זקן יפה־תואר עם הדרת־פנים, וידיו ורגליו סוגרו באזיקים. ויפנה אלי ויקרא: „הידעת מדוע אסרוני ככה?—על התיהדותי... ובעבורה אני אסור באזיקים ומתגולל זה בשלשה חדשים בבתי־כלאים" וכו'. וישמע זאת פקיד־הז'נדרמים ויקרא תיכף את הניירות שלו ויפתח את אזיקיו.

לתקון בהתיהדותו. הוא שמע ספורי־בַּדִים ע״ד הכסף הרב שמפריזים היהודים נדוניא לבנותיהם, ויקו כי אם אך יִתְיַהֵד, מיד יתנו לו איזו בת־ציון יפיפיה עם נדוניא, ועכשו שהז׳ידים ימנעו זאת ממנו ועוד בוז יבוזו לו, גמר בנפשו לנתק את מוסרותימו, ולבו עליו דוי על חתיכת הערלה שחתך בחפזו... „פעם אחת — נכנס גֵר זקן בשיחתנו — כתבו לי בתעודת־מסעי "Вѣроисповѣданія Іудейскаго" במקום "Іудействующій" הנהוג ע״פ החק, ויהי בבואי למוסקבה לקחוני תיכף השוטרים ויגרשוני, ומהעת הזאת לבי נוקפי מאד... ומה גם בראותי עד כמה ה„יהודים שלכם״ מזלזלים בדת ובשבת קודש״ וכו׳.

בכלל נוכחתי לדעת מספוריהם ושיחם והגיונם כפי שתרגלתי עמהם בזה, ועם אחיהם שעל גדות הוואלגא והקאמא, כי ההתיהדות היא אצלם כעין „העברה קלה״ מִכִּתָּה לְכִתָּה, אשר הָתָם „רוסי״ יִקָרֵא והכא „רוסי״ יקרא... ואלמלי בארו להם כדין וכהלכה קודם התיהדותם את כל הצריך „להודיע לגר הבא להתגייר״, את כובד משא החוקים והמצוות, את שפלות ישראל בזמן הזה וכו׳, כי עתה בודאי לא עשו את הצעד הזה *), וממילא לא נולדו לנו „אפוטרופסים״ חדשים ליסרנו על אשר נזלזל בדתנו כפי מושגיהם הם... ולא היו שופכים את חמתם על ה„תלמוד״, שלפי דבריהם הפך את דברי משה ועשם פלסתר וכו׳, כפי ששמעתי זאת מפיהם כמה פעמים, אף כי בעצם מדקדקים הם מאד בכל אשר רק נודע להם מ„מצוות התלמוד״, ע״פ האופי המיוחד לכיוצ״ב: „מצוה שהחזיקו בה מדקדקין בה יותר מישראל״ **), ונכונים בבערותם והדיוטותם לקבל עליהם כהנה וכהנה גזרות וּסְיָגִים וחומרות על חומרות וכו׳...

זאת היא חוות דעתי והשקפתי על הגרים האלה, ולשמחת לבנו אנו רואים במקומות האלה, כי אחב״י—זרע „אברהם״ ע״פ ה„בשר והדם״ (לא רק „באמונה וברוח״) יתרחקו מהם בכל מה דאפשר. כי אם לא נביאים הם — בני נביאים הם, ולבם כמו ינבא להם עתידות לא טובות מאורחים אי־קרואים כאלה... כן, כן, חביבי, הנפש הישראלית סולדת בנגעת בה יד גסה מן החוץ... והיא עוד תחוש את המכות אשר חלו בה ידי הגרים הָאֲדוֹמִיִים בימי הורקנוס, שמהם יצא העריץ הורדוס ויחולל מהפכה נוראה בנפש האומה... והוא אשר הביא את נשר רומא לתקוע את

*) חבל כי ממשלתנו לא שמה לב לזה, ואלמלי הרשתה לרבנינו לגיירם, כי עתה בודאי היו נשמטים אחד־אחד, בבארם להם את כ״ז ע״פ דתנו.

**) ואף כי הדברים האלה נאמרו על הכותים, אפשר ואפשר להמליצם גם עליהם, ומובטחני, כי ברבות הימים נמצא גם להם איזו „דמות יונה״ (כמו להכותים), סמל רוה״ק אצלם, ביהד את יתר קדשי ישראל...

צפרניו החדות בלב גור־אריה יהודה ויבוססהו בארצו ובמקדשו! הה, חֵטא גדול חָטָא אז ישראל־סבא, חטא־תולדתי, שעד היום לא יוכל לכבס ממנו את כתמו ונתקו... כי אמנה לא לפי רוח ישראל הוא כלל לעשות גרים בחזקת־היד. מעולם לא היו לנו „מסיתים ושליחים" או „מבשרים"; מעולם לא השתדלנו להביא תחת כנפי אמונתנו אֻמות זולתנו. גם בשעה שהיתה יד ישראל תקיפה, בקשה אז הכנסיה אך ורק— לתקן עולם במלכות שדי וכל בני־בשר יקראו בשמך!— וידע כל פעול כי אתה פעלתו וכו' ויאתיו כל לעבדך וכו', ובזה הסתפקה תמיד כנסת ישראל ולא שאפה לשפוך את רוחה על אחרים ולבוא עליהם בעקיפין— ב„דם ואש ותמרות עשן", כאשר עשו ועושים אלה הקוראים בשם „אלהי החסד והרחמים"... בכל אופן לא דרשנו מהעמים הנכבשים שלנו, כ"א לקיים את המצוות היסודיות, שהן חובות אֶלמנטריות לכל אדם מן הישוב, המצומצמות ב„שבע מצוות בני נח", ומי שקבלן עליו נקרא „גר תושב" ויחונן בכל הזכיות האזרחיות וכו'.

„לא, אישי הד"ר *), אם, כאמור, לא לרוח ישראל הוא לעשות גרים כלל, „כי עתה לא לרוחנו הם גם אלה — הנעשים גֵרים מעצמם... — שמא תאמר: „כי ברבות הימים יתערבו ויתבוללו בתוכנו ועי"ז יתוספו בנו כחות רעננים ודשנים „להאדיר ולְבַסֵּס את חוסן לאומנו (כאשר כן גם ידמו אחדים מסופרינו היודעים „מהם ע"פ השמיעה ולפעמים במעט ראיה, כמוך אדוני הד"ר בספרך לי ע"ד „התועדך אליהם בחג הפסח העבר)—מִשְׁגֶה הוא אתך, אדוני, יבואו הקראים ויאשרו „את דברַי; כִּתָּה זו שנקרעה מאתנו זה שנים רבות, שבכל אופן קרובה היא לנו „קרבת בשר ורוח הרבה יתר מהגֵרים הנכרים האלה, ובכ"ז — מָה רַב ההבדל „בינם ובינינו! -- מי יוכל לתאר בשרד נאמן את שנאתם אותנו בשאט בנפש „ואיבת־עולם? — אני הגבר שכל דבריהם הסכנתי בהתגוררי ביניהם בִקְרים ימים „רבים, אני הנני היודע וָעֵד עד כמה יש לנו לקוות מָה מֵהֶם!... ולמרות כל „החניפות והחלקות ששתו להם בימים האחרונים אחדים מסופרינו בקראם אותם: „אחינו הקראים", או אחינו „בני־מקרא", לא יַחפצו הם כלל להיות „אחינו", „ומתביישים באחוה זו; ומעידני עלי שמים וארץ, כי צוררים הם לנו בנכליהם „הרבה יותר מכל האנטישמיים־הערלים שבעולם, רק שאין להם עתה — לאשרנו — „קרנַים... ויען מה? — יען וביען כי זרים ונכרים הם לנו ולרוחנו;

*) תמצית דברי אלה הרציתי במכתב מיוחד לפני הד"ר החכם י. ל. קצנלסון (בוקי בן יגלי) על פי בקשתו אותי, באשר התענין מאד בהם משעה שראה היילים אחדים מהם מסיבים בחג הפסח ביחד את החיילים העברים, בסעודה הכללית שעשה למענם הד"ר מקופת הקהל העברי בספ"ב.

„זרים ומוזרים — מצאצאי הכוזרים, מגזע המונגולים, כאשר תעיד ע"ז צבע „עורם הצהוב... ולעד לעולם לא יתערב דמם בדמנו; ואלמלי היו באמת טִפּ:ת „אחדות מדם ישראל *) בהם, כאשר כן ישתבחו, לא היו עומדים מנגד ושמחים „לאיד ישראל בבוא עליהם שואה בימי הפרעות **), ולא הביאו תמיד את דבתנו „רעה לפני הממשלה.. ולא גנבו אצלנו את עתיקותינו בכפא (היא פעאדאסיא „דהאידנא) להונות בהן את הממשלה, שהם-הם העבריים האמתים וכו' ולא כנו „אותנו בכל עת ובכל שעה בשם: „ז'ידים" ו„ארורים" וכו'... ולא... ולא... „ולא... הרבה ו„לא" כאלה יש לשאול ולהקשות, אך זמותי בל יעבור פי...

„הָא למדת, כי אין לנו לשמוח כלל בכל מיני התגיירות שבעולם; — הֲנֵה „להם לישראל, מוטב שיפלו ויכרתו ממנו אברים רבים נרקבים ונפסדים, — יִבּלוּ, „יִמלוּ, יגזרו ויפרדו ממנו כאלה וכאלה, ואַל יתוספו בנו כחות נכרים ואברים „מוזרים בבנין גויתנו ותכונת רוחנו!... נשמור נא בטהרה את דמנו — דם „אבותינו הקדושים הנוזל בעורקינו בלי שום „תערובות"... — „דם-ברית" הוא, „אשר עליו הִקְרַבְנוּ את הקרבנות היותר חשובים שבחיי-האדם, ואשר בעבור זה בצדק „יֵאָמֵר עלינו: בְּדָמַיִךְ חיי!... — או אז יקוים בנו גם דבר ה' ביד משה עבדו: „וישכון ישראל בטח — בָּדָד עין יעקב! ונאמר: ה' בָּדָד ינחנו „ואין עמו אל נכר!...

„האמנם, אדוני, יודע אני כי הַרְצָאָתִי זו לא תרַנֵּן כלל את לבך הנתון ומכיר „לאחיך בני עמך, וחָפֵץ חֲפַצְתָּ לשמוע אך טוב לישראל ולכל ה„נספחים" על „בית יעקב, ואולם מה אעשה אם גורלי נטל עלי להיות נודד תמיד וִלראות „בעינים ממש מה שאחרים רואים בדמיון ובחלום.. ו„רְאִיָתִי" זו תביאני „עפ"ר לשפוט אחרת, לגמרי אחרת, מאשר נִשְׁעַר לנו מרחוק.. ובכן סלח ומחל „לי, אישי הר"ר, אם ע"פ „רְאִיָתִי" זו הדאבתי מעט את לבך וגרמתי לך יסורים

*) כי הקראים שבימינו אינם ממקור ישראל, ומוצאם מגזע אחר לגמרי, ממקור משחת מבזויי-אדם וכו', זאת יעידו יגידו כל רואיהם וכל המתבונן אליהם בעינא פקיחא. וכבר הרבה אותותיו ע"ז הנוסע א. דיינארד בספרו „משא קרים". וגם אני נכון בקרב הימים להוכיח זאת בעליל ובהדיא לעיני כל יושבי תבל, וידעו הרמאים האלה (הטטרים בחצי האי-קרים יכנום „צוועני-ישראל") למצער, כי לא ממקור ישראל יהלכון, ואף ל„צוענים יהודים" אינם שוים להיות אצלנו.

**) צא וראה בכל החשבונות והרשימות של הנדבות שבאו מאפסי תבל, גם מנוצרים ועובדי-האליל, לתמיכת נגועי-הפרעות בשנות הרעמים והזועות, אם תפגוש בהם אף נדבה אחת מהקראים, לכל הפחות, לסמא את העינים...

בהרסי את השערותיך, — ובאשר ש„יסורים של אהבה" הם, היוצאים מלב הוגה „תמיד אהבה לנשמת עמו הטהורה, עליך לקבלם גם אתה ב„אהבה"...

ובזה אצא מאת פניך כעבד הנפטר מלפני רבו,

בכבוד להורתך ולחכמתך, ליהדותך ולאנושיותך".

טיפלים, בחדש שמרבין בשמחה...*)

חביבי! הוגעתיך מעט בדברי והעצבתי את רוחך, הנוהה תמיד לדרוש ולחקור אחר כל הנוגע לעמנו, בהפסיקי באמצע ונטיתי הַצִּדָּה—להגרים-הסבתניקים וכו' ותדמה בודאי כי תמו דברי על אדות אחינו הנדחים בקוקז וכו', אך חכה לי מעט, כי עוד לי לאחינו מלים, — אחינו, אחינו אנשי גאולתנו, שזה אך לפני דור אחד היו „אובדים ונדחים" באמת מאתנו.

באחד הימים בבוקר השכם בא אלי יהודי-גרוזי ויתודע אלי בשם „חַכַם יצחק", ויוליכני אתו במבואות אפלות ועקלקלות, ונבוא לרחוב עתיקה מלאה חרבות בנינים ומצודות נהרסות, ונקראת: Бетхаимская ויאמר אלי: כי קבלה היא בידו מאבותיו, שקבלו איש מפי איש זה חמש-עשרה דורות, ושם אבי הדור ההוא: „חבקוק", שבמקום הזה היה אז בית-חיים (בית-הקברות) ליהודים, ובעבור זה נקראת גם עתה Бетхаимская, לאמר: „רחוב בית-חיים", ובמבטא דומה לזה תִקָרא גם בשפת גרוזיא וארמניה. במרחק צעדים אחדים משם עומדת חורבה עם קשתות וכפה-עגולה, ויבטיחני בן-לויתי זה — ע"פ קבלת אבות שבידו — כי זה היה להם ביהכנ"ס בשנות קדם; אח"כ הלכנו לרחוץ במי הַמִינֶרָלִים החמים הנמצאים פה לרוב, ויבאר לי, כי ע"כ נקראת העיר בשם „טיפלים" לאמר: „טבילות".—אם הצדק אתו—לא לי לשפוט ע"ז, אך יש ידים להשערה זו, בראותנו איך רָבו כמו רבו בה מעיני-הישועה אלה, המעלים ארוכה ומרפא למחלות רבות, וביחוד למחלת פריקת-העצמות והעצבים. במקומות רבים מתנוססות עד היום מצבות זכרון מנסיכי הדייב**), גרוזיא וארמניה הקדמונים, המזכירות לנו את החגים והשעשועים, שהיו עושים מִדֵי שנה בשנה בתקופות ידועות בהאספם הֵנָה לרחוץ במעיני-הישועה, שבהם גם מקורי גפרית ומלח וכו'.

אח"כ בקרתי את בית-האסף לדברים עתיקים (מוזעאום) הנודע לשם במערכותיו הרבות. בו ראיתי גם מצבות אחדות עבריות באותיות מטושטשות שא"א

*) נדפסו ב„הצפירה" במאמרים בודדים ומכתבים.

**) דבר ידוע הוא כי מלכות הדייב, שקבלה דת ישראל בסוף ימי בית שני, היתה במקומות אלה.

לקרותן, ובינֵיהן המצבה הידועה שהביאוה הֵנָה ממצחט, היא משך שבמקרא (עיין „היהודים ושפת הסלבים" להד"ר הרכבי); ואשר ידבר על ארותיה גם הפרופ. ד. חוואלסאן בספרו: Сборникъ Еврейск. Надписей, וזה אשר אפשר לקרות על המצבה:

הדין קברא
דאבא י ק (ירא) *)
יהודה דמתקרי
גורק משכבה **)
עם הצדיקים
עמידתה עים
הכשירים ***)

ופסילים ותמונות מחֻצבות, אֵלים ואלילות, שעירים ושדי־שחת וכו׳ מימי ממלכת האליל בשנות קדם; עצמות ושִנים מהחיות הענקיות שחיו לפני המבול (מאמוט) וכו׳. ביחוד לקחו את לבבי מערכות טפוסי לאומי־קוקז, שנערכו מדונג ע"י אמן חרוץ ומפליא לעשות. שם בפנה יושב ארמני רמאי ומצחק בקלפים עם בני־לאומים אחרים, פניו צוהלים אליהם ומהניפם בחלקת לשונו, ובמערכה שניה שעל ידה נראה את הארמני הזה שולח את ידיו הארוכות ישר—לצלחתם וממשמש בכיסם... בפנה השניה לְעמתה ירוץ יְוָנִי בין טורי החנויות עם צרור מרכֻלתו על שכמו, ואוחז בכנף בגדי כל עובר, יסחבהו, ימשכהו בחזקת היד לקנות את סחורתו. ועוד מערכות טפוסים שונים מכל העמים והלשונות המתהלכות לרוב בחבל ארץ זו, אשר תבענה אומר ותציגנה לפנינו כל תהלֻכותיהם וארחותיהם, תכונותיהם, תנועותיהם ונטיותיהם כמו חי. ובאמצע הלשכה שבמכפלה השניה תִמָצֵא מחלקה

*) האותיות המסופקות ציינתי בנקודות למעלה, ונעזרתי לזה מספרו של הפרופ. הנזכר.

**) כנראה: „עמידתה",—„משכבה" (כי האותיות כאמור מטושטשות מאד), וכן היא דעת הפרופ. חוואלסאן בספרו הנזכר, ומוצא המצבה היא מהמאה הרביעית או החמישית לספה"נ.

***) כששבתי מקוקז והייתי בס"ט פטרבורג, לקחתי דברים עם הפרופ. הנזכר על אדות המצבה הזאת, ויבארנה לי לדעתו כזה: „גורק" — זאב בשפת גרוזיא, וכן היה מלך בארץ גרוזיא באמצע המאה החמישית לספה"נ ששמו: „גורקא־סאר", לאמר: ראש־הזאב. ובכלל היו קורין להם אחינו אלה עוד שם־לואי מהגוים שכניהם, שיש לו איזה השתוות עם שמם העברי. ואתי שפיר „יהודה דמתקרי גורק", לאמר: יהודה הנקרא זאב. ואם אין ראיה לדבר יש זכר לדבר, אשר גם אנחנו קורין ל„יהודה—„אריה" וכדומה. — וכנראה היו אז רחוקים מאד מדעת דקדוק הלשון העברי, והשבושים הם שבושי „עם הארצות"...

אחת הנוגעת לנו בני־ישראל, ובמערכה זו, על כֵּן עשוי מאבני־שיש יושב נסיך גרוזי במסבת בני־ביתו שמחים ועליזים ומבוסמים; לפניהם יכרע ברך יהודי־גרוזי בפנים נזעמים וַעֲצֵבִים ולחיים צנומות ודקות, בידו האחת יאחז אַמַּת־הַמִּדָּה, ובשניה—יערוך ויסדר לפניהם את צרור סחורתו מגלומי־בד משי ופתילים ומעשי־צעצועים וכו׳, כמו לא נוצר היהודי מלידה ומבטן, ובכל אתר ואתר, כ״א—להיות פֶּדְלָר ורוכל...

אבל אשמים המה אחינו אלה אזרחי־קוקז, אשר ישאו את עיניהם אך ורק אל המסחר הפעוט בבלויי־סחבות, בחפצים קלי־ערך, בשה״י־פה״י וכדומה, בשעה שיש ויש לאל ידם לעבוד את האדמה הפוריה מאד בקרן בן־שמן זה ולהתפרנס בפרנסות כבודות ונאמנות, כי אין כל חק המפריע אותם מעשות כזאת, באשר הממשלה הִשְׁוְתָה את זכיותיהם *) עם זכיות כל אזרחי־קוקז. אולם לבשתנו ולחרפתנו נפגשם על כל שַׁעַל, בכל חצר ובית, בבתי־המלון, באכסניות, במרכבות־הקיטור בבתי־הנתיבות, בהתחניות, בשוקים וברחובות וכו׳—לכל מקום אשר תפנה יארבו אחריך, ובעל־כרחך אתה צריך לקנות מה, כדי להפטר מהם... והיה אם אך תפתח את פיך לדבר עמו, מיד יסובבך בכחש ובכזב, ועל כל הגה ומלה ישבע לך שבועי־שבועות, ואז—אז תדע נאמנה, שכל דבריו שקר וכזב... ומרגלא בפומייהו של אחינו האשכנזים פה: אם ישבע לך יהודי גרוזי „בחייכון ובחיי דרבנן״ (וזהי עפ״ר נוסח שבועתם בשעה שעומדים על המקח), תדע כי זהו שקר גרידא, ואם יוסיף לך „ובחיי דירושלים״—תוכל להיות בטוח שזהו שקר וכזב...

נפלא הדבר, שגם אצלם תצמחנה מחלוקת וקטטות ע״ד עליות שמנות וכיבודים וכו׳ הכל כאורח גוברין יהודאין די בכל אתר.. ובעיר כּוּתַאִים המרובה באוכלסי ישראל (כן ירבו!), אלה ינצו ויריבו בביהכנ״ס בעבור איזה כבוד מדומה עד שיבאו לידי הכאה, ובהיותם תמיד המושים במקדחות ודקרים, החלו גם לירות איש על אחיו בחצר ביהכנ״ס ולהפוך בלהט החרב... הה! נשכבה בבשתנו ותכס כלמה פנינו, בראותנו כי צרעת ממארת זו—שנאת־חנם ופירוד הלבבות—דבקה כה בגוף אֻמתנו, עד שגם אלה אשר מצבם ההיסטורי לא יביאם כלל לזה, גם הם נכונים לבלוע איש את רעהו חיים בעד איזה כבוד מדומה, בעד איזו התנשאות**) על הצבור וכו׳. הה, ובני־קרח לא מתו!...

*) הדברים האלה נכתבו לפני עשרים שנה, ולדאבוננו החלה עתה הרשות המקומית להצר מאד את צעדיהם בחוקים מעיקים וכו׳.

**) ושבח אני את אחיהם שבדגסתן הרחוקים מאד משנאת חנם זו, ואם תתחולל לפעמים איזו מריבה ביניהם ישקיעוה עד מהרה, ויצא הפסדם בשכרם. ועיין לעיל.

וכן גדולה מאד השנאה ופירוד־הלבבות שבינם ובין אחינו האשכנזים שבפה (יהודי ליטא ופולין), וכמה שהשתדלו והתערבו בדבר אנשים נבונים וישרים לְאַחֵד את הקהלות,—דבר שהיו מוציאים מזה תועלת רבה שני הצדדים, ולא עלתה בידם. כאשר דרשתי וחקרתי את מקור השנאה שביניהם, מי הולידה ומאין מוצאה?— לא מצאתי לה כל סבה נכונה, זולתי שהיהודים הגרוזיים נעלבים על אשר יהודי־אשכנז יקראום בשם „ביקים", כי נודעה להם הוראת מלה זו בז'רגון: „פר בן־בקר"... אף כי באמת יִקָּראו בשם זה מימים רבים, עוד טרם התודעותם אלינו האשכנזים. ומקור שנאת האשכנזים אותם לא ידעתי עד היום, וכנראה- גם הם לא ידעו... כי מה נוכל לקוות משרידי אנשי־החיל הניקולייבים, ה„תינוקות שנשבו לבין העכו"ם"— והם־הם רוב האשכנזים שבפה—שנשארו בהדיוטותם ובערותם עד היום הזה? אחינו אלה התמימים, ובניהם ונכדיהם הריקים מאד מכל חכמת ישראל וספרותה, יאמינו בתמימותם, כי אמנם „ביקים" ובני־בקר הם אחיהם הגרוזים, ואם יקרם לפעמים להיות מסובים אתם אל שלחן אחד, יתגרו בהם ויצחקו עליהם, בקראם אותם ע"פ המצאתם הפילולוגית גם בשם „אֶקס"- לאמר: „שור"...

אחד מהידענים שלהם חפץ להוכיח לי, כי המלה „בי"ק" היא נוטריקון, לאמר: **ב**ני **י**שראל **ק**דושים. ולא נהירא לי, שהרי אי־אפשר לשער שעברים אמתים, שאין שום איש מטיל ספק במוצאם ומכורתם, יכַנו את עצמם בשמות כאלה ל„העיד על מוצאם ממקור ישראל", כפי שהשתדל להוכיח לי הידען הנזכר, ומה גם כי נוטריקון כזה יעיד על עצמו שהוא מאוחר מאד.—השערה אחרת תאמר, כי לא „ביק" כ"א—„בִּקְעָה" צריך לומר, והיא בעבור, שהם היו מתגוררים תמיד בבקעות, ב ע מ ק י ם ובגאיות, בעת שאדוניהם האצילים והנסיכים היו יושבים על ראשי־ההרים ובמצדות סלעים.—והשערה אחרת תוסיף לאמר, שמקור המלה הוא מלשון גרוזי, מהשורש „בעג", שהוראתה: נָסִיך או אָצִיל. וכשתבוא ביו"ד נוספת תורה על יחס־הקנין, ונקראים — לפי השערה זו — אחינו אלה מאז מקדם בשם „בעג'י", שביאורה הנכון: קנין־הנסיך או ה„שייכים להנסיך", יען כי היו, כידוע, משועבדים להנסיכים והתחשבו לקנין־כספם ויהיו מְצֻמדים לאדמתם כמו האכרים בארצנו לפני שלשים שנה*) תחת ידי אצילי־פולין, שגם אצלם נקראה אז „עבדותם" זו בשם „פאנשטשינא" מהשם „פַּאַן" בפולנית, שביאורו ג"כ אציל ונסיך.

הבאתי לך, חביבי, את כל ההשערות ששמעתי בזה על אודותם. הֵי מינייהו עדיפא?— לא אוכל להחליט בעצמי, אך האחרונה כמדומני שהיא יותר קרובה

*) הדברים האלה נכתבו ממני לפני עשרים שנה, ונדפסו בתור מכתבים, כאטור, ב„הצפירה".

לאמת והיא מחורת מפי. ואתה חכה נא לי ואשמיעך דברים מלבבים ומלאים ענין גם על אדות אדוניהם (לפנים) הגרוזים-הנוצרים, כי גם אותם יכניסו סופרים אחדים במחיצת ישראל... ושלום לך...

טיפלים, בחדש שמרבים בשמחה.

ידידי, החדש הזה הוא חדש אדר, שעליו נצטוינו: „משנכנס אדר מרבים בשמחה" (מגילה).

ואולם דורות רבים מבדילים בינינו ובין העת שבה נאמרו הדברים האלה. אז היה היהודי עומד ברשות עצמו, ועתה—עבד לעבדים. אז לא היו רגליו מועדות וַיִפּוֹן בארין, ועתה — הנהו פורח באויר והארץ מתקוממה לו. אז, כשהיה חי חיים טבעיים, היתה לו כל השנה שנת גילת ורַנֵן, ומשנכנס אדר זָכַר את אשר קָרָהוּ לפני שנים רבות, מין „מקרה-בודד" יוצא מכלל מהלך ההיסטוריה שלו... וירבה בשמחה, ועתה? — עתה השנה הִנֶהָ לו שלשלת ארוכה מאוחדת מחליות של צרות ורדיפות, יגון ואנחה וכו' וגם משנכנס אדר — הוא מרבה ביגון!

נשתנו העתים ובאו צפרים אחרות, באו צפרים אחרות—ונשתנו הזמירות!

משנכנס אדר יתן היהודי אל לבו: למה לי לשמוח על הימים הטובים שהיו לַנִי בשנות קדם, אם עתה צרות ומכאובים יקיפוני כתנורו של עכנאי; אם על כל מדרך כף רגלי, אפגש רק מעצורים ומכשולים... אם שונאינו ישימו מועקה במתנינו ואנחנו נמקים ומתמזמזים... הה, אומלל אתה ישראל, ומה אֲמוּלָה לִבָּתִי בשומי עין עליך, — מה אחזה בך, ובמה ארגיע את רוחי? — ב„מרבית שנותיך" שחיית עד כה, באלפי שנות ההיסטוריה שלך וכו', — הַהֵן תְּשַׁבְּנָה את נפשי? ומה הנה שנותיך אלה שבהן תתפאר? — בעינַי, קצר-רואי, הֵנָה אך יום אחד ארוך שעבר עליך בענוים קשים ומרים, בגסיסה-ארוכה ונוראה, — אפיסת הכחות ויבשֶׁת-לְשַׁדך, מיתה-משונה בהשארת-הנפש, חבוט-הקבר והגוף קיים... שבירת החבית והיין שמור וכו' וכו', ולזכרונות כאלה תשא את נפשך?! — הן כל חודש וחודש יזכירך המון פגעים שהביא עליך בהתחדשו. דַי לך שימת-עין כמעט-קט על עֲלֵי הלוח-טָרָף התלוי על קיר ביתך וראית וספרת וסקרת—אם אך לא תלאה ולא תֵעָוֶה מספור — את אשר סבלת ונשאת בכל יום ובכל חדש: בחדש זה הוּעֲלוּ אבותיך על המוקד בספרד; בחדש זה גורשו מצרפת ובשני - מאשכנז וכו'; בחדש זה הורגו, בשני נשחטו, ובשלישי שוֹרָפוּ, נִצְמָתוּ, נפזרו, הומכו, הוכו, שֻׁדְדוּ, רֻצָּצוּ וכו' וכו', ואם לזכרונות-טובים כאלה תשא את נפשך, הלא כמוהם כאין... ולפעמים יֻמַר לַנִי מהצד המוסרי שב„הטובות" האלו הרבה יתר מהרעות... כמו למשל:

ביום זה הורשית לקבור את עצמות אבותיך שנהרגו ביום עברות... ביום פלוני התירו לך לשוב לבתיך שגורשת מהם ושכבר נחרבו ונשדדו; וביום פלמוני הורשית לצאת מעט מקרפיפך („גיטו" בלע"ז) לשאוף רוח; וביום ההוא הוקל מעט עָלֵך ע"י אחת מבנותיך היפהפיות שאחד העריצים בקש קרבתה... הה, אוי ואבוי ל„טובות זכרונות" כאלה! — — — ומה איפוא יזכירך החודש ה„שָׂמֵחַ" הזה, חדש אדר? — כי אשה עבריה־יפהפיה לקחה ביפיה לבב מלך טפש, שהיה מסור בידי „איש צר ואויב המן הרע", ובזה עלתה בידה להציל את עמה מכליון חרוץ וכו' וכו'—האֻמנם, הנקל היה אז ליהודיה (לו גם „ירקרקת"...) לבקש רחמים על עמה ומולדתה מכסיל־אדם וטפש בעת שכל שדרות העם עמדו מאחריה, ורק הָמָן אחד לפניה... ואולם עתה, לוּ גם תבאנָה יהודיותינו — דבר הרחוק לע"ע להאמין... — לבקש רחמים על עַמָן ולהמתיק לו את הדינים, כמה שדרות־עממיות תחסרנה להן מאחריהן, וכמה „הָמָנִים" יציצו ויתרבו מלפניהן וכנגדן? — מי ימנה מספר ל„המנינו" שבזמן הזה?... לא, עמי, עתה לא תעשינה ידיכם תושיה בדרכים כאלה, יען? — יען המנכם מכל העמים...*), יען אין אסתר לנו עתה, וגם „איש־יהודי" יחסר לנו בזמן הזה!...

חביבי! הנני עתה במקומות האלה שלפי המסורה היתה בזה ממשלת המלך הטפש אחשורוש, וכמו חי בהקיץ יתיצבו לפני אחינו מתפלשים בעפר, שק ואפר יצע לרבים וגו', וגם מרדכי היהודי—האחד ה„יושב בשער המלך". הנקל לך, „איש יהודי—ויושב בשער המלך"! לו היתה כזאת בזמננו, כי עתה היה בודאי הראשון להציע לסגור שערי־הארץ בעד יהודים חדשים נודדים, כדי להראות את „פַּרְסִיוּתוֹ"... והיהודי הגדול הזה ילבש גם הוא שק ואפר ויצא בתוך העיר ויזעק זעקה גדולה ומרה... הוא אינו חושש כלל: מה יאמרו הגוים?... או שמא לא יסכימו על זה „העסקנים הצבוריים" היהודים... אדרבה, הוא היה הראשון לעורר את העם להזדיין בכלי־זינו הידועים והמנוסים: בקול־יעקב, לצום ובכי ומספד, תחנה ובקשה, דפיקת־שער... וכדומה. הוא לא המתין עד שתבוא ותגיע ותעלה ל„מקום כבודו" ו„מרום משכנו" אנקת אחיו וְשַׁוְעַת בני עמו; הוא לא ישב לו ב„גאון שלות־השקט", „ספון בהיכלו ומתענג על בטנו היפה", עד שתבוא לפניו איזו דפוטציה עברית להתנפל, להתחנן ולבקש אותו שישגיח מ„מרומיו" להביט אל אחיו ה„שפלים" ולהמליץ בעדם... הוא לא הועיד מבתחלה „אסיפה", שכלום לא באה אלא לבהרהו בראש, ולאחוז בידו את ה„פעמון",—וידעו

*) מלשון הכתוב ביחזקאל (ה', ז').

כל העמים, כי גם ישראל הולכים בנימוסיהם והנהיגו „פעמון" באסיפותיהם... באחת, הוא לא שעה לשטי־כזב והבל ורעות־רוח, לְהִכָּנֵעַ מפני קומלימנט־פרסי ול„הִתְפַּרְסֵם" כלו.. כי אם השתמש בכל האמצעים שבידו, השתדל בכל מיני השתדלות להזכיר את „נאורתו", שהתקדמה מאד עד כי לא תחפוץ להגיד את עמה ומולדתה, כי באמת הדסה שמה כמלפנים, וכי עליה לעמוד עתה בין ה„הדסים", אף כי בשם „אסתר" תקרא בין הפרסים *)... הוא הזהירה והעיר בה את רגשותיה העבריות ויכינה לבקש על עמה ומולדתה, שהתביישה בהם עד עתה... והוא גם אמצה לצאת בלי מורך־לב להוציא כאור משפט עמה ולהפר מחשבות בליעל!... הגם עתה נוכל לקוות כזאת מגבירינו, אדירינו וּבַרוֹנֵינוּ? האֻמנם כי גם החטאים האלה, שרק בעבורם יכו אותנו „על־חטא", הגם הם ישפילו את כבודם לרדת מ„עצמם" אל עמם לראות בעניו? הירהיבו עוז בנפשם להזכיר את „בנותיהם", שבעצמם הרחיקון מעל עמן בחנוכם, את גזע מחצבתן ואת חובתן לעמן בתור בנות?...—ומה, חביבי?...

התרחקתי מעט ללכת, ורעיוני נשאוני הלאה מחוג מטרתי בספרי זה, אך מי כמוך, חביבי, יודע את לבבי המסור ונתון לעמי, ולא יִפָּלֵא איפוא בעיניך, אם מִדֵּי דברי במצב עמנו היורד פלאים מיום ליום ואין עומד בפרץ, וגבירינו וברונינו עוד מוסיפים עצים להגדיל המדורה..—מדי זכרי זאת, נפשי עלי תשתוחח ומעי יהמו כחלילים, עד כי בהגיגי תבער „אש" בלשוני... הה, מי יתנני... מי יתנני שָׁמִיר וָשַׁיִת... מי... יתנני... אֵש פלדות, להבות וזלעפות, גפרית ואש מתלקחת... מי יתנני ויכולתי להצית את כל „החמרים־הדולקים" האלה בכל „הקוצים והברקנים" שלנו... או אז אולי הונח לנו לכלנו... אולי? — הה, כולי האי ואולי??

אך אשובה לעניני.

טיפלים, אחר הפורים.

כי נשים לבנו לתואר פני הגרוזים־הנוצרים, למבנה גֵוָם ומהירות תנועותיהם, חזות פניהם ונטיותיהם ותכונותיהם וכו', על נקלה נכיר בהם רושמי ישראל־סבא, אשר פג טעמו ברבות הימים וריחו נמר... כן גם שמותיהם ושמות נשותיהם, שנשתמרו אצלם בטהרתם, גם הם יעידון יגידון על גזע־קודש מחצבתם, ותוצאותיהם

*) באמת אמרו: הדסה שמה העברי מלידה ומבטן, ורק ע"פ חנוך דורה ה„נאור" מרדכי הוא שאומן את הדסה — להיות „אסתר" הפרסית, כי אסתר הוא שם פרסי טהור... והדברים עתיקים.

מימי קדם—ימי החוזים והנביאים, כמו השמות: אדם, אליאסף, צפניהו, מלכיהו, אדוניהו, יהורם, חבקוק, מלכיאל וכו׳; שרה, מִלְכָּה, חנה, אביגיל, דבורה, צפנת וכו׳. הנה כי כן מתגאים גם הם ב„יחוסם״ זה, ומתיחשים תמיד למשפחותיהם לבית אבותם עד אבות העברים הקדמונים, ולא רק ההמון הפשוט, כי גם האצילים והנסיכים ובני מרומי עם־הארץ יתילדו על משפחות ישראל, כמו הנסיך באגרא־טיאן־מוכראנסקי מהשם—„בן־מכיר״, ויש לו מגלת־יוחסין עתיקה עד גלות עשרת השבטים ויראנה לכל מי שיבוא לראותה, והיא מלאה חותמות מלכיות שונות משנות דור ודור; וכן האציל הנודע אבימעליק—הוא „אבימלך״; האציל מעלקי־סעדיקאוויץ—בן „מַלְכִּי־צֶדֶק״; השרים לבית „ציצי״ *); לבן־בעק—ה„נסיך לָבָן״ ובדומה. וכן נמצאות מלים רבות עבריות לא רק במבטאן ובגזרתן, כי גם בהוראתן, כמו המלה: חרדלא (הוא הירק החריף שבספרות הרבנות יקרא „חֲזֶרֶת״); קיצח = קצח וכו׳. הרב מטעם דפה, מר וויינשאל, הראה לי ספר־מלים, שבו אסף לערך חמש מאות מלים עבריות שמצא בשפת גרוזיה, שמבטאן והוראתן כמו בעברית. וכי תבוא בדברים עם איש גרוזי, יהיה מי שיהיה, ראשית כל יתפאר ויתימר לפניך כי עמו הוא מצאצאי העברים הקדמונים, ו„התפארותו״ זו יביע בהתלהבות עצומה ורגש גאון־לאומי מאד נעלה. מה שאין כן הארמני. אם יעוז איש לאמר לו שפניו דומים לפני יהודי—דבר אשר יקרה לרוב, שֶׁהֲרֵי גם הם בני־שם הם,—יֵרֵד אתו עד לחייו וסכנות נפשות יש בדבר. אחינו תושבי גרוזיה גם הם הבטיחוני כי את הגרוזים יחשבו כאחים, ויחושו אליהם בעמקי לבבם איזו קרבת־משפחה, ואולם את הארמנים ישנאו שניהם יחדו—היהודים והגרוזים. כי אמנם אין לך עם בתבל העלול ככה לאונאה ותרמית, וחי רק על המרמה ורמאות, כמו הארמנים הרמאים, אשר ימוצו פה לשד חַיָתָם של כל אזרחי קוקז ויכבשו תחת ידם את כל סחר הארץ ומערבה ועזבונה, עד כי כמעט כל נסיכי־גרוזיה ואציליה כבר נפלו בידיהם עם נחלאותיהם והוותיהם וחצריהם ביחד את נשותיהם ובנותיהם היפיפיות **), ואחריתם עדי אובד! אף כי על הרשעים ההם אין שום פוצה פה ואין משטין ומעורר דינים... שהם רַשָׁאִים ולא... ולו הואלתי לספר לך אך שמץ מערמתם ותבליתם, כי עתה תקצר היריעה מהכיל ואתה תֵעָוֶה משמוע; ותהי למשל בפי מָאתַיִם אלף תושבי־טיפלים: „הנך רמאי כארמני!״

בקצרה, הארמני הוא סמל האונאה והתרמית, דמות דיוקנו של השקר והכזב,

*) עיין לעיל.

**) סוד גלוי הוא בכל ארצות קוקז, שישנם נסיכים גרוזים רבים שנמסרו ביחד את בנותיהם ונשותיהם היפות בידי הארמנים הנושים בם...

זיו־איקוני; של עשֶׁק ורמאות, חונף ומרמה וכו׳, ופה, אך פה, אנו רואים עד כמה צדק פושקין באמרו, כי „עשרה יְוָנִים יוכלו לברוא אך ארמני אחד״... יהודי־גרוזיה יודעים זאת היטב והִנָּם נשמרים לנפשותיהם משחיתות הארמנים בכל מה דאפשר, ובכל זאת יִלָּכְדוּ בשחיתותיהם *), כי אין חכמה ואין עצה ותַחְבֻּלָה להנצל מהם, ואם אך יריח הארמני—שבבחינה זו יש לו חוש־הריח חד וחריף — שיש לך כסף בכיסך, אז—ב ע י נ י ו יקהנו, ואחרית כיסך—להכרית... ושנאתם להעמים זולתם מבצבצת ויוצאת בכל עת ומקום, וכמעט כל עמי קוקז ישיבו להם שנאתם אל חיקם וירחיקום מחברתם בכל מקרה שיבוא לידם. ובערים רבות בקוקז היו בחירות בבתי־הפקידות בעת הזאת, ויתאמצו הגרוזים והאימריטינים עם האבחזים והליזגינים וכו׳ להרחיקם ו„להשחירם״ מבלתי בחור מהם אף איש אחד...

יצאתי מעט מגדרי ופניתי לדברים צדדים מהענין המלבב אותנו — בדבר מוצא הגרוזים וכו׳. אך האמין לי, חביבי, כי מדי דברי בהעם החצוף—הארמנים, לא אוכל התאפק מלנהוג בהם, כמו כל הסופרים שבלשונות העמים בהזכירם שמם... ועתה נשובה לענינינו.

האמנם, חביבי, ערכתי לפניך ראיות רבות בדבר מוֹצא הגרוזים־הנוצרים והכשרתי את מולדתם להכניסם במחיצת ישראל,—ואולם כחניך־הישיבה, שתרגלתי מעודי להפוך בכל דבר ע״פ הסגנון: „איפכא מסתברא?״ „ותסברא?״... הנני גם בזה מפקפק מעט במכורתם העברית, כי מאד־מאד יוכל היות שהם מצאצאי שבע העממין שישבו בארץ כנען בעת הלכדה לפני יהושע בן נון, ויש ידים להשערה זו מהאגדה התלמודית העתיקה וז״ל: „א״ר שמואל ב״נ שלש פרוסטגמאות שלח יהושע לא״י עד שלא יכנסו לארץ: מי שהוא רוצה לפנות—יפנה; להשלים—ישלים; לעשות מלחמה—יעשה. גִרְגָשִׁי פנה והאמין להקב״ה והלך לאפריקי״**) וכו׳ (ירושלמי,

*) אגדה מתהלכת בין אחינו הגרוזים וכן גם בין אחינו שבתוגרמה, כי ה„ארמנים הם מגזע עמלק״, כי על כל שעל יהושו את שנאתם—שנאת עמלק והמן לישראל. ומביאין ראיה לדבריהם, כי כמעט בכל שמות וכנויי הארמנים תבוא המלה „מלק״ (לאמר: „עמלק״), כמו: מעליק׳און, מעלק׳־איאנץ וכדומה. וישנה עוד אגדה מתהלכת בין אחב״י אלה, כי בליל פורים ישבו הארמנים בחשך ולא יעלו אור בבתיהם, באבלם על מפלת המן שלהם וכו׳. והפלא, כי מעולם לא שמענו שיתגייר ארמני, בשעה שאין, כמדומני, עם בתבל שלא קרה לאחד מבניו להתיהד... ואת הדבר הזה יבליטו כל תושבי קוקז כמו עובדה קיימת מאז מעולם המדברת לעצמה . . .

**) במס׳ תמיד ל״ב, גבי אלכסנדר מוקדון: „בעינא דאזיל למדינת אפריקי״ (ועיין בויקרא רבה רפב״ז) ותרגום יונתן על הפסוק: בני־יפת גומר ומגוג ומדי (בראשית י׳ ב׳) „ושום אפרכיותהון אפריקי וגירמסי ומדי״. הרי שמנה אפריקי ביחד את מדי, שהיא לכולא

שביעית פ׳ ו׳). ובכן נוכל להחליט כי הם־הם צאצאי ה„גִרְגָשִׁי״, ומה אות כי ישתוו מאד השמות „גרגשי״ ו„גרוזיה״. ומצאנו שהסופרים הקדמונים היו קוראים להם בהדיא „גרגשים״, כמו הנוסע ר׳ בנימין מטולידא ועוד *). ואחינו דפה יקראום עד היום: ג׳ורדזשים, כי הגימ״ל המסומנת אצלם בקו למעלה יבטאוה כמו „דזשי״. ד״מ: אדרבידג׳אן אדרבידזשאן, העיר מוג׳ו : מודזשי, ואת המלה גרג׳שים (כלומר: גרוזים) יבטאו גורדזשים, בעבור הגימ״ל השניה המסומנת בקו למעלה, כאמור. וקלא דלא פסיק הוא בכל ארצות קוקז בין כל לאומיה ושבטיה הרבים, כי הם־הם מבני השבעה עממין שנמלטו הנה מא״י בימות יהושע וילכו לאורך חופי הנהר הגדול נהר פרת (היפראט האידנא) עד בואם למוצאו בקוקז על יד העיר ערזערום. ואשר ע״כ יקראו עד היום עמים אחדים בשמות כאלה המורים על מוצאם הקדמוני — מארץ כנען, כמו האמרטינים, יאמרו שהם מבני הָאֱמֹרִי **); האיסטינים—מבני חֵת

עלמא בקוקז (ועיין לעיל), ובמדרש ויקרא רבה פ׳ י״ז: „שלש פרוזדיגמאות שלח יהושע לא״י וכו׳, גרגשי פנה והלך לו לאפריקי״ וכו׳, ועוד שם: „אל ארץ כארצכם — זו אפריקי״, הֲרי לנו מפורש דברי רבשקה שר־צבא אשור, שבא בכוונה תחלה להגלות גם את יהודה לאפריקי, היא קוקז, שמתאימה באקלימה עם א״י, ושכבר הגלו שמה עשרת השבטים (ועיין לעיל), לכן דמה רבשקה לפתות בזה גם את יהודה, או כדבריו: „העם אשר על החומה״, כדי שישלימו אתו ויצאו לאפריקי שבקוקז לאחיהם בני־אפרים וכו׳.

*) מכל המקורים האלה מוכח בהדיא שהגרגשי גלה בימי יהושע כשבאו ב״י עם רב ממצרים ולהצו את יושבי הארץ, והלכו ונדדו עד אפריקי, היא קוקז. וזה מה שאמרנו בסנהדרין (דף צ״א): כשבאו בני־אפריקי לדון עם ישראל לפני אלכסנדרוס מוקדון, אמרו ליה: ארץ כנען שלנו היא וכו׳, בודאי שהם־הם הגרגשים ש„פנו״ מא״י וישבו בקוקז שהיא אפריקי, ובאו לתבוע את א״י בטענותיהם הישנות. והח׳ בוכארט (בספרו פלג ג׳ ח׳ צד קצ״ה) אומר, שזהו ארין פריגיאה באסיה הקטנה ונקראת „גומר״ במקרא מפני שגומרא בארמית=גחלים, וּשטראבו וּשטופאנוס הביצאנצי קוראים לה κατακεκαυμένη, פ׳: „הנשרף״, וכן נקראת בל״י: „הנחרכת מאש״, כי היו בה הרבה הרים מוריקי־אש (לאווא) שעד היום לא כבו, כמו שעמאכא וכדומה. וגם הירונימוס אומר כך (הירונימוס ליחזקאל ל״ח ב׳) והירודוט (בספוריו א׳ ק״ג, דף י״א) אומר שנדחקו ע״י הסקיטים, אך דבריו אינם מחוורים בזה, כי הוא תולה בכל פעם את הדחיקות והלחיצות של העמים ע״י הסקיטים (ועיין ערוך השלם ערך „אפריקי״). וישנה עוד ראיה לכל הנאמר ע״ד קוקז־אפריקי, ממה שנאמר בתלמוד (שבת דף ל״א): „מפני מה רגליהם של אפריקיים רחבות״ וכו׳, ובכ״י מינכין נאמר במקום אפריקיים—„פרסיים״, וכנראה היו אצלם שתי השמות נרדפים, יען כי פרס וקוקז אחת היא.

**) והרואה את בני האימריטינים המצוינים בגבהם הענקי וגבורת כחם וכו׳, יכיר בהם את האמור עליהם: ואנכי השמדתי את האמורי מפניהם אשר כגובה ארזים גבהו והסון הוא כאלונים וגו׳ (עמוס ב׳, ט׳).

(החִתִים, וכן יבטאו הם בעצמם את שמם: חאסיטינים) והגרוזים—כדאמרן. אבן על היהודים הגרוזים אין מַטִיל ספק בדבר שהם־הם מגולי עשרת השבטים, אשר הובאו הנה במסלות ובדרכים שהיו לפנים מא״י לקוקז דרך אשדות הנהר הגדול נהר פרת, כאמור, והארצות האלה היו, כנראה, קצה גבול אשור, ובכוון הרחיק אותם עד כאן, והן בודאי היו אז תחת ממשלת אשור, ששמה נמלטו גם בני מלך אשור שמרדו בו והכוהו בית אלהיו, כעדות הכתוב: „והמה נמלטו ארץ אררט״ (ישעיה ל״ח; מלכים ב׳ י״ט, ל״ז), הכל כמובא לעיל באריכות.

* * *

ועל דבר תכונות נפשם ומזגם, אופיים וטבעם, ודמם החם והרותח נוכל ג״כ למצוא בהם (ביהודי גרוזיה) עקבות תכונות אבותיהם: „ב נ י א פ ר י ם נ ו ש ק י ר ו מ י ק ש ת״ וגו׳*); „ג ל ע ד וגו׳ ע ק ו ב ה מ ד ם״ וגו׳**) בימי קדם; „ה כ ע י ס א פ ר י ם ת מ ר ו ר י ם ו ד מ י ו ע ל י ו י ט ו ש״ וגו׳***). כי תפגוש יהודי־גרוזי או דגסתני בדרך וחרב־פיפיות (קינז׳אלע) על ירכו או באבנטו, כדרכם תמיד, ותשאלהו מה אודותיה, ראשית־כל יהללנה לפניך בהתלהבות עצומה „שהיתה כמה פעמים בפעולה ומלאה את משלחתה באמונה״... משפט „גואל הדם״ נוהג אצלם עד היום בעצם תקפו כמו בארץ־ישראל לפני אלפַּים שנה. ובכלל הם מהירים לשפוך דם, כמו העמים שכניהם, בעד כל מקרה קל־ערך או ריב וקטטה פתאומית. — פעם אחת בקשני אחד ממכירי בטיפלים, המשגיח על המחלקה־הכשרית במרתפו של ארמני אחד, ללכת עמו לטעום את היין הכשר. בבואנו אל המרתף פנימה, מצאנו גרוזים רבים, יהודים ונוצרים, מסובים אל שלחן אחד ומגיחים את כוסותיהם באהבה ואחוה, ובטרם עוד הספיק מכירי למזוג לי את הכוס, באה להבת חניתו של אחד המסובים בלב רעהו, שלפני רגע ראינום מגפפים ומנשקים זה את זה ! — הרוצח הוציא את חניתו כשהיא מטפטפת דם־חי ורותח, ואחוזת מרעיו סבוהו מכל עבריו בשאלותיהם: איה ואיפה השיג חנית מצוינה כזו ? וכמה שלם בעדה וכו׳ ? — כמו עשה איזה צחוק־מענין לעיניהם. . . ואלמלא באו השוטרים ואסרו את המרצח, כי עתה היה גם נקי ממאסר ומענש הממשלה, בהיותם מסתירים תמיד מעשי רצח כאלה מעיני הממשלה, ומוסרים את דינם למשפחת הנרצח להיות — „גואלי הדם״.

מעשים ומאורעות כאלה יקרו אצל הגרוזים־הנוצרים כמו אצל אחינו אלה כמעט בכל יום, ולפעמים גם בבתי־כנסיותיהם ותפלותיהם (עיין לעיל) ע״ד איזה

*) תהלים, ע״ח, י.

**) הושע, ו׳ ט׳ וגלעד נכללה תמיד באפרים ובמלכות שומרון.

***) שם, י״ג, ט״ו.

כבוד מִרמה וכדומה, וזוהי לפי דעתי הסבה האמתית המרחקת את אחינו האשכנזים שבפה מֵהִתְאַחֵד עמהם בחייהם הביתיים והצבוריים, כי סוף־כל־סוף קשה מאד ליהודי־אירופאי להביט בקר־רוח ובשויון־נפש על נטיות אכזריות ופראיות כאלה.

ואחינו האשכנזים היושבים פה כשש מאות משפחות, רובם שרידי אנשי־החיל מהסדר הישן ובניהם וצאצאיהם, ויתרם -- אנשי־מעשה, סוחרים נכבדים ומְפלמים, שזכות השכלתם מסיעתם... שני בתי־כנסיות להם, אחד בתור ביהכנ"ס־לנאורים (כלומר: בלי בימה באמצעיתו...) שגם ל„מנין" שלם לא יעלה מספרם; והשני—הוא להחיילים הנזכרים, ובו נשאר עוד טפוסם הגשמי כמו שנחטפו מזרועות אמותיהם בילדותם ונשארו ככה בילדותם... ובאשר כי לשונם (ב„ז'רגון" הכתוב מדבר) מעורבת הרבה בהברות רוסיות, כידוע, יעשו רשם אי־נעים בעיני הרואה אותם בפעם הראשונה ושומע את מדברותיהם ופתגמיהם וכו'. ביחוד בעסקם בצרכי־צבור בביהכנ"ס שלהם. ובשמחת־תורה דהאי שתא בהיותי ביניהם שמעתי את הגבאי (ג"כ חַיָל־זקן שהצטיין בהיותו המתופף הראשי -Старшій Барабан-щикъ) קורא בחיל ועוז: „יעמוד אלאפאטיורינאי גהאַגאון וכו' וכו' שקבל אות־כסף וצלב בעד הצטיינותו וכו' שמו פיטר אנדריעוויץ, הננו מכבדים אותו בפסוק השלישי מ„אתה גאָהריתא" המתחיל: ה' לאמעק"... אז קם המכובד על רגליו ויגער בו בנזיפה: „שקר אתה דובר בן־כלבתא, לא אות־כסף, כ"א—אות־זהב וכו'". ופעם אחת בעת קבלת שבת, אחרי ברכות מעין־שבע, הושיט החזן את ידו לקבל את הכוס לקידוש, ויחליף השמש את הכוס שבשמאלו, ויתחוב לו בידו חתיכת אַליה־מעושנה שאחז בשעת מעשה בימינו. . . והַלָּה זרקה לו בפניו בלוית ברכת־האם (ע"פ נוסח רוסי. .) ועוד ועוד ראיתי ושמעתי ביניהם מעשים מעוררי צחוק וגועל־נפש, שאין הנייר שוה בהפסדו לספרם כמו. . .

ולאחינו הגרוזים יש בית־כנסת מיוחד ישן נושן מכמה מאות שנים, והוא מָט לנפול, לולא הקורות והמוטות התומכות אותו מכל עבריו. — בשבת זו הלכתי להתפלל אצלם, ואראה ביניהם מנהגים אחדים שונים מאשר אצלנו וקרובים למנהגי אחיהם שבדגסתן וכו' (עיין לעיל). באותה שבת התארח אצלם אורח נכבד, החכם הראשי שלהם מעיר כּוּתַאִים; כשתי שעות לפני שקיעת החמה התחילו לקבל את השבת (לכבודו של החכם האורח הקדימו כך) והרב הזה התפלל לפני העמוד. מחזה נהדר ומרהיב־עין היה לי לראות את אחינו אלה האובדים והנדחים בארצות גוים עריצים ופראי־אדם, במעונות אריות, בין הררי־טרף וכו' ובכל זאת לא פג טעמם וריחם — ריח ישראל סבא לא נמר! — ומה גם כאשר שוררו כלם יחדו את מזמורי ה„לכו נרננה" ו„לכה דודי" מלה במלה אחר החזן־החַכם, וְנִדְמה נדמו

בעיני כמו להקת משוררים משמעת לנו הוד־זמרתה באיזה עולם שכלו אצילות ורוחניות! — הניגון ניגון תוגה והשתפכות־הנפש, בקול רועד מָהול בְּרוֹך ונעימה, קול היורד יהודר למעמקי הלב העברי ומכה על מֵיתָרָיו ונִימָיו הדקים; ורגליהם רגל ישרה כל עת התפלה, אין „יוצא דופן" מהשדרות, אין משמיע קולו ברמה יתר על המדה, אין קומט מצחו או מעצם עיניו בחזקה... ואין עושה תנועות והעויות משונות, כדי להתקדש ולְהִכָּבֵד על העם... כ"א—לְאַטָם, כְּהַדְרָגָה בַּבְּיָנִית ותוגית, התנהלו במנגינותיהם אחרי החַכַם־החזן, היפה מאד בהדרת פניו, ואך קְוֵי־עצב אחדים מַכְהִים את עוד מצחו ורקותיו הטהורות והמאירות! וידמו באמת באותה שעה—להאיש העומד ומביט אליהם מן הצד—כמו עומד הוא ישראל־סבא, היהודי־הנצחי, לפני כסא הכבוד ומתחנן ומבקש על נפשו מלפני אביו ה„ראשון והאחרון" כי ירחם את עמו וישים קץ וסוף לצרותיו ותלאותיו וכו' וכו', וככה התמזגו קולותיהם ומנגינותיהם ויציגו לפנינו הרמוניה־נעימה שהשתפכה בכל פינות הבית, וימשכו ויסלסלו בנגוניהם וזמרותיהם עד תום כל התפלה עם ברכות מעין־שבע והקידוש וכו'.

בכלות התפלה סבב החכם־החזן את הבימה כשהוא מעוטף בטליתו, וכל העם נגשים אליו ביראת־הכבוד וינשקו את יד ימינו אחרי העבירם את ימינם הם על מצחם ועל גבות עיניהם כדרכם. אף הוא נשא עיניו למעלה בכל העת ההיא ויברכם במועל כפיו ובהגיג־לבב. וראה זה פלא: על יד הפתח בביאה עמדו נשים אחדות אשכנזיות שבאו לראות, ואולי — לְהֵרָאוֹת, וכעבור החכם ב„סבובו" על פניהן הושיט גם להן את ידו והן נשקוה, והוא — ברך אותן! דבר אשר לו עשה כזאת אחד מרבנינו שב„תחום" בודאי היה נידון בריסוק אברים...

זכור ואל תשכח, חביבי, כי אחרי ימי החנוכה, בלילי טבת הארוכים, הנני הולך לשוח בין שדרות אלונים מלבלבים, בין עצים רעננים ועפאים נותני ריח, ואגלי זעה מטפטפים מבשרי מרוב חום, מקהלת מנגנים תשמיענו הוד־זמרתה בגן־העיר, ואבקת־ציצים ופרחים עם ראשי בשמים ינשאו על כנפי רוח ובאו באף כל הטיילים וכו', האח! מה נעימה פה התולדה, ומה יפה ונחמד האקלים!

ובהיותי האידנא בארץ פרס הקדומה, אברכך בברכת הפרסיים:

היה בריא וטוב, ומסובל בשר כדוב, ועז כזאב וכו' כחפץ ידידך...

כּוּתַאִים.

העיר עתיקה מאד ואין יודע זמן הִבָּנוֹתָהּ. מספר אחינו הגרוזים בה לערך אלף בתי־אבות, וכמו בבונה תחלה התלקטו פה השדרות היותר תחתונות שבי־

אחינו אלה; אנשים נבערים מדעת, בורים והדיוטים ועמי-הארץ גמורים לכל משפטם וחקותם, מאמינים בכל הבל: בשדים, רוחות, כשפים ומכשפות; נושאים כמעט כלם קמיעות וטלמסיאות של בני-קדר על צואריהם, ומרפאים כל חלי וכל מדוה רק ע"י לחשים והשבעות. ואולם המדות הטובות שנטעה בנו התולדה מראשית צור הֻצבנו תתראינה גם ביניהם ברב או במעט: אוהבים את הגר, מכניסי-אורחים במלוא מובן המלה וחיים ביניהם באהבה ואחוה וריעות באופן היותר נעלה!

ומנהג יפה ראיתי ביניהם, לשלוח מנות איש לרעהו כמעט בכל ימות השנה, אם אך יבוא המקרה לידם, כמו: אם רעהו בא מן הדרך, או היה חולה ונתרפא, או שבא אורח הגון לביתו; על ברית-מילה, שבוע-הבן, שמחת אירוסין ובפרט על חנוכת-בית וכו', ולפעמים גם בלי שום סבה מוצאת, כ"א פשוט מרוב אהבתם להראות רגשי ידידות ואחוה איש לרעהו. וה„מנות" (כך יקראוה גם בלשונם) תהיינה על טס נחשת או קערת-עץ מניחין חתיכות נופת-צופים, מיני מגדנות ותופינים מעשה-מחבת, תפוחי-זהב ואגסים ודבלות תאנה, ביחד עם תרנגולות צלויות והתיכות אליה או חזה מעושנה. את הטס עם כל הַכֵּרָה יִשָּׂא נער על ראשו ובשתי ידיו יחזיק בקבוקי-יין וצלוחיות בתור „שילוחים" לַכֵּרָה.

אחר התפלה בביהכנ"ס לא יצא שום איש בטרם יקיף את הבימה, ומחויב דוקא לצאת באותה פנה שממנה התחיל את „הקפתו".

האבלים כל שבעה יבואו לביהכנ"ס ערב ובוקר וצהרים, ואחר התפלה יגש אליהם הרב או החכם וינחמם ואומר „אל מלא רחמים" ונפטרים לבתיהם, ולא ישבו עוד על הארץ כל היום. כשימות להם מת (גם קטן במשמע) יסגרו כלם את חנויותיהם ומתעסקים בו.

אם יחלום אחד החכמים איזה חלום רע, ומה גם כשרואה מת בחלומו, או לדבר בשפה ברורה: כְּשֶׁיְּבַדֶּה איזה חכם מלבו שראה מת בחלומו, יבוא בבוקר לביהכנ"ס ודורש לפני העם מענין החלום ושברו ואומר קדיש על אותו המת ש„בחלום"... והעם יכרו כֵּרָה למענו ויאכלו וישתו.

כשיעלה מי מהם לתורה, עליו לסובב בחזירתו את כל פנות ביהכנ"ס ולנשק יד לפה במאור פניו לכל המתפללים.

* * *

פה עלתה בידי להתודע לאחד הנסיכים ממשפחת „ציצי", אשר ספר לי סדר השתלשלות משפחתם ויחוסם לעם ישראל (עיין לעיל): „בזמן קדום, בערך אלף „ותשע מאות שנה, הלך אבי-משפחתם העברי „זווא" באניה בלב ים ממקום מושבו „בקַרְתַּגָה—היא תרשיש הקדומה—והאניה חשבה להשבר. וידור האיש נדר, כי אם

„ינצל מן הסכנה ויגיע לאיזה חוף, שמה יבחר לו מקום לשבת. ויהי כן. האניה „נשברה בלב ים, והוא הוטל אל חוף אסיה הקטנה סמוך לעיר פנסקענט ויתישב „בה. אחרי זמן מה, כאשר יצא שמו לתהלה בכל הארץ, התאספו אליו יהודים „רבים הנפוצים במקומות האלה וַיְיַסְדוּ להם ממלכה קטנה, עד ימי ממשלת מלכי „ביצאנץ, שהיו עוינים אותה והחריבוה והשביתוה לגמרי מהיות ממלכה. ובערך „ארבע מאות שנה אח"כ בקש אחד ממלכי גרוזיה את המשפחה המפוארה הזאת „שתבוא להתישב בארצו. וַיִלָוו עליהם עוד כמה אלפי נודדים יהודים, ובראש כלם „הנסיך לבית „זוזא" בשם „ציצי", ויבואו לטיפלים ויתישבו בה ע"פ בקשת המלך „הנזכר. ובהיות הוא וכל היהודים הנלוים עליו מְלֻמדי־מלחמה וגבורי חיל, הציע „לפניהם המלך שֶׁיִתְיַשְׁבוּ בחבלי הארץ שעל חְפֵי הנהר קורַא, קרוב לקוריאלי „ואדריאט העליונה, בתנאי שיגרשו משם את האסיטינים יושבי ההרים, המתנפלים „במדינתו פעם בפעם לשלול שלל ולבוז בז. והנה זה האיש „ציצי", בהיותו שר „וגדול ליהודים הסרים למשמעתו, התנפל עם חיל היהודים המעט על האסיטינים „הרבים והעצומים ויגרשם, ויתרם כבש לו לעבדים ונתישב עם חילו העברי משני „עברי הקורא במישור הזה שבין ההרים. לאחר זמן רב קבלו עליהם כל בני משפחת „זוזא, הוא ציצי, את הדת הנוצרית, ומלכי גרוזיה שמו אותם לנסיכים בארץ, ואולם „לא נסתפחו עמהם יהודים רבים בהמרת הדת, והרוב מהם נשארו נאמנים לדתם „והם־הם צאצאיהם היושבים בקוריאלי, הודריאט, ברעט וכו'. ואמנם עד היום „נשארה משפחת הנסיכים זו לבית־ציצי נאמנה למורשת אבותיה, מתגאה ביחוסה „העברי, וכולם אוהבים מאד את ישראל ועומדים מוכנים להגן עליהם בכל עת „מצוא".

במקומות רבים פה ראיתי עוד חרבות מבצרים עתיקים על ראשי ההרים והסלעים, שישבו בהם לפנים אבות הנסיכים האלה, ובניהם נמצאים עד היום ארמנות וטירות ובתי־מרחץ מאבני־גזית חצובים בטוב טעם ודעת, ומנהרות ומערות נסתרות בתחתיות ארץ וכו', שכלם שוממים עתה ומעידים רק על הסנם ותפארתם בשנות קדם. בין ההרבות האלה תִמָצֵא עוד חורבה אחת עם כִּפָּה עגולה, שכפי מסורתם היתה להם בית־תפלה עברי קודם שהתנצרו, וכלם יְאַשְׁרוּ את מסורתם זו, כי בית־התפלה שָׁמוּר הוא מאתם גם עתה כעין שריד־קדומים, ומאז יחזקוהו ויתקנוהו ולא יתנוהו ליהרס כלה, בהיותו מעיד על מכורתם. ומולדתם העברית, שבה יתגאו, באמור, עד עולם.

באטום, על חוף ים־השחור, טבת *).

הנה זה עתה הֻנְתְּקוּ כפות־רגלי ממעברות האניה והנני דורך ברגשי עוז ונועם על אדמת קוקז. האח, מה שונה הוא האקלים בארץ הזאת! לפני חמשת ימים יצאתי באניה מקערטש, בעת אשר החורף כבר התאזרח שם, וַיָּצֶף גלדי קרח על החף, ושלג וכפור כרוכים ירדו מן השמים ויעטו שלמת־מות את כל הככר, ואני בקצפי על אקלים־הדרום (כי גם קערטש בדרום היא) שככה רמני, מהרתי ואשלח לביתי את בגדי הקיץ שלי להקל לי ממשאי בדרכי,—ועתה בבואי הֵנָּה הנני מתחרט מאד וחוזר בתשובה על חטאתי כנגדי בעצמי.. . הנני הולך בחוצות קריה לבוש באדרת־שער, ומלבד מה שיציקוני קרני השמש ואגלי־זעה מטפטפים מכל בשרי, הנה כל רואי יביטו יראו בי וישלחו אחרי לשון.. . לכל פנות שאני פונה אפגוש רק אילנות מלבלבים ציצים ופרחים, יֶרֶק־דשא ועפאים נותני־ריח וכל שיח השדה, כמו אצלנו בסוף ימי־האביב!—הַמַשָּׂאִים (כן יכנו פה נושאי־סַבָּל, והיא בודאי מלה עברית מה"ש: „מַשָּׂא") הולכים חצים ערומים ויחפים, ובני מרומי עם הארץ לבושים בגדי־בד, שֵׁש ורקמה דקים וקלים; חלונות הבתים פתוחים לרוח היום, ועל יד כל בית וחצר — אגנות ועציצים מלאים פרחים ונצנים, שושנים וורדים וכו׳, שחבל ארץ זו עשירה בהן, ועל ידיהן יצחקו הילדים בצחוק־הקיץ וגם הם יביטו ויראו בי ובאדרתי השעירה.. . ככה אנכי הולך טבול בנטפי יֶזַע על פאותי וזקני, ודמיוני כעת כאחד החסידים בעלותו מן הרחצה.. . הבה! אלכה ואקנה לי בגד־קיץ — החלטתי בנפשי — ויוליכני מארחִי אל השוק־הטורקי, שבו תמכרנה סחורות כאלה.

באנו אל השוק הבנוי כאגן־הסהר ומוקף מצודות עתיקות ושרידי חרבות, והוא מלא צאן־אדם עד אפס מקום. ברב כח ובדי־עמל נדחקתי בתוך ההמון הרב, ואזני צללו ותחרשנה לשמע הלשונות הרבות המצלצלות במקום הזה, ויזכירונו „בקעת שנער" בשעתה בהתבלבל בה הלשונות.. . פה יושב פרסי מסֻבָּל בשר כדוב, חָבוּש כובע־שעיר גדול ורחב כחבית הפוכה, ומקשקש בלשונו המצלצלת בְּנִיבֶיהָ ומבטאיה ומעט גם חרחור בגרון; לְעֻמתו יתנועע איש גרוזי מלא חיים ותנועה ולְשַׁד־עלומים בכל בַּדֵּי עורו ועורקי גוו, כטבע השבט החרוץ הזה, ולשונו תתנהג מעט בכבדות מרוב יין ושכר שהגיה אל פיו.. . שם ירוץ הַתַּתָּרִי וירקד התוגרמי, יִתְעַוֵּת הַצֶ'רְקֶסִי וישתובב הַהֲרָרִי (Горцы) וְיִסְתַּבָּל הַמַשָּׂאִי; יתנפח האימריטיני בגבהו וחסנו, ויתרומם הלעזגיני בקומתו, והאבחזי במשובתו והקאברדיני

*) נדפס ב„הצפירה" שנת תר"ן, והוא ראשית נסיעתי לקוקז מקערטש אשר בקריב, וקבעתיו בסוף באשר לא חפצתי לערבב את הסדר ברשימותי שהחילותי מדגסתן, שבה התמהמהתי ועשיתי יותר הרבה מכל ערי קוקז.

בפראיותו וכו׳ וכו׳ וכו׳. פתאם, באמצע מבוכה זו, התיצבה לפנינו מרכבה נשואה בידי שמנה מַשָּׂאִים אמיצי כח, ובה יושב איש הדור בלבושו רם הקומה, וממעל לְהַגַּבָּה שלו תתנוסס מגבעה גבוהה כתבנית מגדל (צילינדר בלע״ז), המוסיפה לו הוד ויראה וְכַאַמָּתַיִם על גבהו... בידו יאחז פעמון גדול הולם פעם ברעם וברעש, עד כי נאסף מסביב למרכבתו כל ההמון הרב. אז התמודד האיש על מרכבתו ויתיצב בקומה זקופה ויקרא בקול גדול בשפת תוגרמה המובנת פה לכלם. ובשעת מעשה עשה תנועות מוזרות, מולל ברגליו ובידיו ובאצבעותיו, כמעט בכל אבריו. וכרגע לקח בידו תיבת־זכוכית כמו פנס, שבה שִׁנַּיִם תותביות בחניכים מלאכותיים, וַיַּרְאֵם לכל ההמון, תכף התפרצו למרכבתו מַשָּׂאִים אחדים, והוא במלקחים שבידו עקר מפיהם במהירות נפלאה את שניהם הרעועות ויזרקן בכח בין ההמון, אשר התנפל עליהן ככלבים עזי נפש על נתח בשר... „הענק הזה — אמר לי בן־לויתי — הוא רופא־שִׁנַּיִם מארץ יָוָן, וזה דרכו מימים ימימה לבוא הנה בירחי כסלו וטבת בעת הגשמים, וזוהי הרקלמה שלו, והוא מאסף הון רב במלאכתו זו פה, כי מחלת השנים בזה היא מחלה־מתהלכת וכמעט אין נקי ממנה מרוב טחב ורטיבות האויר וצבא חליפותיו בתקופה זו אצלנו; לְפָנִים בראשית בואו לכאן, כשהתחילה העיר להתפתח בבואה תחת ממשלת רוסיה (בשנת 1878), לא נתנתו הבולדריה להתעסק במלאכתו זו, וַיָּשָׁב לביתו ארצה יון, ויבוא בפעם שנית ותעודת דֶנתיסט בידו כחק, ומאז יתעסק במלאכתו באין מפריע; ואתה אל תתמה — הוסיף בן־לויתי לדבר — כי איש מלומד כמהו יעשה כה זר מעשהו... כי מה לא יעשה האדם למען מצוא לחמו? ומעשי הרופאים והדנתיסטים שלכם, האם טובים הם ממנו ומנומסים ביותר? ה„רקלמה״ פשטה עתה בכל העולם, וההבדל הוא רק בזה, שבשעה אשר הרופאים שלכם מְרַקְלְמִים את „חריצותם״ בהעתונים גלוי לכל העולם, הנה שלנו יפרסמו את גדולתם בחוג־קטן בעיבורה של עיר אחת״...

נעניתי לו בראשי, ואזכור את הרקלמות הידועות שבעתונותנו, כמו למשל: „פלוני הדנתיסט יכול לעקור חמש־עשרה שִׁנַּיִם בבת־אחת בלי כאב״ וכו׳ וכדומה, ואומר להודיע זאת לאחינו הדנתיסטים, שֶׁצַּר להם המקום ב„תחומנו״ ובאפס מעשה ישברו לפעמים שִׁנַּיִם חזקות ומוצקות, כי יואילו לבוא הֵנָּה וימצאו כר נרחב לפניהם לעקור דוקא שנים רעועות ושבורות, וגם שכר „הדפסת רקלמות״ יוכלו לְקַמֵּץ בזה,—הוצאה העולה להם בחצי פרנסתם... ובפרט כי להם מותרת הישיבה בזה לכל הדעות.

ומצב אחב״י בבאַטום לא ברע הוא כלל, כלם מתפרנסים בכבוד וּבִרְוָחָה, כי ההתחרות הארורה טרם מצאה קן לה פה, והמשתכר אינו משתכר אל צרור

נקוב; עמל אנוש ויגיע־כפים לא ירדו עוד בשפל המדרגה כמו בתחום־המושב, והארץ רחבת־ידים ומְלֵאָה כל טוב. רוב אחינו אלה הם משרידי הַחַיָלִים מהסדר הישן, שנשארו בזה מעת הִלָּכֵד העיר ע"י צבאות ממשלתנו, שגם הם לקחו חלק במלחמה זו (בשנת 1878), רובם בעלי־מלאכה וסוחרים פעוטים וחנונים, ויש גם „משוחררים" (כלומר: שלא עבדו בצבא), סוחרים גדולים ומדופלמים, שזכות השכלתם מסיעתם לשבת פה, ומספרם בכלל כארבע מאות משפחות; יש להם שני שו"בים ויתר תשמישי־קדושה ובית־תפלה שָׂכוּר, שאינו מספיק אף לרביעית המתפללים, ומה גם בימים הנוראים. ואמנם יש ויש לאל ידם לבנות כמו רמים ביכנ"ס, וכבר השיגו גם את הרשיון לזה, אך שאור שבעיסה מעכב, היא היא המכה־טריה שלנו — פירוד הלבבות ושנאת חנם, המפריעים תמיד בעד כל מפעל טוב בישראל, וכה גדול ביניהם פירוד־הלבבות, עד כי התחילו להתפורר ל„מנינים בודדים", באופן שכל הרוצה להיות „גבאי" ישכור לו מעון ויאסוף אליו כמה מתפללים, ובלבד שיוכל להשתרר... ואלה המדופלמים, שהיו יכולים אולי להשפיע עליהם ולעשות איזה סדרים ביניהם, הנם כה אסטנסים עד שלא יאבו כלל לנגוע בדבר שיש לו יחס ישר להיהדות... וכן תרד העדה פלאים מיום ליום!

ומקרה בודד ראיתי בזה אשר הפליאני מאד: איש יהודי מהחַיָלִים הזקנים, שאינו יודע תמונת אות עברית, בהיותו „תינוק שנשבה לבין העכו"ם" (מן הקונ־טַניסטים ע"י ה„חוטפים"), ולו נטיה עצומה לקנות ספרים עברים מכל הבא בידו ואין כסף נחשב בעיניו למאומה בבואו לקנות ספרים, אף כי בטבעו הוא כילי גדול, קמצן ורע־עין גם על לחמו לפיהו! שלשה ספרי־תורה גדולים הביאו לו בכיון מווינא עם תכשיטי־זהב וכסף וכתרים עם פעמוני־זהב להם, העולים בדמים מרובים בערך שלשת אלפים רובלים, וארון של זכוכית מפואר ומהודר עומד בפנת לשכתו, שבו מונחין ספרי־התורה עם כתריהם המזהירים מבעד לשמשיות הארון, ולתתם לביהכ"נ לא יחפוץ בעד כל הון, וגם לקרוא בהם לא יתן לשום איש; ועל יד הארון עומד עוד ארון אחד גדול ורחב ומלא על כל גדותיו—כמה ש"סים גדולים מדפוסי ז'יטומיר, סלאוויטא, ווילנא וכו', מכורכים בכריכות יפות מאד עם אותיות זהב על גביהן; ותחתיהן, על הַשְׁלַבָּה השניה, מסְדרים ספרי עין־יעקב, משניות וחומשים וכו'; ובדיוטה התחתונה ספרי־השכלה רבים מאד וספרי רומ"ל וכו' ג"כ מצוירים בפתוחי־חותם על גביהם באותיות מזהירות: שם המחבר והספר ו„שמו" הוא. כמדומני, שבית־עקד ספריו זה יוכל להתחרות עם כל בתי־העקד שראיתי עד הנה אצל חובבי שפתנו, ואלמלי דמסתפינא הייתי אומר: אפילו עם אותה הביבליותיקה הגדולה, שעלתה במחשבה להבראות אצל ה„חובבים" שלנו בעיר א... וגם ספרים

יקרי הערך והמציאות ראיתי אצלו, אף שהוא בעצמו, כאמור, איננו יודע עד מה מערך שוים... ומאין בא לו חשק עז ונמרץ כזה לפזר כסף תעפות אך ורק על ספרים? פליאה דעת ממני ומאת כל יודעיו ומכיריו. שמא תאמר: יש לו בנים, או יחבה לבנים כאלה שיוכלו לקרוא בהם? לא מניה ולא מקצתיה... שמא תאמר שישאילם לאחרים לקיים מצות עושה צדקה בכל עת וגו׳, לפי דרשתם: „זה המשאיל ספריו לאחרים״? — לא ולא. ואם יתן לו איש פי־שנים בשויו של איזה ספר בערבון, בוז יבוז לו ולא ישאילנו בשום אופן. ולמה אפוא הם לו? איזה דרך עבר עליו הרוח להפיח בו רוח־פזרנות מוסרית כזו, דוקא על ספרים, בהיותו, כאמור, כילי כל־כך על יתר דברים שבצדקה? — חידה היא ותהי לחידה.

* * *

וכל בני העיר ישיחו עתה בהמאורע המלבב הזה: בבי״ד הגליל שבפה נשפט בימים האלה איש־יהודי־גרוזי אשר בִּתֵּק בחרבו (קינזאלע) ארבעה ארמנים, שאנסוה לאכול אתם יחדו בשר החזיר, ומאשר שגם הם איימו עליו בלהבת חניתותיהם גם דקרוה מעט ויפצעוהו, לולא כחו ועוצם ידו הכבירה שהתגבר עליהם ויבריעם — כאשר התקיים כ״ז בבי״ד במושב שופטים מושבעים - לכן זכוהו בדין ויפטרוהו מכל עוז, ע״פ הדין: „הבא להרגך השכם להרגו״!—סוף־כל־סוף, נמצאים עוד יהודים בתבל אשר אימתם מוטלת על הבריות... ויכולים לגזור על ימין ועל שמאל כשבאים עליהם בעקיפין להעבירם על דתם... הבה! אלכה נא ואראה את אַחי אלה מי הם?*) ומה הרמות אערוך להם?

סוכום, פַּאטִי, טוּאַפְּסֶה וכו׳.

ידידי, ע״פ מקרה פרטי מוכרח הייתי לשוב על עקבי עד אַנאַפּ, שהיא העיר הראשונה בקוקז בבואנו מחֻפֵּי קרים. ואעבור עוד הפעם את שלשלת ההרים הרמים והנשאים המשתרעים לארך חֻפֵּי הים השחור על מיצר קוקז, והנני שבע רצון מאד מהליכתי זו בחזרה, בחשבי אותה לנסיעה של טיול ותענוג היותר מענין ומלבב שבעולם! מה אומר לך, חביבי? חדל אונים אנכי ועטי רפה־כח לתאר לך אף שמץ מני יופי התולדה שפזרה את מנותיה ביד רחבה במקומות האלה! מעבר מזה הרים גבוהים, הרים גבנונים, עם שלג־עולמים, יציצו יביטו עלינו כמו דורשים ממנו כבוד, כריעת־ברך ו„דרך־ארץ״, לפני הדרת הזקנה החופפת עליהם...

*) כאמור בהערתי לעיל, ערכתי את דברי אלה כבואי בפעם הראשונה לקוקז דוך באטום, ולא יהיה זר איפוא סגנוני זה להקורא.

ולירכותיהם וצלעותיהם מבצבצים פה ושם: סלעים זקופים, צורים וכֵפִים, פרעות ומפרצים ומהפכות וָאלְקַניוֹת, עם ערוצי־נחלים וכו׳ וכלם מכֻסים מכף־רגל ועד ראש „לבנת־השלג״—בעצים רעננים, אילנות מלבלבים, ברוש תדהר ותאשור, קציעות (אקאציען) ואלונים וכו׳ וֶעֳפָאִים ופרחים בכל ימות השנה, עד כי בצדק נוכל לכנות את המקום הזה בשם: א ב י ב ־ ע ו ל מ י ם! ומעבר מזה יֵרָאֶה הים בְּשׁוֹא דָכְיוֹ והמון גליו הַמכים בלי הָשֵׂך וְנִשְׁבָּרִים אל כֵּפֵּי הסלעים על אשר נועזו לעבור את גבולם... ומימיו אף כי „שחורים״ הם, אך זכים וטהורים ושקופים כמעט עד תהומו, וכי תשא עיניך למרום תראינה שמים בהירים ועמוקים עם כוכבים נוצצים כספירים גדולים ורחבים, מה שלא יוכל לצייר לו בדמיונו יליד ארצות הצפון... ושפעת אורם יורידו על שדרות האלונים והקציעות וכל מיני עצי־בשמים הנטועים על כל שעל. ובעברך ככה באניה לאורך החופים־הגבנונים, על נקלה תתמכר להלך־נפשך, ודמיונך ישאך על אברתו הלאה־הלאה, מ„בעד ללהט החרב המתהפכת״ ו„הכרובים״, אשר שָׂכו בעד האדם מלראות את אָשרו בחיים חייתו... וכנפי דמיונך ישאוך, ירוממוך ויביאוך לעולם אחר, לגמרי אחר, ולאט־לאט תחל לזכור את שיטת ניטשה וחלומותיו ע״ד „האדם העליון״, שלפי דעתך ראוי ונכון לקבוע את מושבו ב„גן־עדן התחתון״ הזה... ולפתע־פתאם—נפסק החבל... מבין נקיק הסלעים ומפרצי החפים, יציצו כמו מעמקי־שאול המון סירות־דוגה ודוברות שָׁטוֹת עם לאומי־קוקז ובַשְׁלְיֵקיהֶם המנפנפים ברוח, והם נלחמים ונאבקים ומכים גלים במשוטיהם להפוך איש את סירת־רעהו, יען מה?..... כי כל אחד ואחד חפץ להקדים את רעהו לגשת בתחלה אל אניתנו כדי למכור את פירותיו וביציו...

הֵא לך, ניטשה, את „האדם העליון״ שלך, אשר בלי שום מוֹרֶך־לֵבב ופחד יקום על החלש ממנו להצמיתו מארץ החיים בעד איזו קשיטות!...

ומה רבה קולטורת הצמחים במקומות האלה, ומה דשנה ופוריה היא הארץ הזאת, המתרפקת ומתגעגעת רק לידים חרוצות לעבדה ולשמרה! ולמרות כל זה תְּשָׁאֶה שממה ורבה בה העזובה מאד... הה, לוּ הֻרשו אחינו שב„תחום״, האוכלים איש בשר זרועו, — לוּ הרשו להתישב בזה ולעבוד את האדמה, לוּ גם בשטחי כברות־ארץ קטנים, כי עתה מאֻשרים היינו והארץ נעבדה והתפתחה והעניקה את כל המדינה בסגֻלותיה הטמונות בבליותיה, ולא שמענו עוד חרפת הגוים השאטים אותנו... ומונים אותנו בזה... ולא נשאנו עוד חרפת רעב — — — ולא — — — ולא — — — אבל — — — דום, יהודי! כי לא בידך טובך... ובמופלא ממך בל תדרוש...

ולהוסיף על כל אשר מַעֲנין אותנו מיפי התולדה, נתפלא הפלא ופלא על המון העמים והשבטים השונים השוכנים בחבל ארץ זו!—אין לך מקום בתבל שבו תשמע לשונות רבות ושפות שונות מצלצלות באזניך כמו לאורך החֳפים האלה. מהעיר אֲנַאפּ עד בַּאטום יַחֲנו כארבעים עמים ולאומים מדברים בלשונות שונות, עד כי כפר אחד לא יבין לפעמים את שפת הכפר משנהו, עוד יותר מאשר בחבל ארץ דגסתן ויושבי הרריה (עיין לעיל), ואולם השבט הראשי שבזה הוא שבט האבחאזי, ואומרים עליהם שהם צאצאי האשורים הקדמונים. אחריהם יבואו הליזגינים, האימריטינים וכו' וכו', וסחר הארץ ועזבונה הוא רק בידי הארמנים והיונים, שכבשוהו כלו תחת ידם, וידחקו את רגלי אחינו הקוקזים, שכאמור, אין ביכלתם לעמוד כנגדם ולהתחרות אתם, והם יסתפקו, כדרכם, במסחר הפעוט של שה"י פה"י, בלויי-סחבות וכו', ובהפירורים שיפלו במקרה מתחת שלחן הארמנים והיונים מיודעינו...

נאווראסיסק, על חוף ים־השחור.

חביבי, הראית מימיך שני דברים מתנגדים זה לזה מן הקצה אל הקצה ובכל זאת יתלכדו בגולם אחד? הנסית להדביק רגבי-קרח עם גחלי-רתמים, אֵש ומַיִם, שלג וגפרית וכו', או לדבר בשפת בעלי-אסֻפות: שני הפכים בנושא אחד?—בואה, חביבי, ואראך אותם דָרִים בכפיפה אחת ובחלקה קטנה--ב„לב" אחד מ„מהרסינו" הידועים, המשתמש בהם בעת ובעונה אחת! שוה נא בנפשך: איש יהודי מגודל בלורית ומגולה קומי, נָ א ו ר—לפי המשקפים הרוכבות על גבנון חוטמו השמיי.. . שפמו עשוי בטעם בולנג'ה וכרשו מלא כל מאכל אשר„לא יֵאָכֵל", ולועס את הסרטן בלי מזלג, כהלכה... בקצרה, „א ר י ס ט ו ק ר ט" גמור לכל פרטיו, ואריסטוקרט כזה יָבִיא את דבת אחיו רעה לפני הרָשות כמו מלשין ומסור פשוט, לכל משפטיו וחקותיו!

אָמוֹר אמרו לפנים בישראל: האריסטוקרטים, אעפ"י שאינם מדקדקים ככה במצוות המעשיות, אבל הם בעלי-יושר, „מנומסים", עסקנים-צבוריים וכדומה, והָא ראיה, שלא ראינום עוד מלשינים על אחיהם ואוכלים קורצא... כמו שאנו רואים לפעמים אצל בעלי הפאות הארוכות, הרצים בפזמקאותיהם המטֻלאות להכות את אחיהם בלשון*)... עתה, הה, נהפך עלינו הגלגל ונתהפכנו גם בזה... עתה לא כל דחיל-חטאין הוא רמאי ונוכל, ולא כל נאור ה„מקצר בעליונים ומאריך בתחתונים"—

*) אל נא ישכח הקורא כי הדברים האלה נכתבו לפני חצי יובל שנים, ולא רחוקה עוד היתה התקופה של המלשינות והמסירות, ששרה בישראל בתקופת המעבר המתקדמת...

לב טהור לו... הגע בעצמך, ישיבת היהודים בעיר זו תלויה אפותיא דספסירא, כי כשנגרשו אחינו מחבל קובאַן (מיקטרינדר, מאיקאפ, אַרמַוִיר וכו', כלם מאחינו האשכנזים שיתישבו שם ב„תור־הזהב״...) הֻרשו להתישב פה אך לפי שעה, ובכל עת וזמן נכונים הם למועדי־רגל... ובמצב רעוע ואי־בטוח כזה, בא האריסטוקרט הזה הנחשב ל„נאור״ ו„מכובד״ בעֵדָה, ויושיט קובלנא, כלומר: דלטוריא ומסירות פשוטה, להבולדריה שבפה, כי „רבו כמו רבו היהודים שבאו להתישב בזה, והתרבות זו אינה מניחה לו וליתר האזרחים שבמותו לשוח ולטייל ברחובותיה, כי היהודים ימלאו את כל המדרכות והמפשעות וצדי־הרחובות עד אפס מקום!״

שמא תאמר, שיש לו איזה מגע־ומשא עמהם, או שהסיב לו מי מהם איזה נזק או הסרון־כים? לא, חביבי, לא מניה ולא מקצתיה. מעולם לא היה לו שום עסק ומשא־ומתן עם היהודים שבפה, הזרים ונכרים לו כמו שבן־ממר זה מוזר לאֻמָתו־מכורתו... והוא נושא משרה כבודה באחד מבתי־האוצר שאדונו—ג"כ יהודי, ו„יהודי גדול״ עם שרטוטים... הוא אחד מ„חייבינו״ שאנו חַיָבִים „עליהם״.. ובעבורם... ואשר ע"פ ה„עבדות שבחירות״ הואיל, כמובן בעד כסף רב, להיות ציר הממלכה הרשעה*), החותכת את ראשי יהודיה כִּבְרוב ולפת... ואחינו אשר נמלטו הנה בעור שניהם במהומת הגירושים, עוד טרם הספיקו גם להתודע אל „סוכן הציר״ הזה, וכבר שלה בהם לשונו, לשון אפעה שגם צורר יהודי, עכו"ם לא ירשה לו ככה...

הה, שומו שמים על זה, וכל איש ישר תאחזנו שער, כאשר גם רבים מאזרחי העיר הנוצרים חרה להם מאד על הנבל הזה ויבזוהו וישקצוהו כשקץ נבזה בבואו אחר כך להכלוב שלהם... ואני, אשר לבי ונפשי נתונים־נתונים לאחי בני־עמי, בבואי לכאן ובשמעי את הנבלה הגדולה הזאת, התעוררתי על חנף, ו... התעוררתי!.. אך מה יכולתי עשות אם ידי אסורות ופני לא יראו כלל במקום הזה שמחוץ לתחום, כחק לזרעא דאבא סבא... אף כי בעת הזאת ב„עידנא דריתחא״, שגרם לנו הנבל הזה...

אבל מה גדלה שמחת־נפשי בהמצא פה איש אשר השיב לו חרפתו אל חיקו, הוא האינג'ינר מרדכי גליק (החותם בשם „מצליח״), אשר קנא קנאת עמו, וישימהו לשמצה גם בין קמינו, המביטים עתה עליו כבעל סמל בלהות, ויציגהו ל„עמוד

*) קונסול לממשלת פרס בעיר טגנרוג. והמקרה המעציב הזה יאשר לנו עוד הפעם עד כמה יש לנו לבטוח בבעלי־טובותינו מהמין הידוע... ביחוד על אלה מאדירינו וברוניו שנתעשרו בימי שלטון ה„אטקופ״ הקדוש... וסוכניהם המופקרים, שמראשי החבוית וחשוקיהן הפיצו את ההשכלה המזויפת בישראל ביחד את ההתבוללות הגסה והמנוולת...

הקלון" גם ל„עיניהם" הַבְּדֵלים עתה הימנו, ובפירוש זכינו לשמוע מהם, כי „גנאי הוא להם להתחבר עם בוגד שפל ונבזה כמוהו, המתנפל על אחיו בחנם ולא דבר". וכמעט שלא בא הדבר לידי מלחמת־הבינים בין הנבל הנזכר ובין הרב את ריבנו זה, ששמו כשם רבו „מרדכי היהודי", וכמוהו לא קם ולא זע לפני „המננו" זה ויוקיע את נבלותו לעין השמש ופני המננו־היהודי—חפו ! *) ...

אפריון נמטי ל„מרדכי" דנן, שלבו תמיד ער וחם ופתוח לכל קדשי האֻמָה ונכסיה הרוחניים, ואף כי טרוד הוא מאד לרגלי משמרתו (אינג'ינר מטעם הממשלה) הנהו מאציל תמיד שעות ידועות לקרוא לפני אחיו בני־עמו פרקים בחכמת ישראל וכו'. אף הֵעיר את כל אחינו תושבי חבל ארץ זו לתת ידם לציון, ובכל מקום בואו ירדוש לציון משאת נפשו וינחמם מצרותיהם וגירושיהם וכו' וכו'.

והיודע ובקי באפיים של אחינו תושבי המקומות האלה, הוא יבין עד כמה עלינו להוקיר „בנים נאמנים" כאלה, היכולים להשפיע על נזירי אחינו אלה הרחוקים ממרכזי היהדות וכו', ורק איש נלבב ובעל בעמיו כמוהו יוכל לשובב אותם אלינו ולהדריכם בנתיבות ציון בטרם ילכו לרעות בשדה אחר...

בשם ה' השוכן בציון! בירח זיו תרס"ז **). **זְלַטוֹפּוֹל.**

כ' ידידי הח' החוקר כמר **שמואל אלכסנדרוב** בבאברויסק.

את מכתבך עם ספרך היקר „מכתבי מחקר ובקרת" קבלתי, ואתענג עליו באמת עונג רוחני, בראותי כי סוף־כל־סוף לא נתאלמן עוד ישראל מאנשים ה ו ג י ־ ד ע ו ת על יסודי התורה והמסורה ומורשת אבות, כמוך, אדוני, שבמקצוע זה הנך מאַחֵד באמת תורה ואורה, או כמו שאומרים האידנא: ה מ ו ס ר ש ב ה... אך מוסר „אמתי" אי־זייפנא... למצער שומע אני קול עברי עם רעיונות עבריים, או יותר נכון: רעיונות עבריים במבטאים עבריים, ולא פרזות מצלצלות ומסלסלות כמו אצל אלה החפצים להלעיטנו ב„המוסר שביהדות", בשעה שהעמידוהו על בסים של ביצה נפוחה וד"ל...

והנה בנוגע לבקשתך לחוות לך את דעתי על ספרך זה, אחשוב לי ליהירות יתירה, כי על־כן אינני סופר מונופולי, אף לא חוקר וסוקר ומבקר, ובפרט על ספר

*) אף כי עברו על המקרה הזה יותר מעשרים שנה, בכל זאת חשבתי לא למותר להביאו בזה, בידעי עד כמה ירעו וישחיתו לנו גם עתה בנים כחשים כאלה.

**) חשבתי לצדק להציג בזה את מכתבי, ששלחתי לפני חמשת שנים לידידי אלכסנדרוב בתור מענה על התפלספותו בדבר „עשרת־השבטים" וכו'. המכתב הזה שייך לעמוד 57.

שכתבו אדם גדול שכמותך,שכבר אתמחי גברא! ומלבד זה, תאמין לי אדוני, כי אך לעתים רחוקות יכול אני להתעסק בעניני ספרות, כי טרוד אנכי מאד לרגלי עסקי אדוני בעל בית־החרשת ז. פ., שאני עובד אצלו זה שמיטה שלמה. ואך הערה אחת קטנה מצאתי לנחוץ להעירך, על תשובתך לידיד־נעורי הסופר מ. י. ברדי־צ׳בסקי בדבר שאלתו: „מדוע אבדו עשרת השבטים? ומה מן הכחות היה חסר להם, שלא היו יכולים להתקיים?״

כבר הוכיחו חכמים וחוקרים רבים, כי עשרת השבטים נבלעו ונתמעכו בבנין כל הגוף היהודי דהאידנא, והשרידים המעטים שלא הספיקו אז, תיכף אחרי גלותם, או אח״כ בימי גלות־בבל ורומי וכו׳ להתערב בנו, הִנָם הולכים ונבלעים ומתמזגים בתוכנו גם עכשו. והיודע ומכיר את אחינו ההרריים, הדגסתנים, הגרוזים, הבוכרים וכו׳, המשתדכים אתנו כעת, למן העת שנתודענו אליהם ביותר — ע״י פתיחת מקומותיהם ו„הרי־חשך״ שלהם, שהיו סגורים בעדנו עד כה, והולכים ומתערבים ומתבוללים בנו בלי שום פרוצם של יסורים ומכאובים... — הוא יְאַשֵר את החלטתי זו בכל תוקף ועוז.

האָמנם, אין כל ספק שחלק קטן מהם נתערב גם בגוים, אך „התמזגות״ זו יש לחשוב מעין „התמזגות ספרד״ שבימי פרדיננד וטורקבמדה, ימח שמם, כלומר: בסבת חמת המציק וגירושים וגזרות רעות וכו׳, שבכל אופן לא הצליח עוד שום צר ואויב להכרית „אברים רבים״ מגויתנו ולהאביד לנו רבבות אלפי־ישראל, כמו עשרת השבטים, לגמרי...

ודברי ר׳ עקיבא האומר: „עשרת השבטים אינן עתידים לחזור״; „עשרת השבטים אין להם חלק לעולם־הבא״ וכו׳ (סנהדרין ק״י), מביט אני עליהם כעל דברי חוקר תכונות פלגות עמנו, ויש לבארם בדרך פשוט מאד על־פי עובדה היסטורית:

ידוע הוא, שבימי מרידת בר־כוכבא סבב ר׳ עקיבא נושא־כליו בכרכי־הים והיה מנהל תעמולה גדולה בין שרידי עשרת השבטים (עיין יוסיפון, שגם הוא יספר איך קוו היהודים לעזרה, בימיו, מאחיהם עשרת השבטים שמעבר לנהר פרת והם גלילות קוקז, הדייב והורמיני או ארמניה דאידנא), שיבואו לעזרת ה׳ בגבורים להתאחד עם אחיהם שבארץ־ישראל לפרוק עול הרומאים וכו׳, וכנראה לא התעוררו אחינו אלה לדבריו ויתיחסו אליהם בשויון־נפש וקורת־רוח, ומזה שפט ר׳ עקיבא היקש־הגיוני מהַהוֶה על העתיד: כי אם לא התעוררו אחינו אלה—עשרת השבטים, בשעת הכשר כזו, כשהקיפה התנועה את כל היהודים, ולא אבו לחזור לארץ־ישראל לעזור לאחיהם „בני־המרכז היהודי״ לְגָרֵש כלה את האויב בפעם אחת ולהשיב

ליהודה את קוממיותה, — לעתיד לבוא בודאי לא יתעוררו עוד ולא יחזרו עוד לא״י, שהתקררה אצלם מאד החבה אליה וכו׳. ומשום הכי דייק בלישניה: „אינן עתידים לחזור״.

ובלי ספק לא שכחת, ארוני, מה שהוכיח הח׳ הד״ר י. ל. קצנלסון באחת האספות בפטרבורג, כי „עשרת השבטים נבלעו לאט־לאט באברי הגויה העברית, „ביחוד בימי גלות־בבל, כשנתוספו עליהם כחות חדשים ורעננים מציון וירושלים, „ובודאי השפיעו עליהם בהשכלתם ומוסריותם כמו שהשפיעו, למשל, בימי־הבינים „גולי־אשכנז, שעמדו גבוהה במעלה, על אחיהם שבפולין וליטא הנמוכים מהם, עד „שאלה האחרונים „התושבים הישנים״, קבלו גם את לשונם שימה בפיהם עד היום, „הוא־הוא הז׳רגון היהודי שהוא שפת אשכנז נשחתה״ וכו׳. ולפי זה אפוא אין כאן „אבדן עשרת השבטים״, ולא „חסרון כחות מקיימים״ להם, ואדרבה בתוקף הכחות הרעננים של עם ישראל בכלל, שהיה שתול בלב אחינו אלה מראשית צור חֻצבנו, — הכחות האלה הם שעמדו להם לשוב (ולא „לחזור״ כדברי ר׳ עקיבא...) ולהתאחד עם אחיהם בני־יהודה ובנימין, שהיו, כאמור, גבוהים ונעלים עליהם בהשכלתם וידיעתם את התורה וה„מאור שבה״, ועליהם נבא יחזקאל, שראה את הפרוצם הזה הולך ונתהוה בימיו: „הנה אני לוקח את עץ יוסף וגו׳ ונתתי אותם עליו (לאמר: שישפיעו בני־יהודה במעלתם „עליו״, על יוסף) את עץ יהודה ועשיתם לעץ אחד והיו אחד בידי וגו׳ וגו׳ ועבדי דוד (לאמר: המוסר העברי הנכלל בשם „דוד״) מלך עליהם ורועה אחד יהיה לכלם״ וגו׳ (יחזקאל ל״ז, י״ט—כ״ד).

ואם ישאל השואל: הלא בין כה וכה אבד מהם „יחס שבטיהם״ לבית אבותם ואין יודע מאיזה שבט הוא? נוכל להשיבהו: כי אם באנו לדון בדבר זה הלא אבד ה„יחוס״ הזה לגמרי מאתנו, עד שיש לפקפק גם ב„יחש״ כהנינו ולויינו האידנא...

ושלום לך מאת...

וכהתימי את דברי על דבר ארצות קוקז וארדט וכו׳, מצאתי לנכון להביא בזה שמות האנשים והנשים השכיחים אצלם ואינם מצויים אצלינו האשכנזים ואלה הם:

שמות הגברים:

א) אהל, אדוניהו, אוריאל, אליאסף, אלדד, אֱליאב, אביי, אבשלום, אסף, אדם, אֲבִיָה, אבטליון, אֲביאל, אֲזיאל (בל״ס נשתבש מהשם „עזיהו״), אֲבִישַׁי, אַלמודד, אליצפן, אֲחימעץ, איהיל, אמיר־גו אביל, אלהדד.

ב) בניָהו, בנאה, בורר, בבי, בבכונא, בניל, ברזילי, בודד, בניאל, בכשי, בבש.

ג) גבאיו, גדעון, גלעד, גניבי. **ד**) דדש. **ה**) הינתה. **ו**) וואב. **ז**) זרובבל, זכאי, זבלון, זבדיה, זכרי, זִמְרִי. **ח**) חושים, חייא, חליקיהו, חסדיל, חסדיאל, חייבת, חזקיהו, חנניה, חנופה (השם הזה רב ביניהם מאד), הנינא, חנינַי, חָנון.

ט) טביל, טדת, טבת, טוב. **י**) יהונתן, ישַׁי, יפתח, יקדון, יוחאי, יברחי, יואב, יקדא, יהוא, ינאי, יותם. **כ**) כודדת, כרודא, כלבא, כרוג. **ל**) לולא, לולי.

מ) מקדשי, מהלון, מישאל, מעריי, מתנא, מַהֲללאל. **נ**) נוריאל, נחוניא, נוחם, נקדימון, נֵרִיָה, נחשון, נקי. **ס**) סבא, סותי או סוסי.

ע) עזריהו, עוזיהו, עמרם, עמנואל, עקביא, עקביאל, עקשיה, עֲזיז, עתניאל, עשהאל, עוזיאל, עלי, עובד. **פ**) פנואל, פרידא, פיסר, פרגא, פיינדיא, פרטיל, פדויעיל, פדת, פשחור. **צ**) צפניה, צפניל (בל״ס: צפניאל). **ק**) קלי, קמואל, קרדיש.

ר) רָבָא, רחמים, ריהנא, רַבָּה, רַעֲבִי, רחביה, רחמן, רחמני, רָזִיאֵל.

ש) שידה, שומעי, ששון, שם־טוב, שאלתיאל, שימי (בודאי נשתבש מהשם „שמעי״), שכניה, שלמון, שמרי, שרבת, שפטיה. **ת**) תשים, תנחומא.

שמות הנשים:

א) אֲביגיל, אבישג, אידלת, אמתלאי, אסלכתו. **ב**) בלהה, בתואל, ברוריה, בלביכה, בנבשה, באדזש, ביכל, בילקוז, בכרוש, באנו, ביבי.

ג) גולבאהר (פרח הקיץ בלשונם), גבהר, גולברד, גוזל, גולסורוק, גולוב, גולבי, גַה, גולבתו, גולכאתו, גוננר, גולסוסה, גולסַה, גולפַרי, גוהר, גולגימן, גוגלגיי, גבעיד, גך, גלגולא, גולכנד, גוליסודו. **ד**) דינה, דינר, דסדגיל, דבלכאתו. **ה**) הֲדַסָה (לרוב מאד ביניהן), הינעם, המיועם. **ז**) זלפר, זרונגול, זרונבגי. **ח**) חֲסידה, חָוְבָה.

י) יסכה, יָעֵל, יאיל, ימימה, ירושה, ילתה, יתר, יְקות. **כ**) כֵּיבָת, כעסה, כובַר, כָּנוס, כַּהַר, כונַבי, כִּיאָתו, כוכי, כומאר. **ל**) לַעֲלִי, ליעלא. **מ**) מחלה, מחלה, מחֲלַת, מִירַב, מורָתי, מוּמַר, מירצעה, מִיכַל, מַיְמַי, מַעֲכָה, מולָאים, מַשָׁלוֹם, מַמַּלִי.

נ) נָעֳמִי, נַעֲמָה, נְבָיות, נורונדזוש, נוע, נַבְלוסדו, נֶמְיָה, נִסְבַתו, נסכת.

ס) סָרָה, סראבתו, סגולה, סוסה, סָליחָה. **ע)** עֲזִיזָה, עזיזבֶגִי, עַכְסָה.

פ) פְּנִינָה, פוּרִים, פֶּערִי. **צ)** צְלָפְחָדָה, צָפְנַת, צְרוּיָה, צרוריה, צעדת, צרפידה.

ק) קַמְחִית קוֹאֲזוּאֶל, קַסִיָה, קרנפך (בודאי: קרֶן־הפוך?...) **ר)** רות, רְחמה. **ש)** שוּנַמִית, שַׁבַאתוּ, שֶׁהְרוּ, שֶׁבוסדו, שֶׁכור, שַׁנְהַוְגור. **ת)** תרצה, תזוגאיל, תְּוְרוּבֶנְג, תחום, תַבְרִיז.

נוספות במקומות אחדים, אך לא אצל כלם:

אֲחִינוֹעַם, אקג׳קוז, בּוּבּו, בּיגי, בלכוז, גולביגא, גילסוסא, גולום, זליכה, חיסיבה, חגלה, טובא, כאנום, כומר, נרגוז, נוגאר, נביי, סעידבן, סירתי, פַּפוי, צרפתית, קוזביכא, קוזולגול (פרח זהב בלשונם) קנסמתן, קוזיל, שהנגור.

תוכן: